

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il
*****
License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 05.03.2015. Çapa imzalanmışdır: 10.03.2015
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 15 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 500

Sent for print: 05.03.2015. Authorized for printing: 10.03.2015
Format: 60x84 1/8. Volume: 15 p.l. Offset printing. 500 copies.

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT, MEXANİKA VƏ TEKNIKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

A.M.Quliyev, B.Z.Kazimov. Qeyri-xətti deformasiyaya uğrayan layların reoloji və süzülmə-tutum parametrlərinin təyini üsulları.....	5
P.И.Мирзаев. Экспериментальные исследования влияния полимеров на реологические характеристики буровых растворов.....	17
Д.А.Ахметова. Современное состояние применения облачных вычислений в учебном процессе.....	25
Dos., R.K.Mehtiyev, Dos., İ.X.Məmmədov. Neft və neft məhsullarının çirkləndirici xüsusiyyətləri.....	32
Dos., İ.X.Məmmədov, Dos., R.K.Mehtiyev. Təbiəti və ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr və onlarla mübarizə tədbirləri.....	36
Ш.Г.Исаева. Аварийные разливы нефти: средства локализации и методы ликвидации.....	40
N.Ə.Umarova. Информационно-методическая поддержка билингвального обучения с применением методов средств нечеткой логики.....	45

TİBB, BİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

İ. A. Axundov. Anafilaktik şokun dinamikasında immum və laxtalanma göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanda və limfada dəyişməsinin mikroelementlərlə korreksiyası.....	52
K.S.Zeynalli. İnsan orqanizmində mikoz xəstəliyini yaradan patogen göbələklər.....	61
S.T.Məhərrəmov. Gəncə - qazax magistral boyu əkinəlti torpaqlarda bioloji aktivlik və becərilən bitkilərdə ağır metalların toplanması.....	65
A.X.Səfərova. Biotexnologiyada ferment və gen mühəndisliyi mövzularının tədrisində inteqrasiya imkanları.....	70
R.R.Teymurova. Biologiya müəllimliyi ixtisasında tələbələrin pedaqoji hazırlığı.....	75
S.V.Vəliyeva. Şəxsiyyət və onun haqqında klassik nəzəriyyələr.....	80

HUMANİTAR, İQTİSADİYYAT VƏ SOSIAL ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

G.R.Məmmədova. Müasir ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilər.....	84
V.G.Rəhimzadə. Demokratik dövlət quruculuğu prosesində mətbuatın yeri və rolu.....	90
S.O.Əliyev. Qərb ölkələrində bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən cinayətlərlə mübarizənin cinayət-hüquqi aspektləri.....	97
Ф.Я.Халилов. Опрос лиц адвокатом в уголовном процессе.....	107
G.E.Səlimzadə. Ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməllərinə görə cinayət məsuliyyətinin tarixi icmalı.....	113
A.İ.Şirinova, E.E.Seyidov. Maliyyə resurslarının düzgün idarə olunmasının səmərəliliyi.....	124
Z.C.Abbasova. İngilis dilinin tədrisində qarşılaşdığımız fonetik və qrammatik çətinliklər.....	129

İ.R.Sultanlı. Azərbaycanca ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ərzaq bazarının tənzimlənmə mexanizmi.....	133
A.V.Səfərova. İngilis dilində fəlin şəxssiz formaları infinitiv.....	137
C.H.Hacıyev. Əmlak və torpaq vergilərinin hesablanmasıdakı son dəyişikliklər.....	143
Ə.A.Məmmədova. Sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasında təlim-tərbiyə proseslərinin rolu.....	146
S.S.Məmmədzadə. Different dialects in corpus linguistics. (based on bnc and soca.).....	152
M.Ə.Бабаханова. Механизмы ответственности правительства перед парламентом в азербайджане.....	159
Z.A.Aslanov. Müasir şəraitdə istehsal sənayesində müəssisələrin idarəsində innovativ strategiya.....	167

CONTENTS

SECTION OF MATHEMATICS, MECHANICS AND TECHNICAL SCIENCES

A.M.Guliyev, B.Z.Kazimov. Methods to determine rheological and percolation parameters for layers with nonlinear deformed rocks.....	5
R.I.Mirzayev. Experimental research on the influence of polymers on rheological characteristics of drilling fluids.....	17
D.A.Ahmetova. Using cloud computing in modern teaching process.....	25
R.K.Mehtiyev, I.H.Mamedov. Contamination properties of oil and oil products.....	32
I.H.Mamedov, R.K.Mehtiyev. Sources of environmental pollution and methods to fight them.....	36
Sh.G.Isayeva. Emergency oil spill: localization means and methods of elimination.....	40
N.A.Umarova. Informational and methodological support for bilingual education with the use of the methods of fuzzy logic.....	45

SECTION OF MEDICINE, BIOLOGY AND PSYCHOLOGY

I.A.Ahundov. Microelement correction of variation of interaction between immune and pachemia indicators in blood and lymph in the dynamics of anaphylactic shock.....	52
K.S.Zeynalli. Pathogenic fungi that provoke mycotic diseases in the human body.....	61
S.T.Maharramova. Biological activity in soil and accumulation of heavy metals in plants along the highway between Ganja and Gazakh.....	65
A.H.Safarova. Integration possibilities in teaching fermentation and gene engineering in biotechnology.....	70
R.R.Teymurova. Students' pedagogical training for the speciality of biology teacher...75	
S.V.Veliyeva. Personality and classical theories on it.....	80

SECTION OF HUMANITIES, ECONOMICS AND SOCIAL SCIENCES

G.R.Mamedova. Prefixes and suffixes in modern English.....	84
V.G.Rahimzadeh. The place and the role of mass media in democratic state-building process.....	90
S.O.Aliyev. Criminal and legal aspects of fighting crimes against banks in Western countries.....	97
F.Y.Halilov. Polling by the lawyer in the trial.....	107
G.E.Salimzadeh. Historical survey of mother's criminal responsibility for killing her newborn child.....	113
A.I.Shirinova, E.E.Seyidov. Effectiveness of proper management of financial resources.....	124
Z.J.Abbasova. Phonetic and grammatical difficulties in teaching English.....	129
I.R.Sultanli. Food market regulation mechanism in providing food security in Azerbaijan.....	133

A.V.Safarova. The impersonal forms of the verb in English – an infinitive.....	137
J.H.Hajiyev. Latest changes in calculating property and land value taxes.....	143
A.A.Mamedova. The role of education in shaping healthy lifestyle.....	146
S.S.Mamedzadeh. Different dialects in corpus linguistics. (based on bnc and coca.)...152	
M.E.Babahanova. Mechanisms of governmental responsibility to parliament in Azerbaijan.....	159
Z.A.Aslanov. Innovative strategy in the management of present day industrial production enterprises.....	167

**“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi və məqaləni çapa tövsiyə etmiş qurumun (tarix və protokol nömrəsi göstərilməklə) müvafiq iclasından çıxarış təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır. Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır (9000-27000 işarə). Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (050) 645-13-58

email: fuadhud@yahoo.com

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 45, Odlar Yurdu Universiteti, otaq №384

<http://www.oyu.edu.az/index.php?newsid=39>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of: 1. 50-100 words; 2. author affiliations; and 3. date of submission.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page).

6. Microsoft Word is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before.

Tel.: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

Postal address: Room 384, Odlar Yurdu University, 45 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.oyu.edu.az/eng/index.php?newsid=96>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки или же утвердительную выписку из заседания ученого совета соответствующей организации с указанием даты заседания и номера протокола.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском) и индекс УДК. Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5 - 15 страниц (9000 – 27000 знаков без пропусков). Статьи большего объема принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась.

контактный телефон редакции: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 45, Университет Одлар Юрду, комната №384

<http://www.oyu.edu.az/ru/index.php?newsid=48>

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İSTEHSAL SƏNAYESİNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏSİNDƏ İNNOVATİV STRATEGİYA

Z.A.Aslanov

Odlar Yurdu Universiteti, doktorant

oyu-asp@mail.ru,

Açar sözlər: innovativ, strategiya, müəssisə, sənaye

Ключевые слова: инновационная, стратегия, предприятие, промышленность

Key words: innovative, strategy, enterprise, industry

Aktiv innovativ fəaliyyət vasitəsi ilə sənaye müəssisələri rəqabət mühitinin artması şəraitində öz texnoloji inkişaf səviyyəsinin artırılmasını əldə edirlər. Lakin qlobal rəqabət şəraitində bu proses kifayət deyil. Sənaye müəssisələrində idarəetmənin effektiv qərarlar qəbul edən uzun müddətli və sistemli innovativ strategiyanın inkişaf etdirilməsi vacibdir. Məhz sistemli innovativ strategiyanın inkişafı sənaye müəssisələrinə qoyulan məqsədlərə çatmağa imkan verir.

İdarəetmənin innovativ strategiyasının həyata keçirilməsi təsirin sadəcə daxili deyil, həmçinin xarici faktorlarına da reaksiya göstərən və nəticədə xarici bazara çıxış üçün lazımı şərait yaradacaq sənaye müəssisələrinin təşkilati strukturunun formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Bunların hamısı sənaye müəssisələrinin idarəetməsinin yeni innovativ strategiyasının inkişafı, bir sıra nəzəri və metodoloji gedişlərin araşdırılması və inkişafı üçün lazımı fon təşkil edir və bununla da məqalənin mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

İdarəetmənin innovativ strategiyası sahəsində metodoloji və nəzəri fəaliyyətlərin bazası hələ qərib, sonra da yerli alimlər tərəfindən qoyulmuşdur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisələri səviyyəsində, həm nəzəri, həm də praktik planda innovativ idarəetmə strategiyası problemlərinin sistemli araşdırılması tam kompleks şəkildə aparılmamışdır. Deməli sənaye müəssisələrinin idarəedilməsinin innovativ strategiyası problemlərinin tam araşdırılmaması məqalənin məqsəd və həllini təyin edərək daha dərin işlənilməsinə tələb edir.

Məqsəd sənaye müəssisələrinin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının təkmilləşdirilməsi problemləri üzrə praktik tövsiyələrinin düşünülməsi və əsas nəzəri-metodoloji qaydaların işlənilməsi və formalaşmasıdır.

Məqsədin həlli üçün aşağıdakı məsələlər həll olunmuşdur:

- müəssisələrin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının mahiyyətini, təsnifat və prinsiplərinin kateqoriyasını açmaq
- metodoloji bazanı sistemləşdirmək və idarəetmənin innovativ strategiyası konsepsiyasını işləmək
- müəssisənin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının işlənilməsinin xüsusiyyətlərini təyin etmək
- müəssisənin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının effektivliyinin analizinin metodikasını işləmək

- respublikada innovativ proseslərin kompleks analizini vermək
- istehsal sənayesinin müəssisələrinin diaqnostikasını aparmaq və onun inkişaf perspektivini təyin etmək
- müəssisələrdə sahibkar innovativ proseslərin idarəedilməsini təkmilləşdirmək
- müəssisənin innovativ strategiyasına seçim etmək və onların fəaliyyətinə qiymət vermək
- müəssisələrin idarəedilməsinin innovativ strategiyası effektivliyini təyin etmək.

Araşdırma obyektı olaraq respublikanın həm istehsal məqsədli məhsulunu, həm də istehlak mallarını istehsal edən istehsal sənaye müəssisələrinin strateji innovativ fəaliyyəti çıxış edir (ərzaq və qeyri ərzaq malları daxil).

Araşdırmanın predmeti istehsal sənayesində müəssisələrin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının işlənməsi prosesində idarəetmə və iqtisadi əlaqələrin araşdırılmasıdır.

Məqalənin nəzəri-metodoloji əsasını istər makro, istərsə də mikroiqtsadi səviyyələrdə innovativ strateji idarəetmə problemləri üzrə elmi məqalələr və monoqrafiyalar formasında həm xarici, həm də yerli araşdırmalar təşkil edir. Problemin həlli prosesində sistemli yanaşma və analizin metodları, iqtisadi-riyazi və statik metodlar istifadə edilmişdir.

Araşdırmanın informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin göstəriciləri, xarici və yerli analitiklərin araşdırmalarının bir sıra nəticələri, istehsal sənayesi müəssisələrinin rəsmi praktik materialları, eləcə də İnternet şəbəkəsinin informasiya resursları təşkil etmişdir.

Araşdırmanın elmi yeniliyi sənaye müəssisələrinin innovativ idarəedilməsinin formalaşması üzrə metodoloji və metodik qaydaların işlənməsindədir.

Müəssisənin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının təsnifatının yeni sistemi mövcuddur. Araşdırma nəticəsində müəssisənin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının yeni konsepsiyasının işlənməsində və metodoloji bazanın sistemləşdirilməsi ortaya çıxarılmışdır. Sənaye müəssisələrinin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının işlənməsinin xüsusiyyətləri işlənərək mühüm nəticələr əldə olunmuşdur. Araşdırma nəticəsində respublikada innovativ proseslərin sistemli analizi aparılmış və onların üstün və zəif cəhətləri ortaya çıxarılmışdır.

Araşdırmanın üstün cəhətlərindən biri istehsal sənayesi müəssisələrinin diaqnostikası aparılmışdır. Bu diaqnostika nəticəsində innovativ inkişafın gələcək perspektivləri işlənilmişdir.

Sənaye müəssisələrində sahibkar innovativ proseslərin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılaraq bu sahədə əvəzolunmaz nəticələr ortaya qoyulmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində sənaye müəssisəsinin innovativ strategiyasına seçim edilmişdir. Bu seçim edilərkən eyni zamanda sənaye müəssisəsinin innovativ strategiyasının fəaliyyətinə qiymət verilmişdir.

İstehsal sənayesinin müəssisələrinin idarəedilməsinin innovativ strategiyasının effektivliyinin hesabı aparılaraq sənaye müəssisələrinin idarəedilməsinin innovativ strategiyası kimi sahəyə əvəzolunmaz nəticələr əldə olunmuşdur.

**ИННОВАЦИОННАЯ СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ
ПРЕДПРИЯТИЕМ В ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

З.А.Асланов

Резюме

Переход современных промышленных предприятий на путь инновационного развития результат усиления конкурентной среды. Формирование стратегии управления повышает эффективность промышленных предприятий.

**INNOVATIVE STRATEGY OF ENTERPRISE MANAGEMENT IN
MANUFACTURING INDUSTRY IN MODERN CONDITIONS**

Z.A.Aslanov

Transition of modern industry enterprises on innovative development is a result of competitive environment. Formation of management strategy increases the effectiveness of industry enterprises.

МЕХАНИЗМЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ПРАВИТЕЛЬСТВА ПЕРЕД ПАРЛАМЕНТОМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

М.Э.Бабаханова

Азербайджанский университет языков
Баку, ул.Р.Бейбутова 60
e-mail: b.mehri@mail.ru

Açar sözlər: məsuliyyət, hökumət, parlament, nəzarət

Keywords: responsibility, government, parliament, control

Ключевые слова: ответственность, правительство, парламент, контроль

Конституция Азербайджанской Республики, как и большинство конституций современных государств, следит за соблюдением основополагающих принципов демократической организации государственной власти и разделения властей. При разработке этого принципа, Конституция страны предусматривает, что эти ветви власти должны взаимодействовать между собой и в то же время быть независимыми в плане осуществления своих полномочий. Кроме того, в правовом государстве независимость всех его структур, в первую очередь структур исполнительной власти, не может быть абсолютной, она ограничивается правилами законодательной базы. Президент как глава государства также несет ответственность за свои действия. Он несет ответственность за государственную измену, взяточничество, совершение других тяжких преступлений. Формы ответственности могут быть неодинаковыми. Во-первых, возможен импичмент. По существу, это политическая ответственность перед парламентом. Импичмент заключается в парламентском суде над президентом, но ответственность его заключается только в смещении с должности в случае установления вины. В дальнейшем судить президента за преступление будет суд общей юрисдикции как обычного гражданина.

Одним из способов контроля над исполнительной властью со стороны законодательной и судебной властей является процедура импичмента. Это особая процедура ответственности президента, которая практикуется во многих странах. Сам термин «импичмент» является производным от английского «impeachment» – порицание. Это предусмотренный конституционным законодательством ряда стран (как республиканских, например США, так и монархических, например, Великобритания, Япония) особый порядок (процедура) привлечения к ответственности высших должностных лиц государства и судебного рассмотрения их дел по обвинению в нарушении конституции и совершении преступлений. Впервые такая форма порицания была применена в США. Данный термин нашел свое отражение в статье 95 п. 12 Конституции Азербайджанской Республики. В основном импичмент может применяться в отношении лиц, которые в силу своей должности пользуются в той или иной мере иммунитетом от судебного преследования. Когда мы говорим, что ответственность в данном случае не политическая, а юридическая, имеются в виду основания этой ответственности, ибо и рассматриваемая ниже политическая

ответственность тоже юридическая: она ведь осуществляется в определенных процессуальных формах, составляющих предмет правового регулирования.

Согласно Конституции Азербайджанской Республики процедура отстранения президента от должности отражена в наиболее сложном процессе. В данной процедуре участвуют обе ветви государственной власти. В отличие от добровольной отставки президента, отстранение от должности является актом принуждения. По Конституции президент может быть отстранен только в случае совершения тяжкого преступления.

Процедура импичмента раскрывается в статье 107 Конституции Азербайджанской Республики. Данная статья гласит, что в процессе импичмента участвует с одной стороны, Конституционный суд, а с другой, Милли Меджлис. В случае совершения президентом тяжкого преступления вопрос отстранения от должности может выдвинуть перед Милли Меджлисом только Конституционный суд (Конституция АР, ст.107, пункт I). Предложение о рассмотрении вопроса об отстранении президента предлагается, по меньшей мере тремя судьями Конституционного Суда, который в письменной форме передается председателю Конституционного Суда. Вопрос об отстранении Президента Азербайджанской Республики от должности при совершении Президентом Азербайджанской Республики тяжкого преступления, может быть выдвинут перед Милли Меджлисом Азербайджанской Республики по инициативе Конституционного Суда Азербайджанской Республики на основании представленного в течение 30 дней заключения Верховного Суда Азербайджанской Республики.

Так, согласно статье 59.6 закона Азербайджанской Республики о «Конституционном Суде» от 23 декабря 2003 года в случае принятия Милли Меджлисом Азербайджанской Республики в порядке, предусмотренном частью II статьи 107 Конституции Азербайджанской Республики, решения об отрешении Президента Азербайджанской Республики от должности данное решение и принятое на его основании обращение незамедлительно направляются в Конституционный суд. Пленум Конституционного суда в течение 7 дней со дня получения решения и обращения Милли Меджлиса Азербайджанской Республики проверяет соблюдение требований Конституции Азербайджанской Республики, соответствующих законов Азербайджанской Республики при принятии данного решения. Конституционный суд принимает решение о поддержке решения Милли Меджлиса Азербайджанской Республики большинством в 7 голосов судей. Согласно части II статьи 107 Конституции Азербайджанской Республики решение Милли Меджлиса Азербайджанской Республики об отрешении Президента Азербайджанской Республики от должности подписывает председатель Конституционного суда.

В случае если Пленум Конституционного суда не примет решения о поддержке решения Милли Меджлиса Азербайджанской Республики, решение Милли Меджлиса Азербайджанской Республики об отрешении Президента Азербайджанской Республики от должности не вступает в силу.

Отстраняя от должности Президента, Милли Меджлис решает вопрос не о политической, а о юридической ответственности главы государства (п.12 ч.1 ст.95). Для этого необходимо постановление Милли Меджлиса, принятое большинством в 95 голосов депутатов [7, 29]. Это постановление подписывается председателем Кон-

ституционного Суда Азербайджанской Республики. Санкция в этом случае заключается в смещении с должности, что влечет утрату иммунитета и открывает путь к дальнейшему судебному преследованию в обычном порядке. Если в течение одной недели Конституционный Суд Азербайджанской Республики не выступит за подписание этого постановления, то постановление не вступает в силу. Постановление об отстранении Президента Азербайджанской Республики от должности должно быть принято в течение 2 месяцев со дня обращения Конституционного Суда Азербайджанской Республики в Милли Меджлис Азербайджанской Республики. Если в течение этого срока указанное постановление не будет принято, то выдвинутое против Президента Азербайджанской Республики обвинение считается отвергнутым.

В отечественной юридической литературе есть некоторые разногласия по этому поводу. Так, Г.Алибейли не согласен с отнесением вопроса об отрешении Президента Азербайджанской Республики в порядке импичмента от должности к виду парламентского контроля. По его мнению, инициатива импичмента принадлежит не Милли Меджлису а Конституционному Суду Азербайджанской Республики, и таким образом Милли Меджлис не способен выступать как контролирующий субъект в процедуре импичмента [4, 35]. В обоснование своего негативного отношения автор приводит основным фактором то, что Милли Меджлис при отстранении президента от должности в порядке импичмента может только лишь выразить свое отношение представлению Конституционного Суда. Независимо от решения Милли Меджлиса, если в течение одной недели после принятия решения об импичменте председатель Конституционного Суда не подпишет его, то оно не вступит в силу. Другими словами, в процедуре импичмента основная роль принадлежит не парламенту, а Конституционному Суду.

Мы не можем не согласиться с данным аргументом автора, так как сама инициатива импичмента, исходя от Конституционного Суда и, далее процесс утверждения снижает уровень влияния Милли Меджлиса на саму процедуру и таким образом в данном случае неуместно говорить о каком либо контроле со стороны парламента.

В применении некоторые нюансы. Все субъекты, участвующие в импичменте, совершают свои действия самостоятельно и по своему усмотрению. Несомненно, импичмент как исключительный общественный акт должен включать в себя сложные правовые процедуры, чтобы избежать злоупотреблений. Однако вектор этих процедур должен быть таков, чтобы исключить прекращение импичмента какой-либо из инстанций в любой его стадии. Тем самым сложность процедуры подменяется невозможностью осуществления импичмента. Данная процедура, как видно, весьма сложна и многоступенчатая, а поэтому вероятность ее применения в отношении главы государства в сегодняшнем Азербайджане невысока [9, 1022].

В Азербайджане на практике в 90-х гг. применялись попытки импичмента. Так в Азербайджане, в 1992 году под давлением народа был снят с должности Президент А.Муталлибов, а в 1993 году Постановлением Парламента Азербайджана с последующей поддержкой референдума был снят с должности Президент А.Эльчибей [8, 7].

В современном мире необходимо учитывать тот факт, что между главой государства и парламентом не существует равного партнерства. Влияние президента на политическую жизнь государства динамично возрастает по сравнению с законодательной властью во всех странах мира.

Тем не менее, конституционное закрепление процедуры импичмента служит сдерживающим рычагом от угрозы диктатуры со стороны главы государства, а также одним из важных признаков демократического принципа разделения властей. К тому же всегда необходимо контролировать власть, какой бы демократичной она не являлась. Поэтому наличие процедуры импичмента в Конституции Азербайджанской Республики представляет собой признание лучших завоеваний классической демократии на пути к построению демократического общества и правового государства.

В президентских республиках, к которым относится и Азербайджанская Республика, правительство несет двойную ответственность перед главой государства и парламентом. Причем ответственность, выражена гораздо рельефнее, является полной, поскольку глава государства обладает правом немотивированного и несвязанного объявления отставки правительства.

Что касается парламентской ответственности правительства, то она не является безусловной, последнее слово в конфликте парламента с правительством принадлежит главе государства, который решает политическую судьбу правительства, объявляя его отставку либо распуская парламент.

Важной контрольной функцией парламента в соответствии с п. 14 ст. 95 Конституции является решение вопроса о доверии Кабинету Министров. Вопрос о доверии Кабинету Министров Азербайджанской Республики является не только формой юридической ответственности, а также представляет собой форму политической ответственности. С целью определения и уточнения правового механизма вопроса, содержащегося в данной статье, а также с целью усиления контроля над исполнительной властью 24 декабря 2002 года был принят Конституционный закон «О дополнительных гарантиях права решения вопроса о доверии Милли Меджлиса Азербайджанской Республики Кабинету Министров Азербайджанской Республики» [6, 17 http://hvylyya.org/analytics/geopolitics/demokrati_cheskiy-tranzit-modeli-razvitiya-stran-yuzhnogo-kavkaza.html]. Согласно данному закону, установлены три формы парламентского контроля за деятельностью правительства: отчет Кабинета Министров, интерpellяции Милли Меджлиса и депутатский запрос.

Именно после принятия данного закона, Милли Меджлис получил право обращаться в Кабинет Министров с интерpellяцией по вопросам, отнесенным к его полномочиям, ответ на которую «вышестоящий орган исполнительной власти - Президент Азербайджанской Республики - должен дать в Парламенте не позднее, чем по истечении одного месяца». Однако, на осуществление этой функции налагаются определенные ограничения. Так, вопрос оказания доверия Кабинету Министров не может выноситься менее чем за 6 месяцев до дня выборов Президента Азербайджанской Республики, и повторно - лишь по истечении 6 месяцев после первого обсуждения этого вопроса. Также не устанавливаются юридические последствия, если Кабинету Министров все же будет выражено недоверие. Кабинет министров Азербайджанской Республики ежегодно на пятом заседа-

нии весенней сессии Милли Меджлиса Азербайджанской Республики отчитывается о деятельности Кабинета министров Азербайджанской Республики. Отчет Кабинета министров представляет Премьер министр. Отчет является главным основанием для решения вопроса о доверии Кабинету Министров Азербайджанской Республики. В различных пунктах I-й части статьи 95 Конституции Азербайджанской Республики для осуществления своих полномочий Милли Меджлисом требуется представление Президента либо Конституционного Суда. Исходя же из положений 14-го пункта 95 статьи Конституции Милли Меджлис для решения вопроса о доверии Кабинету Министров не требуется разрешение какого либо государственного органа. То есть, Милли Меджлис в случае необходимости, может самостоятельно поднять вопрос о доверии Кабинету министров.

Но, согласно Конституционному закону «О дополнительных гарантиях права решения вопроса о доверии Милли Меджлиса Азербайджанской Республики Кабинету Министров Азербайджанской Республики» все же были установлены определенные ограничения по вопросу об оказании доверия Кабинету Министров. [2] Согласно данным ограничениям вопрос о доверии Милли Меджлиса Кабинету Министров не может быть поставлен на обсуждение в следующих случаях:

1. не может выноситься на обсуждение менее, чем за 6 месяцев до дня выборов Президента Азербайджанской Республики или депутатов Милли Меджлиса Азербайджанской Республики.

2. может повторно выноситься на обсуждение лишь по истечении 6 месяцев после первого обсуждения по тому же вопросу [3, 335].

Полномочие парламента о доверии Кабинету Министров требует наличие длительной процедуры, которая не получила своего отражения в Конституции что в конечном итоге опять таки сводит на нет право парламента пользоваться данным полномочием. Можно даже сказать, что данная контрольная функция парламента вообще не разработана. Единственное, что можно сказать, проанализировав положения Конституции Азербайджанской Республики – это то, что Милли Меджлис принимает решение о выражении недоверия Кабинету Министров и это решение принимается большинством в 63 голоса от числа депутатов. Также остаются открытыми вопросы о том, кем должен быть выдвинут вопрос о доверии, либо должно ли это предложение исходить от какой либо фракции, сроки рассмотрения вопроса о доверии, а также результаты рассмотрения вопроса о доверии. В некоторой трансформации, по нашему мнению, также нуждается постановка вопроса о вотуме недоверия и адресат, то есть конкретный субъект или орган государственной власти, которому предъявляется вотум. Отказ правительству в доверии, равно как и резолюция порицания, является важнейшим контрольным средством воздействия парламента на политику правительства. Парламентская ответственность министра предполагает его ответственность за все действия подчиненных ему должностных лиц. Он ответственен как за ошибки вверенного ему аппарата, так и за действия чиновников, противоречащие его указаниям. Министр обязан согласовывать свою деятельность с политикой правительства в целом. Если же он не согласен с правительственным курсом, то должен уйти в отставку добровольно.

Если парламент должен контролировать действия правительства, а также, в зависимости от конкретной ситуации, выражать ему свое доверие или отказывать в

доверии, ему необходимо получать полную информацию. Одной из наиболее распространенных форм осуществления парламентского контроля является обращение высшего органа законодательной власти за разрешением какого-либо вопроса к соответствующему высшему органу исполнительной власти. При обращении парламента к правительству за разрешением какого-либо вопроса оно может быть направлено в виде запроса или в виде интерпелляции. Такая форма, как «запросы парламента по отдельным вопросам деятельности исполнительно—распределительных органов государственной власти, интерпелляции», была выработана исторической практикой [9, 72].

Милли Меджлис Азербайджанской Республики может обращаться к Кабинету Министров Азербайджанской Республики с запросом по вопросам, отнесенным к его полномочиям. Ответ на запрос Милли Меджлиса Азербайджанской Республики предоставляется полномочным лицом, представляющим Кабинет министров Азербайджанской Республики, на заседании Милли Меджлиса Азербайджанской Республики не позднее, чем по истечении одного месяца. Согласно Закону Азербайджанской Республики «О дополнительных гарантиях права решения вопроса о доверии Милли Меджлиса Азербайджанской Республики Кабинету Министров Азербайджанской Республики» депутатский запрос также является одной из форм парламентского контроля над деятельностью правительства. Данная форма парламентского контроля закреплена в законе «О статусе депутата Милли Меджлиса Азербайджанской Республики» от 17 мая 1996 года. Депутатский запрос — обращение депутата представительного органа к органу государственного управления или должностному лицу с требованием предоставить информацию и разъяснения по вопросам, относящимся к компетенции данного представительного учреждения [10, 109]. В ряде стран с парламентарной и смешанной формой правления на основе запроса проводятся обсуждения, в результате которых проводится голосование о доверии правительству в целом либо его представителю. К сожалению в законодательстве Азербайджана данной процедуры не предусмотрено.

На сегодняшний день закрепление депутатского запроса в законодательстве Азербайджанской Республики в том виде, в каком мы его знаем, не позволяет в должной мере реализовывать потенциал депутатского запроса как одного из проявлений контрольной функции представительных органов. Более того, запрос его в нынешнем виде не является достаточно эффективным средством контроля над деятельностью органов исполнительной власти. Суть не только в ослаблении контролирующего воздействия депутатов и даже не в том, что уровень их ответственности снизился, а в том, что появились более благоприятные условия для коррупционного использования данного института, поскольку запрос является как бы «частным делом» депутата. Как следствие - институт депутатского запроса, на этот момент, не совсем соответствует своему смыслу и предназначению [4, 75].

Такой проблемы не существует в национальном законодательстве Азербайджанской Республики, которое не только не знает термина «интерпелляция», но и четко закрепляет запрос именно в видовом смысле. Так, статья 10 Закона Азербайджанской Республики «О статусе депутата Национального собрания Азербайджанской Республики» от 17.05.1996 года раскрывает лишь формы и порядок внесения депутатского запроса. Однако депутатский запрос не следует смешивать с вопросом

депутата на сессии, его обращением к соответствующим органам и должностным лицам [1]. Вопрос, обращение носят справочно-информационный характер, по ним Милли Меджлис не проводит обсуждения и не принимает решения. Как правило, председательствующий на сессии спрашивает депутата, удовлетворен ли он ответом. Если нет, то Милли Меджлис может обязать соответствующее должностное лицо подготовить исчерпывающий ответ. Необходимо также иметь в виду, что ответ на вопрос дается лично депутату, а на запрос — Милли Меджлису [1].

Мы считаем, что правильная организация парламентского контроля Милли Меджлисом над Кабинетом Министров, усовершенствование данной процедуры с каждым днем будет способствовать увеличению ответственности правительства, выявлению и устранению недостатков, обеспечению прозрачности в работе правительства, установлению сотрудничества и дальнейшего развития отношений между законодательной и исполнительной властями.

Литература

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2007, 40 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi hüququnun əlavə təminatları haqqında Konstitusiyaya Qanunu. Bakı, 2002, www.e-qanun.az
3. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, 488 s.
4. Əlibəyli Q.S. Azərbaycan Respublikasında parlament nəzarəti: problemlər və həlli yolları // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. №3, 2002, 35s.
5. Алиев Р. Парламент в системе разделения властей в Азербайджане // Кавказ и глобализация. Том 3, Выпуск 2-3, 2009, 75с.
6. Кулик В.А., Якушик В.М., Синдеева Е.Е. и др. Демократический транзит: модели развития стран Южного Кавказа / ЦИПГО, Киев, 2013, 44 с.
7. Новые конституции стран СНГ и Балтии. /Под ред. Михалева Н.А. М.: Манускрипт, 2-ое издание. 1998, с.672.
8. Омарова Ж.Т. Некоторые вопросы отрешения от должности главы государства в странах СНГ (сравнительно-правовой аспект) //Право и государство. 2000, №3 (18), с.6-9
9. Рзаев С.М. Институт президентства как основной стержень системы государственного управления в Азербайджане. // Право и Политика, 2009, №5, с.1019-1025
10. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. М.: Проспект, 1996, 72 с.
11. Энциклопедический юридический словарь. М., 1998, 109 с.

**AZƏRBAYCANDA HÖKUMƏTİN PARLAMENT QARŞISINDA
MƏSULİYYƏT MEXANİZMLƏRİ**

M.E.Babaxanova

XÜLASƏ

Parlamentin hökumət üzərində nəzarəti bu prinsipə əsaslanır: parlament xalqın iradəsini bildirir və bu səbəbdən də dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir. Məqalədə parlamentin Nazirlər Kabinetinə nəzarət formalarından olan inamsızlıq vetosu, deputat sorğuları, Nazirlər Kabinetinin hesabatı araşdırılmışdır.

**MECHANISMS OF GOVERNMENTAL RESPONSIBILITY
TO PARLIAMENT IN AZERBAIJAN**

M.E.Babahanova

SUMMARY

Parliamentary control over the government is based on the following principle: parliament is representing the people, and due to this it should control the implementation of state policy. This article presents the study of different forms of parliamentary control such as vote of no confidence, deputy's inquiries and report of the Cabinet of Ministers.

DIFFERENT DIALECTS IN CORPUS LINGUISTICS.

(BASED ON BNC AND COCA.)

S.S.Məmmədzaadə

Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: mamedzade-1982@mail.ru

Açar sözlər: korpus dilçiliyi, regional dialektlər, kompüter dilçiliyi.

Ключевые слова: Корпусная лингвистика, региональные жанры, компьютерная лингвистика.

Key words: corpus linguistics, regional dialects, computer linguistics.

Corpus linguistics has become a crucial methodology in linguistic studies in the last half of the 20th century. This paper describes the development of English language corpus and the collection of different dialects in this corpus.

The article deals with “Corpus Linguistics”, its purpose and main branches. Its first part presents the history of “Corpus linguistics”, the main national corpora and their productions. It also provides detailed information about the different dialects of English language and the use of the different words in English corpus. Its spheres and categories also have specific characteristics.

This article takes into account recent developments of “Corpus linguistics” as the main sphere of linguistics. There are a lot of new terms used in this article which deals with linguistics as an independent sphere of science.

Corpus Linguistics is a multidimensional area. It is an area with a wide spectrum for encompassing all diversities of language use in all domains of linguistic interaction, communication, and comprehension. The introduction of corpus in language study and application has incorporated a new dimension to linguistics. (Dash, N.S. “Language Corpora and Applied Linguistics” 2008) Corpus linguistics has become a crucial field in linguistic studies in the last half of the 20th century. The word *corpus* means body in Latin (plural corpora). In linguistics, a corpus is a collection of texts (a body of language) stored in an electronic database (Baker, Hardie, and McEnery, 2006). The distinctive feature of corpus linguistics is that it is regarded as a *methodology* rather than a linguistic area of study. Supporting this fact, McEnery and Wilson comes up with

this explanation: “Corpus linguistics is a methodology that may be used in almost any area of linguistics, but it does not truly delimit an area of linguistics itself”. (McEnery and Wilson, 2001)

A corpus (German “das Korpus”, not “der”) is a collection of texts used for linguistic analyses, usually stored in an electronic database so that the data can be accessed easily by means of a computer. Corpus texts usually consist of thousands or millions of words and are not made up of the linguist’s or a native speaker’s invented examples but on authentic (naturally occurring) spoken and written language. (Mc. Enery “ Corpus linguistics”) A corpus is a collection of pieces of language text in electronic form, selected according to external criteria to represent, as far as possible, a language or language variety as a source of data for linguistic research.

The British National Corpus (BNC) is a 100 million word collection of samples of written and spoken language from a wide range of sources, designed to represent a wide cross-section of British English from the later part of the 20th century, both spoken and written. (*BNC Edition*, 2007)

The written part of the BNC (90%) includes, for example, extracts from regional and national newspapers, specialist periodicals and journals for all ages and interests, academic books and popular fiction, published and unpublished letters and memoranda, school and university essays, among many other kinds of text. The spoken part (10%) consists of orthographic transcriptions of unscripted informal conversations (recorded by volunteers selected from different age, region and social classes in a demographically balanced way) and spoken language collected in different contexts, ranging from formal business or government meetings to radio shows and phone-ins.

The British National Corpus (BNC) and the Corpus of Contemporary American English (COCA) complement each other nicely, since they are the only large, well-balanced corpora of English that are freely-available online. Here we will briefly compare the two corpora in terms of corpus size, genre coverage, and how up-to-date they are. (M.Sokolova, K.P.Qintovt “ English phonetics” (Theoretical course), 1996)

It has been said that there are in the world about 2,000 languages, and of these again 5,000 dialects. This is obviously an approximate calculation, which may reality not be far from the fact; but, in reference to the latter, it is clear that only the more important ones have been taken into consideration. Many of the languages are evidently cognate in sets, as the Teutonic, and Celtic languages, or as the well-known languages of Latin origin. It is sometimes almost impossible to say when differences of speech are cognate languages, or merely variations of dialect. In general, when two persons converse together, it is said that they speak the same language; Another group of languages is found at other points; the Irish, the most perfect branch of the ancient Celtic, the Scottish Gaelic, in the north and west of Scotland, and the Manx, which is slowly expiring in the Isle of Man.

According to British dialectologists A.Hughes and others the following variants of English are referred to the English-based group: English English, Welsh English, Australian English, New Zealand English: to the American Based group: United States English, Canadian English. Scottish and Irish English fall somewhere between the two beings somewhat by themselves. (A.Hughes)

English English: as we mentioned, British English Standards and Accents comprise English English, Welsh English, Scottish English and Northern Ireland English. England accents may be grouped like this.

1. Southern Accents

- 1) Southern accents (Greater London, Cockney, Surrey, Kent, Essex, Hertfordshire, Buckinghamshire)
- 2) East Anglia accents (Lincolnshire, Norfolk, Suffolk, Cambridge shire, Bedfordshire)
- 3) South- West accents (Gloucestershire, Avon, Somerset)

2. Northern and Midland accents.

- 1) Northern accents (Northumberland, Durham, Cleveland)
- 2) Yorkshire accents
- 3) North-West accents (Lancashire, Cheshire)
- 4) West Midland (Birmingham)

Here are some examples of England accents:

- a) Cockney accent: It has been long established that Cockney is a social- the speech of working- class areas of the Greater London. Here are some peculiarities of it.

[i] in word- final position sounds as [i:]: city [siti]- [siti:]

The diphthong [ei] is realized as [aei]: lady [leidi]- [laeidi:]

- b) Midland Accents: Yorkshire, for example, West Midland and North-west accents have very much in common with north ones. The countries of northern England are not far from the Scottish border, so the influence of Scotch accent is noticeable, though there are of course many features of pronunciation characteristics only of northern English regions. The most typical representative of the speech of this area is Newcastle accent. (M.Sokolova, K.P.Qintovt “ English phonetics”)

Irish English , in the sense in which it is used here, is not much older than the present century. In the middle ages almost the whole of Ireland was Irish speaking. Nowadays, however, native speakers of Irish are few in number. Irish is the official language of Ireland and is taught in schools. The English of northern parts of the island with its centre Belfast has its roots in Scotland. Areas of far north are heavily Scots-influenced. One of the most characteristic pronunciations in the Irish dialect is the substitution of the sound [a], as in *table*, for [e] as in *hero*. This occurs not only when the sound is represented by the diphthong [ea], as in *say* for "sea", but also in other words, as *complete*, *deserve*. In this instance, also, we can quote an -analogy; for " break," " great," and "steal," still require the diphthong to receive the Irish sound. (A. Hume. «Ulster Journal of Archaeology»)

Welsh English: As everyone knows Wales is a bilingual area. This speech situation in linguistics is known as exoglossic. In Wales English dominates over in urban areas, in the west and north-west of the country the balance being in favor of Welsh, where English is learnt at schools as a second language. At the moment nationalistic feeling are rather strong in Wales and we are witnessing a movement in favor of the revival of the Welsh language and its spread in all areas of Wales. However, Welsh English at the level of

education is not much different from that of English English. Most differences are found at the level of more localized dialects.

Scottish English: We must make clear that the status of Scottish English is still debated. Some linguists say that it is a national variant. Others say that it is a dialect. English has been spoken in Scotland for as long as it has been spoken in England. In the Highlands and Islands of northern and western Scotland Gaelic is still the native language of thousands of speakers from these regions. A standardized form of this language, known as Scots, was used at the court and in literature until the Reformation. Then it gradually replaced by English. Nowadays educated Scottish people speak a form of Scottish Standard English which is not different from English, although with an obvious Scottish accent. We must admit, however, that non-standard dialects of Scotland still resemble Scots and in many respects are radically different from most other varieties of English. At the moment there is currently a strong movement in Scotland for the revival of Scots. Nevertheless Scottish Standard English is still more prestigious and in this article we concentrate on Scottish English as used and spoken by educated urban Scots. (M.Sokolova, K.P.Qintovt “ English phonetics”)

American English: The formation of American Standard underwent the influence of minorities of languages, but its starting point was the English language of the early 17th century. We speak of the national variant of English in America. American English shows a lesser degree of dialects than British English due to some historical factors. In the U.S.A. three main types of speech are recognized: the Eastern type, the Southern type and Western type or General American.

1. The Eastern type is spoken in New York City.
2. The Southern type is used in the South and South-East of the USA.
3. The third type, The General American is spoken in the central Atlantic States: New Jersey, New- York and others.

General American is the form of speech used by the radio and television. It is mostly used in scientific, cultural and business intercourse. (M.Sokolova, K.P.Qintovt)

Negro Accent: A writer in the North American review for June, 1888, mentions certain words in use among the Negroes of the Southern States, and inquires after their origin. The words are *buccra* ('white man'), *goober* ('peanut'), *brottus* (used in Georgia in requests for small presents, as, 'What are you going to give for *brottus*'), and *lagniappe* (used in New Orleans in somewhere the same sense as *brottus*). The derivation of *brottus* may be similar to that of *lagniappe*, from the English perhaps, but one cannot speak with certainty. The word *goober* ('peanut ') is, I think, of African origin. In Hausa (a West African tongue), *guja* is ground-nut. (A. F. Chamberlain: Science, Vol. 12, No. 284)

The same meaning may differently be named in American and British English. (G.F. Hajiyeva “The lexical content of American English” 2008)
For example:

American English	British English
Fruit store	Grocer's
Can-opener	Tin-opener
Pictures, movie	Cinema
editorial	Leader
Administration	Government
Mail	Post
Carousel	Merry-go-round
Itemize	Specify
Stock	Share
Can	Tin
Fish-dealer	Fish-monger
Contest	Competition
candy	sweets

Although we have focused just on new "words" here, the same thing holds for other areas of language -- morphology (word formation), syntax (grammar), and semantics (word meaning, such as *green* = "environmentally friendly"), or discourse analysis (what we are saying about immigrants, or women, or the environment). Any changes that have occurred since the early 1990s will not show up in BNC, but should be modeled quite nicely with COCA. (G.T. Flom) There are also different derivative words in English corpus which were taken from French, Spanish, German and other languages;

From German language: hamburger, noodle, smearcase (sort of cheese), pretzel (salty cake).

From French language: picayune (silver coin), Ville (land), cuisine (kitchen), adore .

From Spanish language: tornado, plaza (square), bronco (little horse).

There are also several new words which are used in modern English language. These words are also collected in English corpus. For example, *motion picture* (*movie*), *truck farming* (*orchard*), *news cast*, *down town*(*the centre of the city*), *campus*, *to update*, *mini cam*(*photo camera*) , *chain stores*, *wax* (*chewing gum*). (G.F. Hajiyeva “The lexical content of American English” 2008)

Some of the general characteristics of English dialects are: Initial “h” before vowels is omitted as in standard speech as far north as North Cumberland and Northumberland. Here, however, as in Scotland, Shetland, Orkney and Ireland it remains. In England, south of Cumberland, etc., words originally beginning with a vowel often have an “h” prefixed when the dialect speaker wishes to give strong emphasis to the word. “At” is the regular relative pronoun in Scotland, Shetland, Orkney, generally also in northern England, interchanging, however, here sometimes with “as”; in the North Midlands “as” is the regular relative pronoun (rarely at). In the South and East “as” occurs exclusively. “At” is used as the sign of the infinitive extensively in northern England, but is obsolescent. The omission of the sign of the genitive when one noun qualifies another is general in English dialects down to and including the North Midlands. The verb “have” takes “n” in the plural in nearly all the Midland counties. In the same localities “n” is also often added in the plural of the preterits. (G.T. Flom, University of Iowa.“English dialect grammar”-2014)

So, overall, a corpus is made for the study of language; other collections of language are made for other purposes. So, a well-designed corpus will reflect this purpose. The contents of the corpus should be chosen to support the purpose, and therefore in some sense represent the language from which they are chosen. Corpus builders should strive to make their corpus as representative as possible of the language from which it is chosen.

REFERENCES

- 1) **Tony Mc Enery, Andrew Wilson “ Corpus Linguistics” Edinburgh University Press 2001**
- Garside, R., Leech, G and Mc Enery, A. “Corpus annotation: Linguistic Information from Computer Text Corpora. London, 1997**
- 2) Baker, P., Hardie, A., & McEnery, T. (2006). *A Glossary of Corpus Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd., pp.48-49-103.
- 3) Weisser, M. (2005). What is a Corpus.
- 4) G.T. Flom, University of Iowa.“English dialect grammar”- 2014
- 6) *The Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 6, No. 4 (Sep., 1907), Published by: University of Illinois Press: <http://www.jstor.org/>
- 7) A. Hume Source: *Ulster Journal of Archaeology*, First Series, Published by: Ulster Archaeological Society Stable URL: <http://www.jstor.org/>

- 8) A. F. Chamberlain Source: Science, Vol. 12, No. 284 (Jul. 13, 1888), Published by: American Association for the Advancement of Science Stable URL: <http://www.jstor.org/>.
- 9) G.F. Hajiyeva “The Scientific and Pedagogical News of Odlar Yurdu University”. Odlar Yurdu University Press- 2008
- 10) D. Biber, S. Conrad, Andrew Wilson. “Corpus linguistics”, Cambridge University Press. -2001
- 11) Kennedy Graeme. “An introduction to corpus linguistics”, 1998- London
- 12) (M.Sokolova, K.P.Qintovt “ English phonetics” (Theoretical course), 1996)

XÜLASƏ **Məmmədzadə S.S.**

Bu məqalə korpus dilçiliyi, onun məqsədi və əsas istiqamətləri mövzusunda. Məqalədə korpus dilçiliyinin tarixi baxışına, əsas milli korpuslara və onların yaradılmalarına yer verilmişdir. Bundan başqa korpus dilçiliyinin başlıca məqsədləri və vəzifələri geniş şəkildə açıqlanır. Britaniya ingilis dilinin milli korpusu müasir amerikan ingilis dilinin korpusu ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Bu dillərin dialekt və ləhcələri müqayisə edilir. Eyni sözün müxtəlif variantlarda işlənməsi qeyd olunur. Regional və sosial variativlik məqalənin əsas məzmunudur.

Korpus dilçiliyinin özünəməxsus formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri də həmçinin məqalədə işıqlandırılır. Onun sahələri və istiqamətləri də spesifik xarakter daşıyır.

Məqalədə korpus dilçiliyi təbii dilçiliyin mühüm bir sahəsi kimi araşdırılır. Müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşan korpus dilçiliyinə aid bu məqalədə bir çox yeni anlayış və terminlərdən istifadə olunur.

РЕЗЮМЕ **С.С.Мамедзаде**

Эта статья о корпусной лингвистике, ее цели и основные направления. Ее первая часть практически представляет информацию об истории корпусной лингвистики, основные национальные корпуса и их создание. Корпус современного американского английского языка анализируются по сравнению с национальным корпусом британского английского языка. Разработка различных вариантов одного и того же слова так же упоминается в статье. Региональные и социальные диалекты языков основные содержания статьи.

Уникальные особенности формирования и развития корпусной лингвистики также подчеркивается в статье и в областях ее специфики. Корпус расследуется как область языкознания.

В этой статье, где корпус формируется как самостоятельная наука лингвистики, использовано много новых понятий и терминов.

SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESLƏRİNİN ROLU

Ə.A.Məmmədova

Odlar Yurdu Universiteti,

efsane857@yahoo.com

Açar sözlər: təlim prosesi, idrak, somatik sağlamlıq, psixi sağlamlıq, şəxsi gigiyena, gender.

Ключевые слова: процесс обучения, реализация, соматическое здоровье, психическое здоровье, гендер.

Keywords: the learning process, cognitive, somatic health, mental health, personal hygiene, gender.

Hazırda təlim tərbiyə prosesində uşaqların sağlamlığının qorunmasına dünyada və ölkəmizdə böyük önəm verilir. Təlim obyektiv gerçəkliyin çox mürəkkəb prosesi olub, öyrədənin məqsədyönlü və planlı rəhbərliyi altında milli və ümubəşəri dəyərlərlə əlaqədar olan biliklərin, bacarıq və vərdislərin öyrənənlər tərəfindən mütəşəkkil mənimsənilməsi və bu zaman onların tərbiyə olunmaları və inkişaf etmələri prosesi kimi anlaşılır.

Ölkəmizdə qüvvədə olan qanunvericiliyə görə əhalinin sanitar –epidemioloji salamatlığının təmin olunması vasitələrindən biri də əhali arasında sağlam həyat tərzinin, yüksək sanitariya mədəniyyətinin yaranmasına yönəldilmiş gigiyena təlim tərbiyəsi işlərinin görülməsidir. (Azərbaycan Respublikasında əhalinin sanitar –epidemioloji salamatlığı haqqında Qanun, maddə 1.2)

"Təlim" anlayışı hadisəni bildirir. "Tədris prosesi", "təlim prosesi" isə müəyyən zaman və məkanda təlimin inkişafı ilə əlaqədardır, təlim işinin ardıcılığını bildirir. Təlim prosesi şagirdin (tələbənin) idrak yolundakı hərəkəti ilə bağlıdır: o, biliksizlikdən bilikliyə doğru inkişaf edir. Təlim prosesinin xarakteri, məzmunu və təşkili formaları cəmiyyətin tələbi ilə, elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə müəyyən olunur.

Təlim prosesi özü də inkişaf edir. Bu inkişafın mənbəyi ziddiyyətlərlə bağlıdır. Təlim prosesi üçün xarakterik ziddiyyətlər bunlardır: cəmiyyətin artan tələbləri ilə təlim prosesinin real imkanları arasında ziddiyyət; yeni vəzifələrlə təlimin mövcud səviyyəsi arasında ziddiyyət; müəllimin öyrətmə fəaliyyəti ilə tələbənin (şagirdin) öyrənmə fəaliyyəti arasında ziddiyyət; şagirdin (tələbənin) qavraması və anlaması arasında ziddiyyət; mövcud biliklərlə onları tətbiq etmək bacarıqları arasında ziddiyyət və s.

Təlim-təhsil prosesi uşağın şəxsiyyətinin vahid inkişaf prosesidir. Bu təhsilə yalnız bir nəsilə digər nəsilə müəyyən bilik ötürülməsi deyil, həmçinin şəxsiyyətin mənəvi tərəfinin tam inkişafı, müəyyən qaydalar və davranış normalarının istehsalı daxildir.

İcbari təhsil pilləsində öyrədilməsi gərək olan bilik və vərdişlər insanın adi həyatında, məişətdə, cəmiyyətdə normal fəaliyyəti zamanı istifadə olunur. Məsələn, məişət texnikası, nəqliyyat vasitələri və onlardan istifadə qaydaları haqqında, bizi əhatə edən mühit və bu mühiti qorumağın şərtləri haqqında, sağlamlığın profilaktikası və elementar tibbi yardım haqqında biliklər hamıya lazımdır. Təsadüfi deyildir ki, son vaxtlar Rusiyada ixtisasından asılı olmayaraq bütün müəllimlərə sağlam həyat tərzini öyrədən xüsusi fənn – «valeologiya» tədris olunur.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, əgər uşaq xəstədirsə və ya fiziki çatışmazlıqlardan əziyyətçəkirsə, uşağın tam vəhərtərəfli inkişafı mümkün deyil. Buna görə də, tədris prosesinin funksiyaları arasında sağlamlığın qorunması funksiyasını daxil etmək lazımdır. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün təhsil prosesində bütün iştirakçıların in sağlamlığının qorunması və yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sırasına aşağıdakılar daxildir.

1. Təlim-təhsil prosesinin normal keçməsi üçün şəraitin təşkili.

2. Təhsil ocaqlarında sanitariya-gigiyenik norma və qaydalarına əməl etmək lazımdır (bütün otaqlarda daimi yaş təmizləmə, bütün işçilərin gündəlik yoxlanması.).

3. Xüsusi qurumların (yeməxana, kafe) mövcudluğu, ilkin və son məhsullar, gigiyena standartlarına ciddi riayət olunması keyfiyyətinin və monitorinqi: təhsil müəssisələrində tələbələrin mütəmadi düzgün qidalanmasının təşkili.

4. Şəxsi gigiyena standartlarını, əsas həyat təhlükəsizliyi qaydalarını və ilk yardım üsullarını öyrətmək məqsədilə tələbələrə xüsusi təlim qaydalarını aşılamaq. Sağlam şagirdin tərbiyəsi tədrisin ayrılmaz hissəsi olmalıdır.

Təhsilin əlçatan ,müəllimlik peşəsinin isə kütləvi olduğu şəraitdə, müəllimin fərdibacarığına arxayın olmaq getdikcə çətinləşir.

Sağlamlıq- orqanizmin ekoloji şəraitlə (təbii və sosial) daxili amillərin (irsiyyət, gender, yaş) uyğunlaşma keyfiyyətidir. Sağlamlıq insanın təkə xəstə olmaması ilə ölçülür, həm də onun fiziki, psixoloji və sosial rifahının öz qaydasında olması ilə müəyyən olunur. Sağlamlıq – orqanizmin ətraf mühitə reaksiya normasıdır.

Hal-hazırda sağlamlığın bir neçə növ və komponentləri vardır.

-Fiziki sağlamlıq.

-Psixi sağlamlıq.

-Somatik sağlamlıq.

-Mənəvi sağlamlıq.

Sağlamlıq üçün əsas meyarlar aşağıdakılardır:

Somatik və fiziki vəziyyəti – “mənbəcararam”

Ruhi – “mənistəyirəm”

Mənəvi – “mən məcburam”

Sağlamlıq pedoqoqikasını – pedoqoji elmin yeni bir səviyyəsidir və tədris sistemi onun üzərində qurulmalıdır. O uşaqların və yeniyetmələrin sağlamlıq səviyyəsinə zərər vermədən təlim, tərbiyə, inkişafına doğru yönəlmişdir.

Sağlamlıq qoruyucu təhsil texnologiyaları təhsil ocaqlarında keçirilən profilaktik tibbi işlər texnologiyasına daha yaxındır. Bu işə nümunə olaraq peyvəndlərin vaxtında vurulması, tibbi risk qruplarına ayrılması və s. göstərmək olar. Bu fəaliyyət şagirdlərin sağlamlığının qorunmasına, yoluxucu və s. xəstəliklərin qarşısının alınmasına yönəlmişdir.

Uşağın sağlamlığı ,sosial-psixoloji adaptasiyası və fiziki inkişafı şox hallarda onun yaşadığı mühitlə təyin olunur.7-16 yaş uşaq üçün bu mühit oyaq vaxtının təqribən 50% ni keçirdiyi məktəb mühiti sayılır.

Məktəb risk faktorlarının təhlili göstərirkki tələbələrin sağlamlıq problemləri müəllimlərin gündəlik praktik işlərinin nəticəsidir.Bu amillər arasında daha vacib risk faktorlarını qeyd etmək lazımdır.

-Tədris prosesinin təşkili üçün fizioloji və gigiyenik tələblərə əməl olunmaması.

-Uşaqların sağlamlıqlarının qorunması sahəsində valideynlərin savadlarının kifayət qədər olmaması.

-Bədən tərbiyyəsinin mövcud sisteminin mükəmməl olmaması.

-Sağlamlığın qorunması və möhkümləndirilməsi sahəsində müəllimin savadsızlığı.

-Məktəb tibbi nəzarət xidmətinin qismən pozulması.

Hər bir məktəblidə, yeniyetmədə aşağıda qeyd olunan bir sıra cəhətlərin formalaşdırılması, özünün sağlam həyat tərzini təmin etməsində böyük əhəmiyyətə malikdir:

-öz həyatının sahibi olaraq müsbət nəticələrə nail olacağına inanmaq;
-zərərli vərdislərdən uzaq olmaq həyata qarşı özündə müsbət münasibət yaratmaq və hər gün yaşadığına görə zərrə qədər də olsa sevinc duymaq;
- özünə hörmət hissini inkişaf etdirmək, hədə yerə yaşamadığını və qarşıda duran problemləri həll etməyə qadir olduğunu dərk etmək;

- qidalanma rejiminə və sanitariya qaydalarına riayət etmək;

- əmək və istirahət rejiminə riayət etmək;

- həyatda rastlaşdığı uğursuzluqlara nikbinliklə yanaşmaq;

- nailiyyətlərə sevinmək, çünki hər bir xırda nailiyyətin sevinci böyük nailiyyətlərə təkan verir.

Təhsil prosesinin ənənəvi təşkili şagirdlərdə həddən artıq yükləmələrə səbəb olur.Bu da uşağın orqanizmində öz-özünü tənzimləmə psixofizioloji proseslərin pozulmasına və psixosomatik xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.Təhsil prosesinin intensivləşməsinin də əhəmiyyətli rolunu vardı.Bura litsey və qimnaziyalarda tədris saatlarının artırılmasını aid etmək olar.

Müasir dövrdə cəmiyyətin informasiyalaşması dövlətin inkişaf dərəcəsinin dəyərləndirilməsinin əsas meyarlarından biridir.Onun iqtisadi və siyasi potensialının mühüm faktoru hazırkı vəziyyətdə təhsilə verilmiş önəmin,məlumatın bütövlüyünün, informasiyanı əldə etməni və ondan zəruri bilikləri və bacarıqları qazanmağı nəzərdə tutmalıdır.

Müasir təsəvvürlərə görə sağlam həyat fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

-Pis vərdislərdən uzaq durmaq(siqaret,narkotik və s.).

-Optimal hərəkirejim.

-Yaxşıqidalanma.

-Şəxsigigiyena.

-Müsbətemosiyalar.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai həyatının faktiki olaraq bütün sahələrində, o cümlədən təhsildə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Sosial-iqtisadi faktorların təsiri altında təhsil həcmindəki innovasiya prosesləri gücləndirildi, fərdiləşdirilmə, humanistləşdirmə üçün yeni imkanlar yarandı.

Tədris-tərbiyə prosesindəki dəyişikliklər şagirdlərin əqli vəziyyətinin sürətlənməsinə səbəbolmuş, nəticədə mərkəzi sinirsisteminin, müxtəlif analizatorların yüklənməsi artmışdır. Məktəbdə tədris prosesinin sanitar-gigiyenik norma və müvafiqliyi üzərində dövlət sanitar nəzarətinin rolu genişlənmişdir. Şagird orqanizminin iş qabiliyyəti və tədris-tərbiyə təmin edən tədris, gigiyenik nöqteyi-nəzərdən çox vacibdir.

Məlumdur ki, təhsilin əsas problemi insana lazım olan məlumatı gündən-günə artması və insanların bu məlumatları bilməməsidir. Praktiki olaraq qalan bütün problemlər onun davamıdır. Hal-hazırda biz yeniliklərin durmadan artdığını şahidlik edirik. Həmin yenilikləri biz dayandıra bilmərik. Ancaq bunun nəzərə alınmaması və onlara reaksiya verilməməsi acınacaqlı nəticə verə bilər.

Məktəbin vəzifəsi böyüyən nəsəllərin əsasları haqqında ərin və möhkəmbiliklər veril məsələdən, lazımı vərdiş və bacarıqların yaradılmasından, əsl vətəndaşlıq dünyə görüşünün formalaşmasından ibarətdir. Eyni zamanda məktəb sağlamlaşdırıcı rolu həyata keçirilməlidir. Cəmiyyət böyüyən nəsəlin sağlamlığı üçün məktəbdə biliklərin hansı dəyərə əldə edilməsinə laqeyd ola bilməz.

Müasir təhsil yeni informasiya texnologiyaları sahəsində sürətlə inkişaf edir. Kompüterləşdirmə müxtəlif fənn sahələrində şagirdlər tərəfindən müəyyən biliyin alınmasında əsas iqtisadi amilərdən birinə çevrilir. Bu gün məhz kompüter sistemləri və multimedia qurğuları dərslər və dərslərdən kənar vaxtda uşaqların təhsillə bağlı mühüm məsələlərin həllində fənn müəlliminə əsaslı kömək edir.

Qeyd etməklərimizdir ki, insanın həyatında baş verən kompüterləşmə prosesi ilə əlaqədar olaraq orqanizmə, fiziki və psixi sağlamlığına onun təsiri haqqında suallar meydana çıxır. Məktəblilərin sağlamlığına kompüterin təsiri nəyin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli, ətraf mühitin amillərinə uşaqların orqanizminin böyük həssaslığı müəyyənləşdirilməlidir. Uşaqların orqanizminin təsiri nəticəsi özünü bir neçə ildən sonra da göstərə bilər. Kompüterdən istifadə edənlərin peşə xəstəliyinin mümkün ola bilən dairəsini müəyyən etmək üçün, onların profilaktikasının, diaqnostikasının və müalicəsinin metodlarının işlənilməsi üçün tədqiqatların aparılması vacibdir.

Qlobal və lokal ekoloji problemlərin səhrələşmə və torpaqların deqradasiyası, biomüxtəlifliyin tükənməsi, urbanizasiya, stress kimi ciddi problemlərin artdığı bir dövrdə əsrin xəstəlikləri hesab edilən QİÇS (qazanılmış immün çatışmamazlığı sindromu), hemofiliya (talassemiya), narkomaniya, alkoqolizm, ürək damar, xərcəng xəstəlikləri də geniş yayılmışdır. Belə bir dövrdə sağlamlıq haqqında biliklərə yiyələnmək və bu biliklərə riayət etmək hər bir mədəni insanın başlıca vəzifələrindən biridir. Sağlam həyat tərzi hər bir yeniyetmənin, gəncin şəxsi seçim yolu və fərdi davranış sistemidir.

Beləliklə, yuxarıda şərh olunan fikirləri ümumiləşdirib, təlim-tədris prosesində uşaqların sağlamlığının qorunmasının zəruriliyini qeyd edərək, təhsil ocaqlarının sanitar-gigiyenik norma və qaydalarına əməl edilməsi, təhsil prosesinin normal gedişini təmin etmək üçün tələblərin yaradılması və öyrənmənin kompüter şüalanmasının mənfəətindən qorunması istiqamətində maarifləndirmə işlərinin aparılması vacibliyini nəticəsinə gəlmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 1.Azərbaycan Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Tibb Universiteti “Reproduktiv sağlamlıq” (Dərs vəsaiti), Bakı, 2010-cu il
2. 2.Ахметов А.И., Астратенкова И.В., Комкова А.И. и др. Использование ДНК-технологий в реализации концепции спортивно-ориентированного физического воспитания // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 2006, №1, с. 3-7.
3. 3. Бальсевич В.К. Феномен физической активности человека как социально-биологическая проблема // Вопросы философии. 1981, № 8, с. 78 - 89.
4. 4. Бальсевич В.К. Проблемы физического воспитания младших школьников // Сов. педагогика. 1983, № 8, с. 9 - 12.
5. 5. Бальсевич В.К. Перспективы развития общей теории и технологий спортивной подготовки и физического воспитания (методологический аспект) // Теория и практика физ. культуры. 1999, № 4, с. 21 - 26, 39 - 40.
6. 6. Казначеев В.П., Спирин Е.А. Феномен человека: комплекс социоприродных свойств // Вопросы философии. 1988, №7, с. 11-23.
7. 7. Balsevich V.K., Lubyшева L.I. Main regularities of human motoric's ontogenesis and their actualization in practice of school sport // 6-th Sport Kinetics Conference '99.- Ljubljana, Slovenia. - 1999. - P. 66 - 69.
8. 8. Balsevich V.K. Methodological Bases of Human Ontokineziology // The 6th Annual Congress of the European College of Sport Science. - Jyviaskila. - 2002. - P. 178.
9. 9. Shephard R.J., Bouhard C. Associations between health behavior

XÜLASƏ

Ə.A.Məmmədova

Məqalədə təlim-tədris prosesində uşaqların sağlamlığının qorunması məsələlərinə toxunulur və bu zaman onların kompüterin mənfi təsirindən qorunması üçün maarifləndirilməsi məsələlərinin vacibliyi ön plana çəkilir.

РЕЗЮМЕ

А. А.Мамедова

В статье затрагиваются вопросы защиты здоровья детей в учебно-воспитательном процессе и выводится на первый план важность просвещения для защиты от отрицательного воздействия компьютера.

SUMMARY

A.A.Mammadova

In the article is touched to problem of the children helth protecting in the educated process and this time mececcity of the problems of the enlichpening of the tip protected from the computer look at negative in fly ence to tenplans.

ƏMLAK VƏ TORPAQ VERGİLƏRİNİN HESABLANMASINDAKI SON DƏYİŞİKLİKLƏR

C.H.Hacıyev

Odlar Yurdu Universitetinin dosenti
İqtisad elmləri namizədi

Açar sözlər: əmlak vergisi, torpaq vergisi, vergitutma bazası, ödənilmə qaydaları

Ключевые слова: налог на недвижимость, поземельный налог, база налогообложения, условия платежа

Keywords: property tax, land tax, basis of taxation, terms of payment

Vergi Məcəlləsinə edilmiş son dəyişikliyə görə 2015-ci ilin 01 yanvarından həm əmlak, həm də torpaq vergilərinin hesablanmasında müəyyən əlavələr edilmişdir. Belə ki, fiziki şəxslərin əmlak vergisi indiyə kimi binaların inventar dəyərindən hesablandığı halda, yəni fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan binaların inventar dəyərinin Nazirlər Kabinetinin 28 iyun 1999-cu il tarixli 110 sayılı qərarına əsasən 5000 manatdan çox olan məbləğindən 0.1 % vergi hesablandığı halda, hazırda binaların yaşayış sahələrinin dəyərinə görə yox, tutduğu sahəyə görə əmlak vergisinə cəlb olunurlar. Belə ki, yaşayış sahələrinin 30 kvadrat metrədək olan hissəsi vergidən azad olmaqla, Bakı şəhərində 1 kvadrat metr üçün 0.4 manat, Gəncə, Sumqayıt şəhərlərində və Abşeron rayonunda 1 kvadrat metr üçün 0.3 manat, digər şəhər və rayon mərkəzlərində 0.2 manat, rayon tabeliyində olan şəhər, qəsəbə və kəndlərində 1 kvadrat metr üçün 0.1 manat müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış sahələrindən fərqli olaraq, qeyri – yaşayış sahələrinə 30 kvadrat metrədək olan hissənin vergiyə cəlb edilməməsi nəzərdə tutulmayıbdır. Binaların şəhərin mərkəzində və mərkəzdən kənar yerləşməsi ilə bağlı 1.5 – 0.7 intervalda əmsallar tətbiq olunur. Misal olaraq Bakı şəhəri Nəsimi rayonunda yerləşən sahəsi 100 kvadrat metr olan yaşayış sahəsinə əmlak vergisi aşağıdakı kimi hesablanır: $100 \text{ kv.metr} - 30 = 70 \text{ kv.metr} \times 0.4 \text{ manat} \times 1.5 = 42 \text{ manat}$. Yəni 1 ildə həmin yaşayış sahəsi üçün yerli büdcəyə 42 manat vəsait ödənilməlidir.

Məlumdur ki, fiziki şəxslərin əmlak vergisi Vergi Məcəlləsinin 198.1.1 maddəsinə əsasən hesablanaraq yerli büdcəyə ödənilir. Yəni dəyişiklik bələdiyyələrdə əmlak vergisinin hesablanmasında və toplanılmasında mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaqla yanaşı, bələdiyyə büdcələrinin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərir.

Vergi Məcəlləsinin 198.2 maddəsinə əsasən müəssisələr əvvəlki qaydalarla balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərindən 1 faiz dərəcə ilə əmlak vergisini hesablayır və dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

Respublikamızda torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçiləri və ya istifadəçiləri tərəfindən təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, torpaq sahəsinə görə hər il sabit

tədiyyə şəklində Vergi Məcəlləsinin 203-cü maddəsinə əsasən torpaq vergisinə cəlb olunurlar.

Torpaq vergisi ilə bağlı dəyişikliklərə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar deyil, eyni zamanda Vergi Məcəlləsinin 206.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan torpaq sahələri şamil edilir. Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı yaşayış fondlarının həyətəni sahələri və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə yeni vergitutma mexanizmi müəyyən edilib. Burada vergi dərəcələri torpağın sahəsinə (100 kvadratmetr) bağlıdır və təkcə regionlar üzrə deyil, həm də 10 min kvadratmetr (1 hektar) sahədən asılı olaraq differensiallaşdırılıb.

Yaşayış fondları, həyətəni sahələr və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaq sahələri 10 min kvadratmetrədək olduqda torpaq sahəsinin hər 100 kvadratmetrinə görə illik vergi Bakı şəhərində 0,6 manat, 10 min kvadratmetrdən yuxarı hissəsi üçün isə hər 100 kvadratmetrinə görə 1,2 manat müəyyən edilib. Gəncə, Sumqayıt, Xırdalan şəhərləri və Abşeron rayonunun qəsəbə və) kəndlərində bu rəqəmlər müvafiq olaraq 0,5 və 1 manat, digər şəhər və rayon mərkəzlərində 0,3 və 0,6 manat təşkil edəcək. Rayon tabeliyində olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər üzrə hər 100 kvadratmetrə görə illik vergi 0,1 və 0,2 manat olacaq.

Kommersiya xarakterli (sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər) xüsusi təyinatlı torpaqlar 10 min kvadratmetrədək olduqda, torpaq sahəsinin hər 100 kvadratmetrinə görə illik vergi Bakı şəhərində 10 manat, 10 min kvadratmetrdən yuxarı hissəsi üçün isə hər 100 kvadratmetrinə görə 20 manat müəyyən edilib. Gəncə, Sumqayıt, Xırdalan şəhərləri və Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndlərində bu rəqəmlər müvafiq olaraq 8 və 16 manat, digər şəhər və rayon mərkəzlərində 4 və 8 manat təşkil edəcək. Rayon tabeliyində olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər üzrə hər 100 kvadratmetrə görə illik vergi 2 və 4 manat olacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi qanunvericiliyinə əsasən, əmlak vergisi mülkiyyəti təsdiq edən sənədlər, torpaq vergisi isə mülkiyyət və istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında hesablanır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı 2015

K.Hejdərov Azərbaycan Respublikasında vergi ödəmələri Bakı 2003

ПОСЛЕДНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ИСЧИСЛЕНИИ ПОЗЕМЕЛЬНОГО НАЛОГА И НАЛОГА НА НЕДВИЖИМОСТЬ

Д. Г.Гаджиев

РЕЗЮМЕ

Поземельный налог оплачивается в местный бюджет на основании Налогового Кодекса Азербайджанской Республики. То есть изменения вместе с решением проблем в расчете и сборе поземельного налога в муниципалитетах вносит положительную лепту в формирование бюджетов муниципалитетов

LAST CHANGES IN CALCULUS OF PROPERTY AND LAND TAX

J.H.Hacıyev

SUMMARY

Land tax is paid in local budget on the grounds of Tax Code of Azerbaijan Republic. It means the changes within decision of problems in calculating and collection of land tax in municipalities макуы a positive contribution in formation of municipalities' budgets

İNGİLİS DİLİNDƏ FELİN ŞƏXSİZ FORMALARI İNFİNİTİV

A.V.Səfərova

Odlar Yurdu Universiteti

e-mail: novruzova_099@gmail.com

Açar sözlər: infinitiv, infinitivin ismi xüsusiyyətləri, infinitivin feli xüsusiyyətləri, infinitivdən əvvəldən to hissəciyinin saxlanması və ya atılması, Split infinitiv (parçalanmış məsdər) infinitiv tərkiblər

Key words: the infinitive, the nominal character of the infinitive, the verbal character of the infinitive, the infinitive with the particle to or bare infinitive, the split infinitive, infinitive constructions.

Ключевые слова: неопределенная форма глагола (инфинитив), глагольные свойства инфинитива и свойства существительного, использование частицы-то-перед инфинитив и употребление инфинитив без частицы-то, Сплит инфинитив, инфинитивный состав.

Felin təsriflənməyən forması olan infinitiv (məsdər) özünəməxsus leksik, morfoloji quruluşuna, rəngarəng semantik-sintaktik xüsusiyyətləri və cümlədə üslub və vəzifələrinə görə ingilis dilinin qrammatik quruluşunda xüsusi yer tutur.

Latin sözü olan infinitiv və ya “modus finitivus” hərfi tərcümədə “qeyri-müəyyən tərz”, “qeyri-müəyyən üsul” deməkdir. İnfinitiv özündə həm verbal, həm də nominativ xüsusiyyətləri cəmləşdirən zəngin morfoloji, semantik və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olan qrammatik kateqoriyadır. Həm ismi, həm də feli xassəyə malik olduğuna görə bir sıra dilçilər infinitivin tarixən isimdən əmələ gəldiyini iddia edirdilər (1, səh. 150; 2, səh. 168). Digər dilçilər isə onu feli isim hesab edirdilər (3, səh. 219; 4, səh. 185;).

İngilis dilinin bəzi tədqiqatçıları, məsələn, Henry Levis infinitivi supin adlandırır. Supin mənşə etibarilə Latin dilinə məxsusdur. Nəzərə alınmalıdır ki, infinitivin və ya supinin ikili təbiəti, yəni həm feli, həm ismi xüsusiyyət daşması hələ qədim latın dilində müşahidə olunurdu. Məsələn, miracle dictu-wonderful to relate-nəql etmək gözəldir (5, səh. 1072).

İnfinitivin hansı kateqoriyaya daxil olmasının mürəkkəbliyi onun ikili təbiətdən, yəni həm ismi, həm də feli xüsusiyyət daşmasından irəli gəlir. İnfinitivin tarixən isimdən və ya feildən əmələ gəlməsi (yəni feli isim olması) məsələsi böyük maraq doğurur. T.A.Rostorquyeva və İ.F.Jdanova bu haqqda yazır: “Qədim ingilis-dilində felin şəxsiz formaları (təsriflənməyən) infinitivdən və feli sifətdən ibarət idi. O vaxt onların ismi xüsusiyyətləri çox idi. Tarixən infinitiv feli isim olmuşdur. Artıq orta ingilis dövründə

felin şəxsiz formalarında ismi xüsusiyyətlər zəifləməyə feli xüsusiyyətlər artmağa başlamışdır” (6 səh. 101).

Müasir ingilis dilində infinitiv spesifik formal əlaməti olan, verbal və nominativ xüsusiyyətlərə malik feli kateqoriyadır. İnfinitivin formal əlaməti onun qarşısında işlənən **to** hissəciyidir. Məsələn:

to live-yaşamaq, *to smile*-gülümsəmək və s.

İsmi xüsusiyyət infinitivin ilkin xassəsi olub, əsasən onun sintaktik funksiyasında özünü biruzə verir. İsim kimi infinitiv aşağıdakı funksiyalarda işlənə bilər:

a) Mübtəda funksiyasında:

məs: **To know me is to love me**-Məni tanımaq məni sevməkdir.

b) Predikativ funksiyasında:

məs: *To see is to believe*-Görmək inanmaqdır.

c) Tamamlıq funksiyasında:

məs: *I let my music take me where my heart wants to go*. (“wind lyrics” a song by Cat Stevens)- *Mən musiqimə məni ürəyimin getmək istədiyi yerə aparmağına icazə verdim*.

Tarixi inkişaf prosesində infinitiv ismi xüsusiyyətlərlə yanaşı feli xüsusiyyətlər də qazanmışdır. Qədim ingilis dili dövründə infinitiv fel sisteminin əhatəsində olmuş müəyyən dövr ərzində bəzi əlamətlərinə görə o, isimdən ayrılmış, müasir ingilis dövründə onun fel sisteminə vəziyyəti müəyyən dərəcədə fərqlənmişdir (7, səh. 144).

İngilis dilində infinitiv çox mürəkkəb paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərə malik kateqoriyadır. İngilis dilinin qrammatik strukturunda tarixi inkişaf boyu iki tendensiya - sabitlik və dinamiklik özünü göstərmişdir. İnfinitiv verbal xüsusiyyətlər daşdığı üçün felə xas səciyyəvi semantik mənanı da qoruyub saxlayır. Bu baxımdan infinitivin semantik xüsusiyyətlərini aşkarlamaq, izah etmək, onların tərcümə prosesində üzə çıxan üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq olduqca çətin, lakin maraqlıdır. İngilis dilində infinitivin aşağıdakı feli xüsusiyyətləri var:

a) İnfinitiv şəxslə fel kimi zaman, tərz, növ xassələrinə malikdir.

O.Musayev tərz kateqoriyası ilə zaman kateqoriyasını vəhdət götürərək, “müasir ingilis dilində felin dörd tərz formasının olmasını (1.common aspect-adi tərz; 2.continuous aspect-davam edən tərz; 3.perfect aspect-bitmiş tərz; 4.perfect continuous-davam edib bitmiş tərz) qeyd edərək göstərir ki, eyni format hər iki kateqoriyanı ifadə edir.**məsələn:**

1) *I saw him come into the room.*

Mən onu otağa girərkən gördüm.

2) *She seemed to be listening.*

Görünür o, qulaq asırdı.

3) *I am glad to have taken your advice.*

Şadam ki, sizin məsləhətinizə qulaq asmışam.

4) *Your eyes are red. You have been crying.*

Sənin gözlərin qızarıb. Sən ağlamısan”.

b) Təsirli fellərin məsdəri, felin şəxslə forması kimi, növ kateqoriyasına malikdir. Bu o deməkdir ki, təsirli fellərin məsdəri həm məlum (1), həm də məchul növdə (2) işlənə bilər,**məsələn:**

1) *The wish to traveling is troubling me again.*

Səyahət etmək arzusu məni yenidən narahat edirdi.

2) *He doesn't want to be scolded again.*

O yenidən danlanmaq istəmirdi.

c) Felin şəxsi forması kimi, təsirli felin məsdərindən sonra tamamlıq işlənə bilir,

məsələn:

Mrs Strickland was glad to show me her children. (Maugham)

Xanım Striklænd uşaqlarını mənə göstərdiyinə görə şad idi.

d) Məsdər, felin şəxsi forması kimi, zərflə təyin oluna bilir. **məsələn:**

Even now I can hardly believe him. (Maugham)

Hətta indi belə mən ona inana bilmərəm.

Müasir ingilis dilində tərz kateqoriyası ilə zaman kateqoriyası bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işlənir. Onların hər ikisi eyni bir cümlədə özünü göstərə bilir. **Məsələn:** *She seems to be writing a book.*

-to be writing - davamedici zaman (continuous tense) və davamedən tərz (continuous aspect) bildirir.

Yuxarıda dediyimiz kimi **to** ədatı infinitivin əlamətidir. Buna görə də müasir ingilis dilində infinitivin qarşısında **to** işlədilir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində məsdərin **to** ilə və ya **to-** suz işlənən halları mövcuddur. M.Y.Box infinitivin **to** ilə və ya **to-**suz işlənməsi haqqında yazır: "*infinitivin to ilə işlənməsi ənənəvi olaraq to infinitive, bir sıra dilçilik ədəbiyyatında marked infinitive (işarəli infinitiv) - adlandırılır. Infinitivin digər forması isə to-suz işlənir ki, bu da zero-suffixed adı altında izah edilir. Bu formaya ənənəvi olaraq bare infinitive (işarəsiz infinitiv) adı verilmişdir*".

İndi isə infinitivdən əvvəl **to** hissəciyinin atılması və ya saxlanması hallarına nəzər salaq.

1) Cümlədə həmcins cümlə üzvü olan bir neçə məsdər iştirak etdikdə **to** ədatı ancaq birinci məsdərin qarşısında işlədilir, **məs:**

He wants to be a doctor and work in his nativelyland.

O, həkim olub öz doğma torpağında işləmək istəyir.

2) Emosional nitqdə cümlədə olan hər bir məsdərin qarşısında **to** ədatı işlədilir, **məs:**

To be or not to be- that is the question. (Shakespeare).

Olum və ya ölüm- budur sual.

3) Ought modal felindən sora **to** işlədilir, **məs:**

Children ought to respect their parents.

Uşaqlar gərək valideynlərinə hörmət etsinlər.

4) **Must, may, can** modal fellərindən və **shall, will, do** köməkçi fellərindən sonra infinitivdən əvvəl **to** işlədilmir, **məs:**

You must tell them the truth.

Sən onlara həqiqəti deməlisən.

5) "**Help**"- kömək etmək felindən sonra infinitivin əsasən **to** ilə işlənməsi qəbul olunub, **məs:**

I helped her to finish this work.

Mən ona bu işi qurtarmaqda kömək etdim.

Lakin müasir ingilis dilində **help** - kömək etmək felinin **to-**suz işlənən formasında rast gəlinir. **məs:**

Will you help me (to) do this problem ?

Siz mənə bu məsələni həll etməkdə kömək edə bilərsinizmi?

Help felinin **to** ilə işlənməsi Britaniya ingiliscəsinə, **to-**suz işlənməsi isə Amerikan ingiliscəsinə xasdır.

6) Əgər **to know** -feli bilmək, müşahidə etmək, təcrübə aparmaq mənalarında işlədilsə **to** hissəciyi işlədilmir, **məs:**

I know you respect your family.

Mən bilirəm ki, sən ailənə hörmət edirsən.

7) “**Let**”- icazə vermək, “**make**”- məcbur etmək, “**bid**”- həvəs oymaq mənalarında fellərdən sonra, eləcə də “**won’t have**” ifadəsindən sonra **to** hissəciyi işlədilmir, **məs:**

His mother let him go out.

Anası ona çölə çıxmağa icazə verdi.

I’ll make you sweat for this.

Mən səni buna görə tərləməyə məcbur edəcəm.

I won’t have you say this sort of thing.

Mən qoymaram ki sən belə danışasan.

To hissəciyinin atılması və saxlanması hallarının başqa bir nümunəsinə nəzər yetirək. *Do it if you want (to)*- tipli cümlədə praktiki olaraq məna dəyişikliyi ifadə etmir. Lakin “*like*” felindən sonra **to**-nun atılması ciddi məna dəyişikliyi əmələ gətirir, **məs:**

Do it if you like to.

Əgər xoşuna gəlırsə bunu et.

Do it if you like.

İstəyirsən bunu et, istəmirsə etmə. (8, səh.59)

Dediklərimizdən belə bir nəticə çıxara bilərik ki, **to** hissəciyi ona ehtiyac duyulduqda, yəni kontekstdən asılı olaraq işlənir.

İnfinitiv haqqında danışarkən *parçalanmış infinitiv (Split infinitive)* haqqında məlumat vermək də məqsədə uyğun olardı. *Parçalanmış infinitiv* dedikdə, **to** ilə infinitive arasına bir və ya bir neçə sözün daxil olması nəzərdə tutulur. **məs:**

I decided to quickly read her letter and to send her an answer immediately.

Mən onun məktubunu cəld oxumağı və ona dərhal cavab yazmağı qərara aldım.

İngilis dilində fellərin predikativ tərkib əmələ gətirmə qabiliyyətinə malik olması da xüsusi qeyd olunur. Bu cür quruluşlar, tərkiblər müasir ingilis dilində çox geniş işlənir. Bu konstruksiyalar aşağıdakılardır:

1) **Tamamlıq infinitiv konstruksiyalar.** (The objective with infinitive construction)

2) **Mübtəda infinitiv konstruksiyaları.** (The subjective with infinitive constructions)

3) **For sözlü infinitiv konstruksiyalar.** (The for-to infinitive constructions)

Tamamlıq infinitiv konstruksiyalar içərisində ən çox işlədilən konstruksiyadır. Bu konstruksiyanın ənənəvi adı “*accustative*”-*təsirlik hal + infinitiv* olmuşdur.

Qədim ingilis dilində bu konstruksiya hiss-qavrayış bildirən və akuzativ fellərdən sonra işlədilir. XIV əsrdə bu fellərin sayı fransız və latın dillərindən keçən fellər hesabına genişlənməmişdir.

Müasir ingilis dilində bu konstruksiya bir sıra təsirli fellərdən sonra əsasən iki ünsürdən isim (*ümumi halda*) və ya əvəzlik (*obyekt halda*) və infinitivdən ibarət olur. Bu birləşmə cümlədə mürəkkəb tamamlıq funksiyasını daşıyır. Tamamlıq infinitiv tərkibi adətən aşağıdakı fellərdən sonra işlədilir:

1) *icazə, xahiş, əmr, məcburiyyət* mənalarında **to permit, to let, to command, to cause, to make, to ask, to request** və s. fellərindən sonra. **məs:**

I made my son sleep immediately.

Mən oğlumu dərhal yatmağa məcbur etdim.

2) *hiss-qavrayış* ifadə edən **to hear, to feel, to see, to notice** fellərindən sonra. Bu halda həmin tərkibdəki məsdər to ədatsız işlədilir, **məs:**

I notice her leave the house early in the morning.

Mən səhər erkəndən onun evi tərk etdiyini hiss etdim.

3) *arzu, istək, niyyət* ifadə edən **to want, to wish, to desire, to intend, to mean** və s. fellərdən sonra. **məs:**

I want him to come back.

Mən onun geri qayıtmasını istəyirəm.

Müasir ingilis dilində bəzən birinci ünsürlə (*yəni mübtəda ilə*) ikinci ünsür arasında (*yəni infinitiv*) arasında xəbər işlənir. Bu tərkib mübtəda-məsdər tərkibi adlanır, **məs:**

He was considered to be an honest man.

Onun vicdanlı adam olmağı güman olunurdu.

For-to infinitiv tərkibi üç ünsürdən ibarətdir, -for sözünü, isim (*ümumi halda*) və ya əvəzlik (*obyekt halında*), infinitiv, **məs:**

It is important for me to learn English.

İngilis dilini öyrənmək mənim üçün əhəmiyyətlidir.

İngilis dilində infinitiv cümlədə işlənərək ona əlavə ekspressiv-emosional çalar, lakoniklik, emfatik məna verir.

İnfinativin ingilis dilində inkişafı ingilis dilinin qrammatik quruluşunun inkişafı ilə həmahəng olaraq sintetik formalardan analitik formalara doğru getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Jespersen. O. A Modern English Grammar on Historical principles. Part v. Syntax. G.B. London 1961
2. Rəhimov. İ. Hidayyətzadə. T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. "Maarif" nəşriyyat. Bakı, 1966
3. Ganshina. M. Vasilevskaya. New English Grammar, Foreign Language. Publishing House Moscow, 1951.
4. Kaushanskaya B. L, Kovner R. L, and others; A Grammar of the English Language. Leningrad, Istdatelstvo 1973.
5. The concise Oxford Dictionary of Current English. Edited by, I. B. Sykes Oxford University Press 1987.
6. Расторгуева Т. А. Жданова И. Ф. Курс лекций по истории английского языка, Москва 1972.
7. Корнеева Е. А. Кобринна Н. А. Гузеева К. Ф. Осовская М. И. Пособие по морфологии английского языка. Москва, "Высшая школа" 1974.
8. Вейхман Т. А. Новое английской грамматике. Москва, 1990
9. Musayev O.İ İngilis dilinin qrammatikası Bakı: Qismət, 2007, 608 s.

THE NON-FINITE FORMS OF THE VERB.THE INFINITIVE

A.V.Safarova

SUMMARY

The Infinitive one of the non-finite forms of the verb has a very ancient history and along with this, summarizing in itself lexical-grammatical, as well as contextual meanings.The development of the Infinitive in the English language shows that this category has been pretty tolerant and managed to maintain the stability and main features of the typology.

Processing the Infinitive in the sentence gives it additional expressive-emotional undertone, laconic, emphatic meaning.

НЕЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА. ИНФИНИТИВ

А.В.Сафарова

РЕЗЮМЕ

Инфинитив являясь грамматической категорией одной из неличных форм глагола, наравне с этим обладая древней историей заключает в себе как лексико – грамматические, а так же контекстуальные значения. Развитие инфинитива на английском языке показывает что, это категория была очень толерантной, стабильной и сохранил её основные типологические свойства.

Употребляя инфинитива в предложении он даёт ему дополнительно экспрессивное эмоциональное, лаконичное, эмфатическое значение.

**AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ
ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİ**

İ.R.Sultanlı

Odlar Yurdu Universiteti

s_ilqar@mail.ru

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq bazarı, tənzimlənmə mexanizmi, bazarın tənzimlənməsi

Ключевые слова: продовольственная безопасность, продовольственный рынок, механизмы регулирования, регулирования рынка.

Key words: food security, food market, regulatory mechanisms, regulation of the market.

XX əsrin ilk onilliklərindən etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində reallaşdırılmasını obyektiv zərurətə iqtisadi modernləşmə, nəinki istehsal, ticarət və mübadilə sektorlarını, eləcə də bütövlükdə istehsal-iqtisadi münasibətlər sistemini də əhəmiyyətli dərəcədə əhatə etməkdədir. Belə ki, hər bir istehsal prosesinin həyata keçirilməsi və istehlakçıların normal keyfiyyətdə məhsul əldə etməsi geniş təkrar istehsalın bütün mərhələlərində iqtisadi modernləşmənin tələblərinin reallaşdırılmasını özündə ehtiva edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə tədbirlərinin də dəyişən şəraitə adekvat şəkildə uyğunlaşdırılması vacibdir. Məhz bütün bunlar tənzimlənmənin və eyni zamanda iqtisadi siyasət tədbirlərinin zəruri təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin də yeni dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmasını özündə əks etdirir. Problemə məhz bu aspektdən yanaşdıqda ərzaq bazarının tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər və həmin tədbirlərin iqtisadi əsasları dəyişən şəraitə adekvat olmalıdır. Məlum olduğu kimi ərzaq bazarı cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunub saxlanılmasında ən mühüm funksiyalardan birini yerinə yetirir. ərzaq bazarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, nəinki əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və eyni zamanda bu sistem bütövlükdə ölkənin iqtisadi dayaqlarının formalaşdırılmasında və inkişaf etdirilməsində də mühüm rola malikdir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir şəraitdə ərzaq bazarının tənzimlənməsi və təşkili bütövlükdə ölkənin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir.

Təsadüfi deyildir ki, müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ulu öndər Heydər Əliyevin 02 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı qəbul olunmuşdur. Burada əsas məqsəd

ölkədə aparılan iqtisadi islahatların daha da dərinləşməsinə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına və əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur. Bu Proqram Azərbaycan Respublikasının ilk ərzaq təhlükəsizliyi proqramı olmaqla, hökumətin ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində öhdəlik və məqsədlərini əhatə etmiş və dövlətin maliyyə öhdəlikləri, habelə büdcə imkanları çərçivəsində həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı ilk dəfə yoxsulluğun azaldılmasını və insanların ərzaq təminatını və ərzaq məhsullarından səmərəli istifadə edilməsini nəzərdə tutmuşdur. (Səh. 16). Ölkədə qəbul edilən ərzaq təhlükəsizliyi üzrə dövlət proqramına müvafiq olaraq bir sıra proqram və qanunvericilik aktları da qəbul edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramları qəbul edilmiş, bundan əlavə regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunub saxlanılması, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi və eləcə də ölkənin mərkəzi ilə regionlar arasındakı sosial-iqtisadi uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında fərmanına müvafiq olaraq regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə istiqamətlənmiş zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilən silsilə proqramlar, bütövlükdə regionla ölkənin mərkəzi şəhərləri arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasında, regionlarda bazar infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsində, yeni iş yerlərinin açılmasında və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı 2004-2008-ci illər”, eləcə də 14 aprel 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına müvafiq olaraq regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan emal müəssisələri yaradılmış, onların modernləşdirilməsi təmin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində aqrar sahənin inkişafının sürətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan ölkə Prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” və eləcə də “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamına müvafiq olaraq aqrar sahənin idarə edilməsinin strukturu təkmilləşdirilmiş, eləcə də “Aqrolizinq” ASC yaradılmışdır. Həmin səhmdar cəmiyyətin regionlarda çoxsaylı filialları yaradılmaqla ölkəyə maddi-texniki resursların gətirilməsi və onların güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılmasına lizinqə verilməsi təmin edilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunub saxlanılması bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkə daxili faktorlardan asılı deyildir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının liberallaşdırılması, eləcə də iqtisadi sərhədlərin tam mənası ilə liberallaşdırılması xarici bazarda baş verən konyunktur dalğalanmalarının hər bir ölkənin iqtisadiyyatına təsirini daha da aktualaşdırır. Bu baxımdan dünya bazarında yanacaq və enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin sürətli addımı fonunda Azərbaycan Respublikasının daxili ərzaq bazarında da bu və ya digər destruktiv tendensiyalar müşahidə edilmişdir. Həmin destruktiv tendensiyaları önləmək məqsədilə

ölkə hökuməti və dövlət başçısı tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, ölkə Prezidentinin 28 avqust 2008-ci il tarixli “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Adı çəkilən Dövlət Proqramında qeyd edildiyi kimi etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin, sosial dayanıqlılığının başlıca şərtidir. Ona görə də cəmiyyətin hər bir üzvünə əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Son bir neçə ildə ölkədə enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin kəskin artımı, xarici ölkələrin maliyyə bazarlarında baş verən neqativ meyillər, habelə əhalinin sayının çoxalması nəticəsində ərzaq məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsi, iqlim dəyişkənliyi və su ehtiyatlarının məhdudluğu və digər səbəblərə görə ərzaq məhsullarının dünya bazarında qiymətləri artmağa başlamış, bəzi ölkələrdə ərzaq qıtlıqdan belə yan keçilməmişdir. Təbii ki, bütün bunlar ölkənin ərzaq müstəqilliyinə öz destruktiv təsirlərini göstərir. Bu tip destruktiv tendensiyaların aradan qaldırılması ilə bağlı hökumət tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilsə də, belə ki, 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf barədə Dövlət Proqramının, eləcə də Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər), fermerlərə maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi sahəsində mütərəqqi tədbirlərin reallaşdırılmasına baxmayaraq bütövlükdə dünya ərzaq bazarlarında müşahidə olunan qeyri-sabitlik Azərbaycanda da əsas ərzaq məhsullarının qiymətlərinə öz təsirini göstərmişdir. Beləliklə adı çəkilən proqram, əslində bu tip tendensiyaların aradan qaldırılması və eləcə də daxili ərzaq bazarının idxaldan asılılığının maksimum qaldırılması və ölkədə ərzaq ehtiyatlarının yaradılması məqsədilə qəbul edilmişdi.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, modernləşmə şəraitində müxtəlif növ ərzaq məhsulları istehsalının artırılması potensial imkanlarının reallaşdırılması və eləcə də dövlətin ərzaq ehtiyatlarının yaradılması məqsədilə dövlətin tənzimləyici rolunun aktivləşdirilməsi vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Belə şəraitdə ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması və eləcə də ərzaq bazarının sabitliyin təmin edilməsinə bilavasitə asılıdır. Ərzaq təminatının mövcud vəziyyətinin təhlili göstərir ki, hazırkı şəraitdə dövlətin sənayeli və sosial təmayüllü aqrar siyasətinin reallaşdırılması olduqca vacibdir. Dövlət tərəfindən aqrar-ərzaq kompleksində və bazar strukturlarının formalaşdırılması və struktur islahatlarının aparılması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməli və eyni zamanda tənzimləmənin iqtisadi mexanizmləri formalaşdırılmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərzaq bazarının dövlət tənzimlənməsi strateji məqsədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir və bu baxımdan ərzaq bazarının dövlət tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər hər hansı tənzimləmə mexanizmi olmadan reallaşdırıla bilmir. Modernləşmə şəraitində ərzaq bazarının dövlət tənzimlənməsi sistemi mövcud ənənələrlə yanaşı, eləcə də mütərəqqi vasitələrə də əsaslanmalıdır. Lakin bununla belə milli, tarixi, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı və ictimai inkişafın müasir tələbləri ön plana çəkilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov İ.D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Bakı-2010, 592 səh.
2. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı
3. Əhmədov I.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi. Bakı 2006, 880 4.
4. Алтухов А.И., Г.И. Макин, М.А Бабков. Развитие продовольственного рынка России Москва 1999. 336 с

XÜLASƏ

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə tədbirlərinin də dəyişən şəraitə adekvat şəkildə uyğunlaşdırılması vacibdir. Məhz bütün bunlar tənzimləmənin və eyni zamanda iqtisadi siyasət tədbirlərinin zəruri təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin də yeni dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmasını özündə əks etdirir.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ МЕХАНИЗМА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ДЛЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА

И.Р.Султанлы

РЕЗЮМЕ

Адаптация мер к адекватному изменяющимся обстоятельствам государственного регулирования важны. Все это должно отражать в правилах и необходимых организационных и экономических механизмов экономической политики к меняющимся условиям.

ENSURING FOOD SECURITY MECHANISM FOR REGULATION OF THE FOOD MARKET

I.R.Sultanli

RESUME

Adaptation measures to changing circumstances adequate government regulation are important. All this must be reflected in the rules and the necessary organizational and economic mechanisms of economic policy to changing conditions.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QARŞILAŞDIĞIMIZ FONETİK VƏ QRAMMATİK ÇƏTİNLİKLƏR

Z.C.Abbasova

Odlar Yurdu Universiteti

Açar sözlər: elm, araşdırma, dillərin müqayisəsi, ünsiyyət

Ключевые слова: наука, исследование, сравнение языков коммуникация

Key words: science, research, comparing of the languages, communication

Elm son dərəcə güclü tərəqqi vasitəsidir. İnsanlar onun əsasında yeni – yeni zirvələr fəth edirlər, irəliyə, gələcəyə doğru böyük inkişaf yolu keçirlər. Elmin qüvvəsi sənayenin, texnikanın inkişafına təsir göstərdiyi kimi ideologiyaya, onun tərəqqisinə də xüsusi təkan verir. Bütün dünyanın müxtəlif sahələrindəki elmi nəticə və kəşfləri öyrənmək, onlardan bəhrələnmək üçün biz mütləq dünya dövlətləri üçün beynəlxalq vahid ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmiş ingilis dilində mükəmməl öyrənilməliyə. Amma bunun yerinə yetirilməsində qarşımıza bir sıra çətinliklər çıxır.

Məlum olduğu kimi İngilis və Azərbaycan dilləri istər genezis və istərsədə tipoloji quruluş baxımından müxtəlif dil qruplarına daxildirlər: İngilis dili hind – Avropa dillərinin german dil qrupuna daxil olub, analitik dil: Azərbaycan dili isə türk dilləri oğuz qrupuna daxil olub aqlyutinativ dil hesab edilir. Məhz bu baxımdan da bu dillər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dilini öyrənən hər bir azərbaycanlı həmin fərqlər əsasında meydana çıxan bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı olur.

Analitik dillər qrupuna daxil olan müasir ingilis dilində cümlələrdə sözlər arasındakı qrammatik – sintaktik əlaqələr başlıca olaraq köməkçi sözlər və cümlədə sözlərin sıralanması ilə ifadə edilir. Çox zaman sözün sintaktik mənası yalnız cümlədə sözlərin müəyyən edilmiş yerinə əsasən aydınlaşdırılır. Bu ona görə mühüm əhəmiyyətə malikdir ki, müəyyən nitq hissəsi üçün səciyyəvi olan suffikslərin az olması nəticəsində ingilis dilində eyni bir söz müxtəlif nitq hissəsi ola bilər. Sözün əsl mənasına, onun hansı nitq hissəsinə mənsub olduğunu cümlədə tutduğu yerinə görə, sintaktik vəzifəsinə görə müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Məs : 1. Smoke comes from chimneys.----- Tüstü bacadan çıxır.

2. The chimney smoke.----- Bacalar tüstüləyir.

3. He likes smoke after dinner.----- O , nahardan sonra papiros çəkməyi xoşlayır.

1-ci cümlədə “smoke“ sözü cümlənin xəbərindən əvvəl gələrək cümlədə birinci yeri tutur, deməli cümlənin mübtədası, 2-ci cümlədə “smoke“ sözü mübtədadan sonra işlənərək cümlənin xəbəri, 3-cü cümlədə isə “smoke“ xəbərdən sonra işlənərək cümlənin tamamlığı olur.

İngilis dilində 26 hərf və 44 səs mövcuddur. Bu dildə hərflərlə səslər arasındakı uyğunluq çox azdır.

Məs: “A“ hərfi “name“ sözündə [ei] kimi, “mad“ sözündə [ae], “comrade“ sözündə [ɪ], “water“sözündə [o], “ask“ sözündə [a:] kimi tələffüz olunur.

Bəzi hərflər müəyyən söz və ya hecalarda heç oxunmurlar.

Məs: “knock“ sözündə [k], “hour“sözündə [h], “wrong“sözündə [w] – oxunmur.

Çox vaxt eyni səs müxtəlif kəlmələrdə müxtəlif hərf yaxud hərf birləşməsi ilə ifadə olunur.

Məs: “see [si:] , sea [si:], believe [bili:v]

İngilis dilində qarşımıza çıxan çətinliklərin ən mühümündən biri də yazı ilə tələffüz arasında çox böyük fərqin olmasıdır. İngilis hərf və hərf birləşmələri hər yerdə eyni cür oxunmur, onun üçün də onların oxunması üçün müəyyən qayda vermək olmur.

Məs: “height“ [hait] ----- “weight“ [weit]; nə üçün “ei“ hərf birləşməsinin 1-ci sözdə [ai], 2-ci sözdə isə [ei] kimi tələffüz olunduğuna dair müəyyən bir qayda mövcud deyil.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji baxımdan çox zəifdir. Yəni hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalara söz önləri adlanan köməkçi nitq hissələri ilə ifadə edilir.

Məs: otağın tavanı ----- the ceiling of the room
She is at work. ----- O işdədir.

Little girl goes to the nursery. --- - Kiçik qızı uşaqlıq otağına gedir.
İsimə xas olan müəyyənlik kateqoriyası da analitik yolla yəni “article“ adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir. Əgər haqqında söhbət edilən əşya və ya şəxs bizim üçün nə qeyri müəyyəndirsə, onun haqqında heç bir anlayış əməli deyil, səbəb bu halda həmin isim qeyri – müəyyən “**a** və ya **an**“ artikli ilə, yox həmin əşya və ya şəxs haqqında hər hansı bir məlumat olduqda isə həmin ismin qarşısında müəyyənlik “**the**“ artikli işlədilir.

Məs: I have **a** book. **The** book is very interesting.

Fələxas olan zaman formalarının əksəriyyəti analitik yolla yəni köməkçi fəllərvə vasitə ilə düzəldilir, davam edən zamanlar “to be“ köməkçi fəli, bitmiş zaman formaları “to have“ köməkçi fəlin gələcək zamanın qeyri müəyyən forması “shall, will“ köməkçi fəli vasitə ilə düzəldilirlər.

Məs: I **am teaching** English now.

She **has learned** English lately.

She **will go** on an excursion next year.

Azərbaycanda dilin fərqli olaraq müasir ingilis dilində işarə və əvəzlilikləri isimlərlə kəmiyyətə görə uzlaşır.

Məs: **this** student ----- **these** students

That mistake ----- **those** mistakes

Müasir ingilis dilində mövcud olan “cerund“-un öyrənilməsi də qarşıya çıxan çətinliklərdən biridir.

Çünki fəlin bu şəxssiz forması Azərbaycan dilinin qrammatikasında mövcud deyil.

Onun düzəlmə qaydası indiki zaman fəli sifət formasının düzəlmə qaydası ilə eynidir.

Yəni hər ikisi məsdərdən “to“ hissəciyinin atılması və əsas hissənin sonuna “ing“ şəkilçisinin

artırılması ilə düzəldilir. Cümlədədaşdıqlarıfunksiyalarla da üst – üstəduşürlər. Məhz bunöqtəyi nəzərdən də onların öyrədilməsində bir çox çətinliklər qarşıya çıxır.

Məs: A **dancing** girl (indikizamanfelisifət)

A **dancing** hall (cerund)

“a dancing girl“ birləşməsinə “for“ söz önü ilə ifadə etmək mümkün deyil və bu birləşmədə “ing“ şəkilçisiiləolansöz dahaçoxhərəkətbildirir, yəni “ing“ – li sözüindikizamanfelisifətdir.

“a dancing hall“ birləşməsinə isə ing “----“ a hallfordancing “kimi ifadə etmək olur, yəni “ing“- li söz hərəkətlilikdən çox isimlilik ifadə edir, yəni həmin söz cerunddur.

İsmin kəmiyyət kateqoriyasının düzəldilməsi də bu dilin öyrədilməsindəki növbəti çətinlikdir. Beləki isimlərin bir qisminin cəm forması sintaktik yolla, yəni ismin sonuna “s” və ya “es“ artırmaqla:

Məs: a chair ----- chairs

a bench ----benches

bir qismi isə sözün kökündəki sait səsləri dəyişməklə:

a **goose** ----- geese, a **man** ---- men, **loose** ---- lice,

bir qismi isə sözün kökünə “en və ya (r)en” şəkilçisi artırmaqla:

a **ox** ----- **oxen**, a **child** ----- **children**-----düzəldilir.

Qarşıya çıxan digər çətinliklərdən biri də digər dillərdən fərqli olaraq müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin sintaktik əlaqələrindən yalnız yanaşma əlaqəsinin olmasıdır.

Məs: highmountain, stonewall, towalkslowlyetc.

Müasir ingilis dilində qrammatik mənaların bu tərzdə ifadə edilməsinə dair çox misallar vermək olar. Verilən misallar göstərir ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşunun ümumi mənzərəsini təşkil edən başlıca cəhət analitizmdir. Bununla yanaşı qeyd etməliyə ki, heç bir dili saf analitik və ya sintetik hesab etmək düzgün olmaz. Necəki ingilis dilinin özündə də bir çox sintetik üsürlər mövcuddur.

Məs: indiki zamanın qeyri müəyyən formasını düzəldərkən 3-cü şəxs təkdə felin əsas hissəsinin sonuna “s “ və ya “es“,

Qaydalı fellərin keçmiş qeyri müəyyən zaman formasını düzəldərkən felin əsas hissəsinin sonuna “ed“,

Canlı isimlərin yiyəlik halını düzəldərkən işimin sonuna “ ‘s “ --- -- artırılır.

Müasir ingilis dilində sintetik formaların xeyli dərəcədə az olması belə təsəvvür yarada bilər ki, bu dilin qrammatikası çox asandır. Əslində hər hansı bir dildə o cümlədən də ingilis dilində morfoloji -sintetik formaların azlığı dilin qrammatikasının mürəkkəbliyinə, çətinliyinə gətirib çıxarır. Bu dillərdə sintetik əlamətə malik olmayan qrammatik mənaları yerli yerində işlətmək çox çətin olur.

İngilis dilinin tədrisində qarşılaşdığımız çətinlikləri sadalamaqla heç də bu dilə yiyələnmə bilməyəcəyimizdən şikayətlənmək fikrində deyiləm, sadəcə bu dili yəni ingilis dilini – öyrənməyə başlayanlara kömək məqsədi ilə onlara bu çətinliklərin öhdəsindən necə gəlməyi başa salmağa cəhd etməkdir. Nə qədər çətinliklərlə qarşılaşsaqda biz yalnız dünyadakı sivilizasiyadan, texniki tərəqqidən bu dil vasitəsi ilə xəbərdar ola biləcəyik. Bu dilin mühümlüyünü, vacibliyini və müasirliyini nəzərə alaraq hər bir müasir gəncə ona yiyələnməyi tövsiyə edirəm , ona yiyələnmədən onlar bütövlükdə heç nəyə nail ola bilməzlər .

ƏDƏBİYYAT

1. “İngilis dilinin qrammatikasi“ O. Musayev 2012
2. “English grammar in Use”. Raymond Murphy .2000
3. “Learn English Grammar. Learning to learn English“. İnternet materialı.
4. “English grammar literature and revise books”. Geoff Barton. 2001
5. “English grammar rules “Stay posted when grammar rules” Blog. 2003
6. “The Practice of English Language Teaching“. Jeremy Harmer. 2012

THE PHONETIC AND GRAMMATICAL DIFFICULTIES WE COME ACROSS WHILE TEACHING ENGLISH

Z.C.Abbasova

SUMMARY

When teaching English we come across some difficulties as it belongs to an analytical language. The analytic all languages have got some peculiarities. Such as these languages have got either a few suffixes or no suffix. Thus the meaning of the sentence is expressed by means of the exact word order. In spite of the difficulties we have to learn this language as we need it.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

З.Ч.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В связи с тем, что этот язык относится к аналитической группе языков, при преподавании данного мы сталкиваемся с рядом проблем. Аналитические языки имеют несколько характерных черт. Например, эти языки владеют или небольшим количеством окончаний или вообще не имеют окончания. Таким образом, значение предложений определяется определенным порядком слов в предложении. Несмотря на эти трудности, мы должны изучать этот язык по необходимости.

2015 - № 41

MALİYYƏ RESURSLARININ DÜZGÜN İDARƏ OLUNMASININ SƏMƏRƏLİLİYİ

A.İ.Şirinova

Təfəkkür Universiteti
Bakı AZ1008, Təbriz rüçəsi 29
e-mail: arzushirinova97@gmail.com

E.E.Seyidov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
Bakı AZ1000, Neftçilər prospekti 73
e-mail: elfaq.seyidov@socar.az

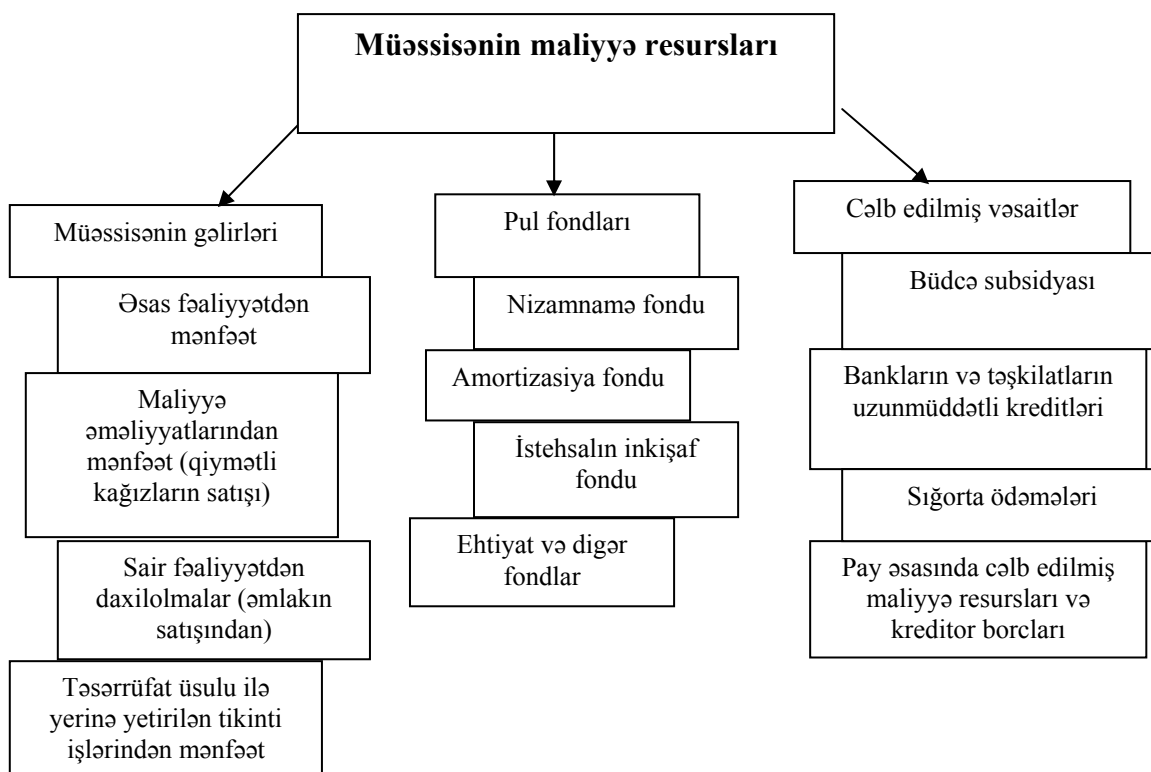
Açar sözlər: maliyyə sabitliyi, dövlət tənzimlənməsi, maliyyə resursları, Dövlət Neft Fondu, maliyyə mexanizmi, maliyyə menecmenti, maliyyə kateqoriyaları

Keywords: financial stability, government regulation, financial resources, State Oil Fund, financial mechanism, financial management, financial categories

Ключевые слова: финансовая стабильность, государственное регулирование, финансовые ресурсы, Государственный Нефтяной Фонд, финансовый механизм, финансовое управление, финансовые категории

Hər bir dövlətin və ya müəssisənin maliyyə resurslarını pul vəsaitlərinin qanunla müəyyən olunmuş mənbələri təşkil edir. Bu mənbələr iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi kimi təzahür edir. Ona görə də özəl və dövlət müəssisələrinin iqtisadiyyatı müvafiq qaydada tənzimlənməli, innovativ metodlar tətbiq edilməklə istehsalın həcmnin artırılması və daha çox gəlirin əldə edilməsi prioritet məsələlərdəndir. Pul vəsaitlərinin artması onun düzgün idarə edilməsi problemini ön plana çıxarır. Çünki istənilən sektorda maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək uzunmüddətli dövr üçün iqtisadi sabitliyin təməlidir. Bu baxımdan maliyyə menecmentindən istifadə çox mühümdür. Resurslar ehtiyat, mənbə, vəsait kimi izah olunur. Maliyyə resursları əsasən mərkəzləşdirilmiş fondlara - dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar və qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarına - müəssisələrin pul vəsaitləri fondlarına bölünür. Bu resurslar ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi nəticəsində yaradılır. Makro səviyyədə mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının formalaşmasının birinci və əsas mənbəyi milli gəlirdir. Dövlət üçün maliyyə resurslarının formalaşmasında başlıca mənbələrdən biri kimi istehsal sahəsində müəssisə və şirkətlərin pul gəlirləri çıxış edir. Onlara əsasən mənfəət aid edilir. Maliyyə resurslarının əmələ gəlməsinin digər vacib mənbəyi amortizasiya fondudur. Mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları xalis gəlirin vergi, vergi olmayan ödənişlər və ayırmalar vasitəsilə yenidən bölgüsünün nəticəsidir. Bunlardan başqa, mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının formalaşması mənbəyi mərkəzləşdirilmiş dövlət sosial sığorta, əmlak və şəxsi sığorta fondlarına, digər büdcədən kənar fondlara müəssisələrin ayırmaları da ola bilər.

Müəssisənin maliyyə resurslarına isə hər hansı bir iqtisadi subyektin istifadəsində olan bütün pul vəsaitləri və gəlirləri daxildir. Bu resurslara müəssisənin xüsusi vəsaitləri və cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına əmələ gəlir. Mənfəət müəssisədə maliyyə resurslarının formalaşmasının əsas mənbəyidir. Dövlət və ya müəssisə səviyyəsində maliyyə planlaşdırılması maliyyənin idarə edilməsinin əsas elementi kimi çıxış edir. Maliyyə planlaşdırılmasının obyektini dövlətin və firmaların maliyyə fəaliyyətidir. Onun nəticəsi isə maliyyə planlarının (ayrı-ayrı idarələrin smetalarından başlamış dövlətin icmal maliyyə balansınadək) tərtibidir. İstənilən planda müəyyən dövrə uyğun olaraq gəlir və xərclər, maliyyə və kredit sistemində ödəniş və hesablaşmalar üzrə qarşılıqlı əlaqələr müəyyənləşdirilir. Müəyyənləşdirilmiş məqsəddən asılı olaraq müəssisələrdə və firmalarda maliyyə planları xüsusilə 5 illik, 1 illik və rüblük hazırlanır. Bəzən isə perspektiv, cari və operativ strateji maliyyə planları da işlənib hazırlanır. Maliyyənin idarə olunması üçün planın işlənib hazırlanması əvvəlki dövrlərin maliyyə hesabatları məlumatlarından istifadə edilir. Bu zaman perspektiv layihələrin uğurla reallaşdırılması imkanları artır. Maliyyə resurslarının mənbələri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

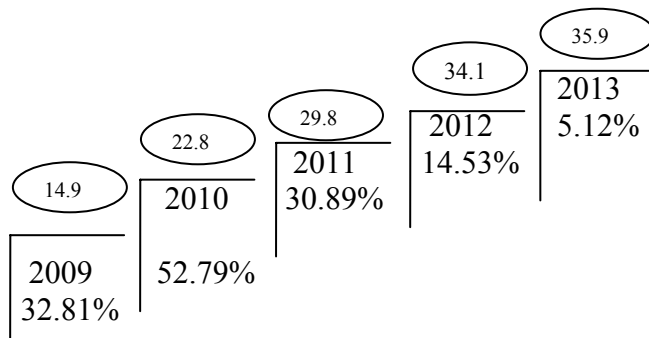

Maliyyə menecmenti maliyyənin idarə edilməsi mexanizmi anlayışı ilə və yaxud təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi maliyyə mexanizmi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Onu bütün səviyyələrdə istehsal prosesinin idarə edilməsinin iqtisadi forma və metodlarının kompleksi kimi müəyyən etmək olar. Maliyyə menecmenti hər bir təsərrüfat fəaliyyətində yaranmış maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə çoxvariantlı yanaşmanı nəzərdə tutur. Ekstremal şəraitdə maliyyə məsələlərinin idarə edilməsi modelinin işlənib hazırlanması, maliyyə risklərinin dərəcələrinin heablanmasının, alınan nəticələrin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi və konkret idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində maliyyə

menecmentinin xüsusi əhəmiyyəti var (1).

Azərbaycanda xüsusilə neftdən gələn gəlirin düzgün idarə olunması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Bu fond bir sıra dövlətlərin təcrübəsindən yararlanaraq və ona əsaslanaraq yaradılıb. Çünki digər dövlətlərin bu sahədə uzun dövrü əhatə edən iqtisadi təcrübəsi var. Bu gün uğurla fəaliyyət göstərən Dövlət Neft Fondu özünü təsdiq edir. Pul vəsaitlərinin xəclənməsi və idarə olunmasında şəffaflıq prinsiplərinə riayət olunur. Bu səbəb əsas gətirilərək Azərbaycan bir sıra reyting təşkilatları tərəfindən ön pillələrdə yer alır. Dövlət Neft Fondu 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli prezident fərmanı ilə təsis edilmişdir. Hazırda neft fondu institusional baxımdan çox yüksək formalaşmaqla bərabər ölkə daxilində və eləcə də beynəlxalq səviyyədə tanınmış vəsaitlərin idarə edilməsi, şəffaflığın təmin edilməsi baxımından digər dövlətlərlə öz təcrübəsini bölüşdürməyə qadir olan bir quruma çevrilmişdir (2). Neft fondunun maliyyə resursları hesabına ölkədə bir sıra beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli layihələr reallaşdırılmışdır. Bütün bunlar neft fondunda pul vəsaitlərinin artımı ilə əlaqədar olmuşdur. 2009-2013-cü illərdə baş vermiş artımı aşağıdakı qrafikdən görmək olar.

Vəsaitlərin artımı (milyard ABŞ dolları ilə)(3)

Maliyyə sabitliyinin təmin olunması maliyyə mexanizmindən asılıdır. Pul münasibətləri sistemi olan maliyyə qeyri ixtiyari formalaşır. Lakin maliyyə mexanizmi mövcud iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olaraq iqtisadi rejimin, aidiyyəti üzrə mütəxəssislər qrupunun məqsədyönlü fəaliyyəti vasitəsilə maliyyənin idarə edilməsinə xidmət edir. Maliyyə mexanizmi obyektivdir, çünki o iqtisadi qanun və qaydaların tələblərinə uyğun olaraq formalaşdırılır. Digər tərəfdən isə maliyyə mexanizmi subyektiv xarakterlidir. Ona görə ki, iqtisadi rifahın hər hansı bir mərhələsində qarşıya qoyulmuş müəyyən bir öhdəliyi təsərrüfatçılığın fərqli forma və üsullarının tətbiq edilməsi ilə həll edilməsinin əsas parametrləri dövlət tərəfindən tənzimlənir. Maliyyə kateqoriyalarının (mənfəət, vergilər, kredit, dövriyyə vəsaitləri, amortizasiya, nağdsız hesablaşmalar), normativlərin (rentabellik, büdcə ödəmələri) stimulların, sanksiyaların və müxtəlif alətlərin köməyi ilə maliyyə münasibətlərinin təşkilinə və maliyyə sferasında faydalı nəticəyə nail olunur.

Təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsasını onun maliyyə nəticələrinin təhlili təşkil edir. Pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyənləşdirmək üçün təhlilin birbaşa və dolaylı yollarından və metodlarından istifadə edilir. Birbaşa metod pul vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsinin hesablanması əsaslanır, müəssisənin likvidliyini qiymətləndirməyə, cari öhdəliklər üzrə ödənişlər, investisiya fəaliyyəti və əlavə xərclər üçün pul vəsaitlərinin kifa-

yət qədər olması barədə operativ nəticə çıxartmağa imkan verir. Bu metodun nöqsanlı cəhəti alınmış maliyyə nəticələri və müəssisənin hesablaşma hesabında pul vəsaitlərinin dəyişilməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirə bilməsidir.(4) Pul vəsaitlərinin hərəkətinə tam nəzarət müəyyən mənada maliyyə sabitliyinin əldə olunması deməkdir. Hal-hazırda maliyyə sabitliyinə təsirlər artmaqdadır. Bu risk xarakterli təsirlər özünü əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında büruzə verir. Bir sıra Avropa ölkələrində maliyyə böhranlarının baş verməsi maliyyə sferasında müəyyən boşluqların olmasından irəli gəlir. Xüsusilə ABŞ-ın yumşaq pul siyasətini dayandırması və kreditə ehtiyacı olan ölkələri daha sərt şərtlərlə maliyyə vəsaitləri əldə etməsi və hazırkı borclar üzrə öhdəliklərin artması onların işini çətinləşdirir. Azərbaycana isə istər 2008-ci il dünya böhranı istər, ondan sonrakı illərdəki böhranlardan yan keçməklə maliyyə resurslarının düzgün istifadəsi və bölüşdürülməsi apardığı siyasətin düzgün olduğunu təsdiq edir. Son bir neçə ildə Bank sektorunda ciddi islahatların aparılması iqtisadiyyatın mühərriki rolunu oynayan banklara həm vətəndaşların, həm də müəssisə və şirkətlərin etibarının artmasına səbəb oldu. O cümlədən bankların və kredit təşkilatlarının kredit siyasətinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi istiqamətində aparılan işlər əhali gəlirlərinin düzgün xərclənməsi və daha çox səmərəli olması üçündür.Çünki əhalinin kreditlərdən asılı hala düşməsi müəyyən mənada mənfə haldır.Təbii ki, kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafı dəstəkləmək deməkdir, lakin verilən məbləğlər vətəndaşların aylıq maaşına və ya əmlakına nisbətə yüksək olmamalıdır. Azərbaycanda kreditləşmə sahəsində ən mənfə hal verilən kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin yüksək olmasıdır ki, bu da dövlət müdaxiləsinə ehtiyac olduğunu deməyə əsas verir.

Azərbaycanda maliyyə siyasətini həyata keçirən, dövlət maliyyəsini idarə edən orqan Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyidir. Makroiqtisadi dayanıqlığın yüksək olmasının əsas göstəricilərindən biri də inflyasiyanın aşağı səviyyədə olmasıdır ki, bu da dövlət büdcəsinin düzgün tərtib olunması və aidiyyəti üzrə xərclənməsindən və bu xərclərə ciddi nəzarətin olmasından asılıdır. Respublika ərazisində düzgün müəyyən olunan fiskal siyasət və pul-kredit siyasəti, onların həyata keçirilməsi inflyasiya təzyiqlərinin neytrallaşdırılmasını və sabit aşağı səviyyədə saxlanılmasını təmin edir. Dövlət yuxarıda qeyd edilən məsələləri Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bank vasitəsilə idarə edir və müvafiq tənzimləmələr aparır.

Ölkə ərazisində maddi istehsalın keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri, qeyri maddi istehsal sferasında düzgün maliyyələşməni reallaşdırmaqdan ibarətdir. Xüsusilə elm, təhsil, səhiyyə və.s sahələrə ayrılan maliyyə vəsaitlərin miqdarı yüksək olmalı və müafiq yerlərə xərclənməlidir.Çünki qeyri maddi istehsal sahəsi maddi istehsal üçün bazis rolunu oynayır.

Maliyyə resurslarının idarə edilməsinin daha effektiv olması üçün mütləqdir ki, xarici təcrübəyə müraciət edilsin. Xüsusilə iqtisadi sahədə inkişaf etmiş dövlətlərin maliyyə siyasətini araşdıraraq uyğun maliyyə idarətmə modeli işlənib hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Q.Səfərov, N.Əliyev, S.Cəlilova. Maliyyə menecmenti: əsas anlayışlar, məsələlər, işgüzar situasiyalar və testlər. Səh 6.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun rəsmi saytı: www.oilfund.az
3. S.A.Abbasov. Pul axınlarının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi. "Vergilər" jurnalı, 6/2012

4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi saytı: www.cbar.az
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəsmi saytı: www.finance.gov.az

EFFECTIVENESS OF PROPER MANAGEMENT OF FINANCIAL RESOURCES

A.İ.Shirinova, E.E.Seyidov

SUMMARY

This article deals with the main features of the sources of formation of financial resources of the state, the role of financial planning and financial management in enterprises and companies. The authors also highlight the special role of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan in the management of financial resources.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРАВИЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РЕСУРСАМИ

А.И.Ширинова, Э.Э.Сеидов

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об основных особенностях источников формирования финансовых ресурсов государства, роли финансового планирования и управления финансами на предприятиях и фирмах. Также подчеркнута особая роль Государственного Нефтяного Фонда Азербайджанской Республики в управлении финансовыми ресурсами.

ANANIN YENİ DOĞDUĞU UŞAĞINI QƏSDƏN ÖLDÜRMƏSİ ƏMƏLLƏRİNƏ GÖRƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN TARİXİ İCMALI

G.E.Səlimzadə

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı AZ1148, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: rzabey@mail.ru

Açar sözlər: uşaq qatilliyi, yeni doğulmuş körpə, doğuş zamanı, doğuşdan dərhal sonra, insan həyatı, məsuliyyətin differensiasiyası

Keywords: infanticide, newborn child, at the time of delivery, immediately after birth, human life, differentiated responsibility

Ключевые слова: детоубийство, новорожденный ребенок, во время родов, сразу же после родов, жизнь человека, дифференциация ответственности

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi, cinayət hüququnda da tarixi-müqayisəli tədqiqat metodunun tətbiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hadisə və ya prosesin keçmişini bilmədən onun mövcud durumunun qiymətləndirilməsi və perspektiv inkişafı haqqında təsəvvürlərin müəyyən edilməsi çətin olur. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət hüququ nəzəriyyəsində ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayət tərkibinin də daxil olduğu həyat əleyhinə olan cinayətlər, onların qanunvericilikdə tənzimlənməsi məsələləri vaxtaşırı diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu, təbii ki, ilk növbədə həmin cinayətlərin qəsd obyektinin mühümlüyü ilə əlaqədardır. Bəşəriyyətin inkişafının ilk tarixi mərhələlərində adam öldürmə əməlinə münasibət birmənalı olmasa da, səmavi dinlərdə, o cümlədən qanunvericilik aktlarında bu əməl həmişə qadağan olunmuş davranış kimi təsbit olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, müsəlman hüququnun əsas mənbəyini Quran təşkil edir. Qurani-Kərimdə buyrulur: «Heç bir möminə başqa bir mömini öldürmək yaraşmaz. Bu səhvən (xəta üzündən) olduqda müstəsnadır. Hər kəs bir mömini səhvən öldürərsə, o zaman o, mömin bir qul azad etməli və öldürülmüş şəxsin ailəsi qanbahasını sədəqə olaraq bağışlamadıqda onlara (ölən şəxsin varislərinə) tam şəkildə qanbahası verməlidir. Əgər öldürülən şəxsin özü mömin olduğu halda sizə düşmən olan tayfadandırsa, o vaxt öldürən şəxs mömin bir qul azad etməlidir. Əgər öldürülən şəxs sizinlə əhd (müqavilə) bağlamış bir tərəfdən olarsa, o zaman onun ailəsinə qanbahası verməklə bərabər, mömin bir qulu dəxi azad etmək lazımdır. Hər kəs azad etməyə qul tapa bilməsə, o, Allah tərəfindən tövbəsinin qəbul edilməsi üçün bir-birinin ardınca (arası kəsilmədən) iki ay oruc tutmalıdır. Allah hər şeyi biləndir və hikmət sahibidir! Hər kəs bir mömin şəxsi qəsdən öldürərsə, onun cəzası əbədi qalacağı cəhənnəmdir. Allah ona qəzəb və lənət edər, axirətdə onun üçün böyük əzab hazırlar!» (ən-Nisa Surəsinin 92-93-cü ayələri).

Qurani-Kərimdə mömin şəxsin qəsdən öldürülməsinə görə həmçinin qisas hüququ nəzərdə tutulmuşdur: «Ey iman gətirənlər! Qəsdən öldürülən şəxsdən ötrü sizin üçün qisas almaq hökmü qərara alındı (vacib oldu). Azad şəxsi azad şəxsin, qulu qulun, qadını qadının əvəzində öldürə bilərsiniz. Qanbahası müqabilində bağışlanmış qatil ilə adətə görə

yaxşı rəftar edilməlidir. Bağışlanmış qatil də yaxşılıqla qan sahiblərinə «diyə» (qanbahası) verməlidir. Bu (qisası qanbahası ilə əvəz etmək hökmü), Rəbbiniz tərəfindən sizin üçün bir yüngüllük və mərhəmətdir. Bundan (diyə müqabilində bağışlamaqdan) sonra təcavüzkarlıq edən (qatili öldürən və ya onun qohum-qardaşı ilə düşmənçilik edən) şəxsi qiyamətdə şiddətli əzab gözləyir!» (əl-Bəqərə surəsinin 178-ci ayəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, insan cəmiyyətinin inkişaf tarixinin ilk mərhələlərində uzun müddət talion qaydaları ədaləti, tənəşdirici bərabərliyi təmin edən vasitə kimi tətbiq olunmuşdur. Bu prinsipə (məsələn, talionun növü kimi çıxış edən qan intiqamına) həm də səmavi dinlərin müqəddəs kitablarında - Qurani-Kərimdə, Bibliyada rast gəlinir. Feodal quruluşunun süqutu, burjua inqilablarından olan dövrə kimi talion qaydaları həmçinin dövlətlərin cinayət qanunvericiliklərinin (Qədim Misirdə «Ölülər küliyyatı», Babilistanda «Xammurapi məcəlləsi», Yunanıstanda «Drakon» qanunu, Romada «XII cədvəl», Hindistanda «Manu qanunu» və s.) əsasını təşkil etmişdir. Talion qaydalarında cavab hərəkət reaksiyasına yol verilərkən fərdin şəxsiyyəti, taleyi nəzərə alınmırdı. Məsələn, atanın təqsirinə görə onun övladları, nəvələri, nəticələri və sonradan gələn digər varisləri cavab verməli olurdu. Başqa sözlə, qan intiqamının qurbanı olan şəxs heç bir təqsiri olmayan şəxs də ola bilərdi. Burada insanın konkret fərdi deyil, qan qohumluğu ilə əlaqədar bu və ya başqa kollektivə mənsub olması həlledici rol oynayırdı (5, s.9-10).

İlk cinayət qanunvericiliyi aktlarında adam öldürmə əməli qadağan olunmuş və cəzalanmalı əməl kimi nəzərdə tutulsa da, onun tövsifedici əlamətləri təbii ki, fərqləndirilməmişdir. Cinayət qanunvericiliyinin sonrakı inkişaf mərhələlərində əsasən zərərçəkmişin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən asılı olaraq adam öldürmənin tövsifedici əlamətləri müəyyən edildi. Hakim ailə üzvlərinin, onlarla birgə yaşayan şəxslərin, imperator və onun soyadını daşıyanların, mühafizəsini həyata keçirənlərin, din xadimlərinin və s. kateqoriya şəxslərin öldürülməsinə görə daha ağır cəzalar nəzərdə tutuldu. Adam öldürmənin məsuliyyəti ağırlaşdıran halı kimi həmçinin valideynlərin uşaqları tərəfindən öldürülməsi fərqləndirilirdi; bu, valideynlərin uşaqlarına həyat verməsi ilə izah olunurdu.

Ümumiyyətlə, cəmiyyət həyatında qohumluq münasibətlərində olan şəxslərin bir-birlərinə qarşı cinayət, xüsusən qətl əməlləri törətmələrinə münasibət fərqli olmuşdur. Bu problem təkcə hüquqi baxımdan deyil, həm də dini və ictimai problem kimi diqqəti cəlb etmişdir. Belə əməllər sırasında valideynlərin öz uşaqlarını, tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində isə ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməlləri xüsusi yer tutur. Qədim dövrlərdə valideynlərin övladları üzərində müstəsna, hətta onların həyatı üzərində sərəncam vermək hüququ olmuşdur, övladlar valideynlərinin mülkiyyət hüququnun obyektinə olmuşdur. Valideynlərin uşaqlarını öldürmələri cinayət sayılmamışdır. Antik dövrün hətta Aristotel, Platon, Sizeron kimi mütəfəkkirləri belə valideynlər tərəfindən övladların öldürülməsi əməlləri yol verilən sayılmışdır (7, s.8). Bəşəriyyətin inkişaf tarixinin ilk dövrlərində isə yeni doğulmuş eybəcər uşaqların öldürülməsi nəinki cinayət, hətta adi hal sayılmışdır. Rusiya kimi dövlətdə yalnız I Pyotrun 1704 və 1718-ci il tarixli fərmanları ilə (ölüm cəzası təhdidi ilə) eybəcər doğulmuş uşaqların öldürülməsi qadağan edilmişdir. Fərmanlara görə eybəcər uşaqların doğulması gizlədilməməli, bu haqda kilsəyə məlumat verilməli idi. Rusiya İmperiyasının 1845-ci il Qanunnaməsində isə eybəcər, fiziki qüsurlu doğulmuş uşaqlarını öldürən valideynlərin bütün hüquq və imtiyazlardan məhrum edilməklə Sibirə sürgün olunması cəzası müəyyən olunmuşdu (13, s.160).

Bəzi ölkələrdə uşağını öldürə bilmək hüququ hər iki valideynə yox, yalnız ataya məxsus olmuşdur. Məsələn, qədim Romada uşağın atası tərəfindən öldürülməsi cinayət sayılmamışdır, ananın nikahdan kənar əlaqədən doğduğu uşağını öldürməsi isə lex Cornelia ilə cəzalandırılmışdır. Romada imperator hakimiyyəti dövründə bu əməl lex Pompeja de parricidiis ilə cəzalandırılmışdır. Qədim Misirdə hesab olunurdu ki, həyatı verən şəxs onu geri aldığına görə ölüm cəzasına məruz qala bilməz. Lakin burada övladını öldürən valideyn üç gün üç gecə uşağının meyidini xüsusi keşikçilərin nəzarəti altında qucağında saxlamalı idi (18, s.80).

Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu növ əməllərə münasibət də dəyişməyə başladı və bu məsələdə səmavi dinlərin müstəsna rol oynadığı qeyd edilməlidir. Xüsusən xristianlıq möhkəmləndikcə onun ictimai və dövlət həyatına müdaxiləsi güclənir, Avropa ölkələrində dini ideologiya dövlət səviyyəsinə yüksəlir. Feodal münasibətləri möhkəmləndikcə kilsə Qərbi Avropa dövlətlərində böyük səlahiyyətə və sərvətə (iri torpaq sahələrinə) yiyələnir. Dünyəvi hakimiyyəti dini hakimiyyət ilə qovuşur və bu, birbaşa öz əksini qanunvericilikdə tapır. Məsələn, orta əsrlər Almaniyasının hüquq abidələrindən sayılan Sakson güzgüsü qanununun 1-ci maddəsində göstərilir: «Tanrı xristianlığın qorunması üçün Yer kürəsinə iki qılınc göndərmişdir. Bunlardan birincisi Papanın rühani qılıncıdır, ikincisi isə imperatorun dünyəvi qılıncıdır. İmperator öz qılıncı ilə Papaya qarşı çıxanları susdurmaldır» (17, s.116). Beləliklə, orta əsr Avropa feodal dövlətlərinin cinayət hüququ dini ideyaların təsiri altında formalaşır. Məhz dinin dövlət hakimiyyətinə təsiri gücləndikcə əvvəlcə qanuni nikahdan doğulan uşaqların valideynləri tərəfindən öldürülməsi, bundan sonra nikahdan kənar doğulan uşaqların ata-anaları tərəfindən öldürülməsi, daha sonra isə valideynlərin yeni doğulmuş uşaqlarını hər hansı motiv üzündən öldürmə əməlləri cinayət kimi qiymətləndirilməyə başlanılır.

Feodalizm ictimai quruluşunun ilk mərhələsindən fərqli olaraq sonrakı dövrlərində dini əxlaqın təsiri altında bəhs etdiyimiz əməllərə neqativ münasibət formalaşır. Din uşağın nikahdan kənar əlaqədən doğulmasını günah saydığından, kilsənin təsiri ilə XIII–XIV əsrlərdən başlayaraq XVIII əsrə qədər ümumilikdə Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində bu növ əməllərə görə sərt cəza tədbirləri nəzərdə tutulmağa başlandı. Məsələn, Fransanın 1270-ci il tarixli qanunu ilə uşağını öldürən valideyn tonqalda yandırılırdı. Almaniyada İohan fon Şvarsenberq tərəfindən hazırlanmış, cinayət və cinayət-prosessual hüquq münasibətlərini tənzim edən 1507-ci il Bamberqsk qanunnaməsində ananın dünyaya sağlam gətirdiyi uşağını öldürməsi üstündə diri-diri torpağa basdırılması cəzası müəyyən olunmuşdu. Bamberqsk qanunnaməsi sonradan 1532-ci ildə imperator V Karl tərəfindən ümumimperiya cinayət qanunnaməsi kimi qəbul edilmiş Constitutio Criminalis Carolinanın hazırlanmasında əsas mənbə kimi istifadə olunmuşdu. Feodalizmin son dövrünün mükəmməl hüquq abidələrindən sayılan Karolinada xeyli cinayətlərə görə yalnız ölüm cəzası müəyyən edilmişdi. Karolinaya əsasən kişi cinsindən olan şəxs əvvəlcədən düşünülmüş niyyət ilə bir başqa şəxsi zəhərləyib öldürdükdə, şaqqalama üsulu ilə ölüm cəzasına, bu cinayəti törədən qadın içə suda boğulma cəzasına məruz qalmalı idi. Qadın artıq həyat əlamətləri qazanmış və bədən üzvləri formalaşmış uşağını öz iradəsi ilə qəsdən və gizli şəkildə öldürdükdə çubuqla ölüncə döyülərək diri-diri torpağa basdırılmalı idi. Hamilə qadının orqanizmindən qəsdən və pis niyyətlə canlı dölün zorakılıqla və zəhərli qida və ya su verməklə çıxarılmasında təqsirkar olan kişi başı qılıncı ilə kəsilməklə, qadının özü isə suda boğulmaqla ölüm cəzasına məruz qalırdı (9).

Ölkəmizin uzun illər tərkibində olduğu Rusiya dövlətinin qanunvericiliyinə də bəhs etdiyimiz əməlin tənzimlənməsinə gəlinə isə, onu qeyd edə bilərik ki, burada Avropa ölkələrinin qanunvericiliyindən fərqli olaraq həmin əmələ görə xeyli dərəcədə yüngül cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdu. XI əsrin hüquq abidəsi olan knyaz Yaroslavlın Nizamnaməsində ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi əməli artıq digər növ adam öldürmə və abort əməllərindən fərqləndirilmişdi. Nizamnaməyə əsasən nikahdan kənar əlaqədən doğduğu uşağını və ya dölünü zorakılıqla öldürən ana kilsə məhkəməsi tərəfindən mühakimə olunaraq kilsə evində həbs cəzasına məruz qalırdı (12, s.149).

Sonradan xristian dininin təsiri altında Rusiya qanunvericiliyi uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı ciddi dəyişikliyə məruz qaldı. Belə ki, Rusiyanın 1649-cu il Qanunnaməsində bu növ əməli törətmiş təqsirkar qadının digərlərinə ibrət olsun deyə heç bir aman və güzəşt olmadan dar ağacından asılmaqla öldürülməsi cəzası nəzərdə tutulmuşdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cəza növünün yalnız nikahdan kənar əlaqədən doğduğu uşağını öldürən qadın barəsində tətbiqi mümkün idi. Qanuni nikahdan doğduğu uşağını öldürən valideynlər (ata və ya ana) isə bir il müddətinə həbsxanada saxlama cəzasına məruz qala bilərdi. Valideynlərini öldürən uşaqlar barəsində isə, əksinə, ən ağır cəzanın (edamın) tətbiqi nəzərdə tutulmuşdu. Bu, Rusiyada həmin dövrdə valideynlərin uşaqlarının həyatı üzərində sərəncam vermək hüququnun hələ də saxlanılması ilə əlaqədar idi. Rusiyada həmin hüquq yalnız 1832-ci il qanunu ilə ləğv edildi. Rusiyanın 1832-ci il Qanunlar Külliyyatında ananın bətnində olan uşağını öldürməsi əməli qəsdən adam öldürmənin ağırlaşdırıcı hallarının növü kimi təsbit olunmuşdu (18, s.82).

Rusiya İmperiyasının 1845-ci il Cinayət və İslah cəzaları haqqında Qanunnaməsində (1885-ci il dəyişiklikləri də daxil olmaqla) birbaşa qəsd ilə törədilən və bu cür qəsd ilə törədilməyən adam öldürmə əməlləri fərqləndirilmiş, əvvəlcədən düşünülmüş niyyət ilə törədilən qəsdən adam öldürmə və belə niyyət olmadan törədilən qəsdən adam öldürmə əməlləri ayrı-ayrı maddələrdə təsbit olunmuşdu (1454 və 1455-ci maddələr). Valideynlərin, qohumların, ağa və onun ailə üzvlərinin öldürülməsi məsuliyyəti ağırlaşdırıcı hallar kimi nəzərdə tutulmuşdu. Rusiya cinayət qanunvericiliyi tarixində ilk dəfə olaraq məhz bu Qanunnamədə (1451-ci maddənin 2-ci hissəsində) qadının nikahdan kənar əlaqədən doğmuş olduğu uşağını öldürməsi əməli imtiyazlı cinayət tərkibi kimi müəyyən edildi.

Cinayət qanunvericiliyində bəhs etdiyimiz əmələ görə məsuliyyətin yüngülləşdirilməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, XVIII əsrin axırları və XIX əsrin əvvəllərindən elmi əsaslarla ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməllərinə görə sərt cəzanın tətbiqinin düzgün olmadığını ifadə edən mövqelərin sayı artmağa başlamışdı. Belə ki, həmin dövrdə tibb elminin inkişafı ilə artıq müəyyən edilmişdi ki, uşaq doğan qadının psixikasında doğuş ağrıları ilə əlaqədar dəyişikliklər, sarsıntılar baş verir və bu proses ananın şüuru ilə əhatə olunan iradəvi fəaliyyətinə təsirsiz ötürür. XVIII və XIX əsrlər həmçinin Avropada kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi, ictimai həyatda və hüquqi mədəniyyətdə ciddi irəliləyişlərin baş verdiyi dövr sayılır. Bu dövr tarixə "maarifləndirmə" dövrü kimi daxil olmuş və məhz bu dövrdə müasir Avropa millətlərinin formalaşması prosesi başa çatır. İngiltərədə C.Lokk, Almaniyada A.Feyerbax, H.E.Lesinq, İ.V.Höte, İ.Kant, Fransada Volter, Didro, Russo, İtaliyada Ç.Bekkaria kimi mütəfəkkirlər yetişir. Bir sözlə, tibb elmi və ümumi ictimai inkişaf prosesində əldə olunmuş nailiyyətlər ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməlinə münasibətin dəyiş-

məsinin əsasını təşkil edir.

Məşhur alman kriminalisti, klassik cinayət hüququ məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, əsərlərində cinayət tərkibi, təqsir, cinayətə cəhd, cinayətdə iştirakçılıq və cinayət hüququnun digər mühüm institutları ilə bağlı möhkəm fundamental əsaslar yaratmış, 1813-cü il Bavariya Cinayət Qanunnaməsinin müəllifi Anselm Feyerbax (1775-1833) hesab edirdi ki, qadınlıq şərəfinin itirilməsi qorxusu üzündən ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi ona yüngül cəzanın təyin edilməsinə əsas verir (15, s.22).

Qərbi Avropada intibah dövrünün son böyük filosoflarından sayılan İmmanuel Kant (1724-1804) ədalət və məhkəmə hakimiyyəti ideyasını müdafiə etməklə yanaşı, adam öldürmə əməllərinə görə talion prinsipinin tərəfdarı kimi çıxış edir, təkcə bu növ cinayətlərin icraçılara deyil, sifarişçi və köməkçilərinə də ölüm cəzasının təyin edilməsini təklif edirdi. Filosof yalnız iki növ adam öldürmə əməlləri (dueldə öldürmə və uşağını öldürmə) barəsində tam qərarlı olmadığından ölüm cəzasının tətbiqini istisna edirdi. İ.Kanta görə hər iki növ adam öldürmə zamanı təqsirkar şəxs öz şərəfini (birində hərbi, digərində isə qadınlıq şərəfini) qoruduğundan və ali hakimiyyət nikahdan kənar uşaq doğan qadınların rüsvay olmamaq, hərbcilərin təhqir olunduqları zaman duel təklif etməmələrinin isə yoldaşları tərəfindən qorxaxlıq kimi qiymətləndirilməmək kimi amillərin qarşısını almaq iqtidarında olmadığından onlara ölüm cəzasının təyin edilməsi düzgün deyildir. Nikahdan kənar doğulan uşaq dünyaya qanundan kənar gəldiyindən qanunun müdafiəsindən də kənar qalmalıdır. Filosofa görə o, cəmiyyət tərəfindən sanki qadağan olunmuş mal kimi lənətlənmişdir, ona görə də cəmiyyət onun mövcudluğunu inkar edə bilər. Qadının nikahdan kənar şəkildə hamilə qalması ilə üzərinə düşən rüsvayçılıq heç bir qanun ilə aradan qaldırıla bilməz (6).

Böyük hüquq mütəfəkkiri Çezare Bekkaria (1738-1794) özünün məşhur «Cinayətlər və cəzalar haqqında» traktatında (1764-cü il) göstərirdi ki, qanunlar təkbətək döyüşə (*duel* - *G.S.*) çağırışı qəbul edənləri ölümlə təhdid etsə də, adətlərə qarşı çıxmaq ölümdən də dəhşətli olduğundan bütün səylər boşa çıxırdı. Ləyaqətli adam bilirdi ki, başqalarının ehtiramından məhrum olarsa, o, ictimai varlıq üçün dözülməz olan vəziyyətə – büsbütün tənhalığa məhkum ediləcək və ya istehzalar, habelə təhqirlər üçün hədəfə çevriləcəkdir (2, s.36-37). İtaliyalı mütəfəkkir uşaq qatilliyini öz zəifliyinin və ya zorakılığın qurbanı olan qadının məruz qaldığı labüd ziddiyyətin nəticəsi hesab edirdi: «Ona rüsvayçılığı və ya öz xoşbəxtliyini duymaq qabiliyyəti olmayan varlığı öldürməyi seçmək lazımdır. O, bu qətli, onu və bədbəxt körpəsini gözləyən labüd əzablardan necə üstün tutmasın? Bu cinayətin qarşısını almaq üçün ən yaxşı vasitə, qüsurları fəzilət bürüncəyi ilə örtmək mümkün deyilsə, həmin qüsurlara qarşı mübarizə aparan, zəifliyi istibdaddan qoruyan qanunlardır». Bu cinayətin layiq olduğu ədalətli vahiməni zəiflətmək istəməyən mütəfəkkir sonda belə nəticəyə gəlmişdir: “cinayətin qarşısını almaq üçün qanun, həmin şəraitdə millət üçün yol verilən ən səmərəli vasitələrdən istifadə etməyəndək, cinayətə görə cəza ədalətli (və ya həmçinin zəruri) sayıla bilməz” (2, s.97).

İxtisasca hüquqşunas olmasına baxmayaraq, daha çox siyasət və jurnalistika fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, Yakobin klubunun məşhur üzvü, inqilabi tribunal tərəfindən edam olunmuş fransız Birisso de Varvil Jak Pyer (1754-1793) ananın yeni doğmuş olduğu uşağını öldürməsinin səbəbini cəmiyyətdə mövcud olan qanun və hakim əxlaq normalarının nikahdan kənar əlaqədən yaranan hamiləlikləri pisləməsi ilə izah edirdi. Onun qənaətinə görə cəmiyyət ya hər cür hamiləliyə hörmət ilə yanaşmalı, ya da bu növ əməllərə görə məsuliyyət yumşaq olmalıdır (15, s.22).

Məşhur ingilis hüquqşünası və sosioloqu, J.J.Russonun ictimai müqavilə nəzəriyyəsini tənqid edən, Ş.Monteskye və Ç.Bekkaria ideyalarını isə davam etdirən İyeremiya Bentam (1745-1832) əsərlərində cinayətkarın özünəməxsus modelini yaratmışdı. O, hesab edirdi ki, təbiət insanı iki ali hakimiyyətə – əzab və həzzə tabe etmişdir. Onlar bizim nə etməli olduğumuzu müəyyənləşdirir, insanlar sözdə onların nəhəngliyini inkar edə bilərlər, əməldə isə həmişə onlara tabe olacaqlar. İnsan cinayəti törətməzdən əvvəl, onun özü üçün müsbət və mənfi nəticələrini qiymətləndirir. Ana məhz həmin iki ali hakimiyyətin təsiri altında yeni doğduğu uşağını öldürərkən bakirəlik adının qorunmasını uşağının həyatından üstün tutur (8).

Fransada 1994-cü ilə kimi qüvvədə olan 1810-cu il Cinayət Məcəlləsi (Napoleon Məcəlləsi) 1789-cu il İnsan hüquqları bəyannaməsinin ideyaları (yalnız zərərli şey qadağandır, qadağan olunmamış hər şeyə icazə verilir və s.) əsasında hazırlanmışdı. Məcəllənin ikinci bölməsinin I fəslində şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər təsbit olunmuşdu. Bu hissədə yerləşən 299 və 302-ci maddələrdə valideynlərin və uşaqların öldürülməsinə görə məsuliyyətin həlli öz əksini tapmışdı. Qanunda hər iki növ adam öldürmə əməlləri arasında fərq qoyulmayaraq bu əməlləri törətmiş şəxslər barəsində ölüm cəzasının tətbiqi nəzərdə tutulmuşdu (16).

Fransada bəhs etdiyimiz əmələ görə ölüm cəzası yalnız 1901-ci ildə tam aradan qaldırıldı. İngiltərədə isə valideynlərin uşaqlarını öldürmələri əməllərinə görə ölüm cəzasının tətbiqindən daha gec, 1922-ci ildə imtina edildi. Həmin dövrdə Türkiyə, Yaponiya, Misir və s. dövlətlərdə isə qeyd olunan əmələ əvvəlki münasibət mövcud idi. Avropanın aparıcı ölkələrində isə ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməlinin artıq imtiyazlı cinayət tərkibi kimi fərqləndirilməsinə başlanılmışdı. Maraqlıdır ki, Rusiya İmperiyasında bu proses daha tez başlamışdı. Qeyd etdiyimiz kimi, 1845-ci il Cinayət və İslah cəzaları haqqında Qanunnaməsində ananın yeni doğmuş olduğu uşağını öldürməsi əməli artıq imtiyazlı cinayət tərkibi kimi fərqləndirilmişdi. Qanunnamənin 1451-ci maddəsi aşağıdakı məzmununda müəyyən edilmişdi: «ananın rüsvay olmaması və ya qorxması üzündən nikahdan kənar əlaqədən doğduğu uşağını öldürməsi - iki ilədək müddətə həbsxana və ya sürgün cəzası ilə cəzalandırılır» (13, s.408). Göründüyü kimi, qanunnamə bu əməlin törədilməsini bilavasitə qadının nikahdan kənar əlaqədən uşaq doğması ilə əlaqələndirmişdir.

İnqilabaqədərki Rusiya kriminalistləri arasında cinayət hüququnda hüquqi və sosioloji araşdırmaların uzlaşdırılması ideyasının ilk müəlliflərindən olan M.N.Qernet (1874-1953) hesab etmişdi ki, cinayət qanunvericiliyinin sonrakı inkişafı tövsifedici və imtiyazlı cinayət tərkibləri anlayışlarından imtina edilməsi istiqamətində gedəcəkdir. Rusiyada qadın cinayətkarlığının öyrənilməsində M.N.Qernetin tədqiqatları həm faktoloji, həm də nəzəri təhlil baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. O, 10 il (1897-1906-cı illər) ərzində Rusiyada bəhs etdiyimiz cinayətlərin statistik vəziyyətini öyrənmiş və müəyyən etmişdir ki, həmin illərdə Rusiyada təxminən 130 milyon əhali yaşamışdır, 1897-ci ildə 245, 1988-ci ildə 248, 1899-cu ildə 128, 1900-cü ildə 182, 1901-ci ildə 241, 1902-ci ildə 224, 1903-cü ildə 220 nəfər, 1904-cü ildə 206 nəfər, 1905-ci ildə 188 nəfər, 1906-cı ildə 159 nəfər qadın bu cinayəti törətmişdir. M.Şarqorodskinin tədqiqatları ilə məlum olur ki, Rusiyada 1910-cu ildə 48, 1911-ci ildə 77, 1912-ci ildə 80, 1913-cü ildə 96 bunöv cinayət törədilmişdir (11).

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı illəri çıxmaq şərti ilə Rusiyada bu cinayətin törədilmə sayında ümumən azalma prosesi baş vermişdir. A.N.Popov bunun səbəbini həmin vaxt

Rusiyada andlı iclasçılar məhkəməsinin fəaliyyəti, bu məhkəmənin yalnız qeyri-qanuni nikahdan doğduğu uşağını öldürən qadınları mühakimə etməsi, digər qadınlara isə bəraət verməsi ilə izah etmişdir. Biz müəllifin fikri ilə qismən razılaşıyıq. Çünki Rusiyanın həmin dövrdə qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində qanuni nikahdan doğduğu uşağını öldürən ana üçün deyil, yalnız qeyri-qanuni nikahdan doğduğu uşağını öldürən ana üçün məsuliyyət müəyyən olunmuşdu. Bu səbəbdən qanuni nikahdan doğduğu uşağını öldürən anaların ümumiyyətlə həmin cinayət üzrə mühakimə olunmaları mümkün deyildi.

Biz müəllifin qeyd edilən cinayətlərin törədilmə sayında azalmanın səbəbini andlılar məhkəməsinin fəaliyyəti ilə bağlaması fikri ilə isə razıyıq. Çünki uşağını öldürən qadının cinayətin törədilməsində təqsirliliyi məsələsi andlılar məhkəməsi tərəfindən həll olunurdu və həmin illərdə məhkəmələrin bu cinayət üzrə məhkum etdiyi qadınların sayı bəraət verdiyi qadınların sayından az olmuşdur. Belə ki, 1897-ci ildə 94 qadın məhkum olunmuşdursa, bəraət almış qadınların sayı 151 nəfər olmuş, 1898-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 78 və 170, 1889-cu ildə 68 və 60, 1900-cü ildə 66 və 116, 1901-ci ildə 96 və 145, 1902-ci ildə 74 və 150, 1903-cü ildə 66 və 154, 1904-cü ildə 40 və 166, 1905-ci ildə 44 və 144, 1906-cı ildə 35 və 124 nəfər olmuşdur (11). Göründüyü kimi, həmin dövrdə bəhs etdiyimiz cinayətə görə məhkum olunmuş qadınların sayı bəraət almış qadınların sayından xeyli az olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərinə kimi cinayət qanunvericiliyinin ümumi quruluşu, normaların məzmunu və s. meyarlara görə Avropanın aparıcı dövlətlərinin müvafiq qanunvericilik aktlarından geridə qalan Rusiyada 1903-cü ildə hüquq texnikası, cinayət hüquq institutlarının formulə edilməsi nöqtəyi nəzərindən xeyli dərəcədə mükəmməl olan qanunnamə qəbul edildi. Ədəbiyyatda haqlı olaraq göstəriləni kimi, 1903-cü il Qanunnaməsi Avropa cinayət məcəllələrinin təsirini özündə əks etdirməklə o dövrün cinayət hüququ nəzəriyyəsi səviyyəsində olmuşdur (1, s.54). Qanunnamədə güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə, zəruri müdafiə həddini aşmaqla adam öldürmə, zərərərçəkmişin mərhəmətlilik niyyəti ilə öldürülməsi əməlləri imtiyazlı qəsdən adam öldürmə əməllərinə aid edilmişdi. Qanunnamədə nikahdan kənar əlaqədən doğan qadınların psixi vəziyyətinin yüngülləşdirici hal kimi nəzərə alınması da prinsip etibarını öz əksini tapmışdı. Belə ki, Qanunnamənin 461-ci maddəsində nikahdan kənar əlaqədən doğduğu uşağını doğuş vaxtı öldürən anaya islah evlərində həbs cəzasının təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu (14, s.275).

Sovet hakimiyyətinin neqativ cəhətləri ilə yanaşı üstün xüsusiyyətləri də qeyd edilməlidir. Belə ki, Rusiyada 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və onun ardınca çar Rusiyası imperiyasının əyalətlərində, o cümlədən Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə qadına və onun hüquqlarının mühafizəsinə diqqət artırıldı, analığın müəyyən edilməsi məsələsi qadınların öz ixtiyarına verildi. Sovet Rusiyasında, bir tərəfdən, qanunvericilikdə bu növ əməllərə görə sərt məsuliyyət müəyyən olunmuş, digər tərəfdən isə təcübədə həmin əməllərə görə adətən yumşaq cəza tədbirləri tətbiq olunmuşdur. Belə ki, RSFSR-in 1922-ci il və 1926-cı il Cinayət Məcəllələrinə əsasən bu əməl ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi (təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə köməksiz vəziyyətdə olan adamı öldürmə əlaməti ilə) tövsif olunmuşdur. Bəhs etdiyimiz əmələ görə həmin Məcəllələrdə ayrıca normada məsuliyyət müəyyən olunmamışdır. RSFSR-in qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının 9 dekabr 1922-ci il tarixli ilk Cinayət Məcələsi və 3 dekabr 1927-ci il tarixli ikinci Cinayət Məcəlləsində də ananın yeni doğduğu uşağını qəs-

dən öldürməsi əməli ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi tövsif olunmuşdur.

Bununla belə, RSFSR Ali Məhkəməsinin Cinayət-Kassasiya Kollegiyası tərəfindən 1926-cı ildə məhkəmələrə verilmiş 2 sayılı təlimat məktubunda aşağıdakı halların hər hansı biri mövcud olduqda bu cinayəti törətmiş qadınlara minimal müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının və ya şərti məhkum etmənin tətbiq olunması tövsiyə olunmuşdu: 1) ananın, onun özünü və uşağını aclığa məruz qoyan kəskin maddi ehtiyac içində olması; 2) ana və uşağının gələcəyi üçün dözülməz həyat şəraiti yaradan nadan əhatənin təzyiqi altında əsaslı surətdə ayıblıq hisslərinin keçirilməsi faktının olması; 3) doğuşdan irəli gələn xəstəlik vəziyyətinin olması və ya uşağın ana tərəfindən tənha surətdə, heç kəsin köməyi olmadan doğulması (11).

Qeyd etmək lazımdır ki, RSFSR Ali Məhkəməsi və Xalq Ədliyyə Komissarlığının 27 avqust 1935-ci il tarixli məktubunda məhkəmələrə SSRİ zəhmətkeşlərinin maddi təminatı və mədəniyyətlərinin yüksək inkişaf etdiyi nəzərə alınaraq valideynləri tərəfindən uşaqlarının öldürülməsi əməlinə maddi ehtiyacın və ya aşağı mədəniyyət səviyyəsinin olması motivləri ilə şərti məhkum etmənin və ya digər növ yüngül cəza tədbirlərinin təyin edilməsinin düzgün olmaması tövsiyə olunmuşdu. RSFSR Ali Məhkəməsi Cinayət-Kassasiya Kollegiyasının qeyd olunan təlimatında ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayətində iştirak edən ataların əməllərinin tövsifi ilə də bağlı müddəalar təsbit olunmuşdu və onlar aşağıdakılardan ibarət idi:

1) bu növ cinayətlərdə uşağın atasının şəxsiyyəti və cinayətdəki rolu araşdırılmalıdır: ata ananı həmin cinayəti törətməyə təhrik etmişdirmi və ya ona bu cinayətdə hər hansı şəkildə kömək etmişdirmi; atanın uşağın doğulması və anası tərəfindən öldürülməsi barədə məlumatı olmuşdurmu, ana cinayətin törədilməsinə kömək üçün uşağın atasına müraciət etmişdirmi, ata bundan imtina edib ana və uşağı köməksiz vəziyyətdə qoymuşdurmu?

2) istintaq zamanı uşağın atasının bəhs edilən cinayətdə iştirak etməsi (təhrikçi və ya köməkçi olması) müəyyən edildikdə, onun əməli CM-nin 17-ci maddəsinə istinad edilməklə ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi tövsif olunmalı və ona kifayət qədər sərt sosial müdafiə tədbirləri (həmin dövrdə cinayət cəzası ifadəsindən deyil, sosial müdafiə tədbirləri ifadəsindən istifadə olunmuşdur – *G.S.*) təyin edilməlidir. Çünki belə hallarda cinayətin ictimai təhlükəliliyinin əsas yükü onun fiziki icraçısı olan ananın üzərinə deyil, təhrikçi və ya köməkçi qismində iştirak etmiş atanın üzərinə düşür.

3) bəhs edilən cinayətdə atanın təhrikçi və ya köməkçi qismində iştirak etməsi müəyyən edilmədikdə, lakin atanın qadının ondan uşaq doğacağı və maddi vəziyyətinin yaxşı olmaması barədə məlumatlı olması, özünün maddi vəziyyətinin imkan verməsinə baxmayaraq qadının ona yardım göstərməsi ilə bağlı xahişini rədd etməsi müəyyən edildikdə, ata RSFSR CM-də (1926-cı il) uşaqların saxlanması üçün vəsaitlərin ödənilməsindən qəti şəkildə imtina etmə, valideynlərin uşaqların yetkinlik yaşına çatmalarınadək olan vaxta kimi hər hansı köməklik göstərmədən tək qoymaları üstündə məsuliyyət nəzərdə tutan 158-ci maddəsi ilə məsuliyyət daşıyacaqdır (10, s.65).

İkinci Dünya müharibəsi illərində sovet hüququ məlum səbəblərdən, o cümlədən keyfi sayda uşağın öz valideynlərini itirmələri, hərbi qulluqçular tərəfindən uşaqlarının və arvadlarının maddi təminatı və köməksiz qoyma hallarının az olmaması ilə əlaqədar müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldı. Belə normativ aktlardan biri də keçmiş SSRİ Ali So-

vetinin Rəyasət Heyətinin 8 iyul 1944-cü il tarixli «Hamilə qadınlara çoxuşaqlı və tək analara dövlət yardımının artırılması, ana və uşaqların hüquqi cəhətdən mühafizəsinin gücləndirilməsi, «Qəhrəman ana» şərəfli adının müəyyən edilməsi və «Analıq şərəfi» ordeni və «Analıq medalı»nın təsis edilməsi haqqında» fərmanı oldu. Fərman ər-arvad arasında nikah münasibətlərinin tanınması məsələsində dövlətin münasibətini prinsipial surətdə dəyişdi; faktiki nikah münasibətlərinin rəsmi qeydə alınmış nikah münasibətləri ilə bərabər tutulması vəziyyəti aradan qaldırıldı, yalnız rəsmi qeydə alınmış nikah münasibətlərinin ər-arvad arasında hüquq və vəzifələr doğurması müəyyən edildi. Nikah yalnız məhkəmə tərəfindən ləğv edilə bilərdi. Fərman nikahdan kənar doğulan uşaqlar barəsində atalığın vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarını qeydə alan orqanlarda ərizə vermək yolu ilə müəyyən olunmasını ləğv etdi. Nikahdan kənar doğulmuş uşaqlar nikahda olan valideynlərdən törəmiş uşaqların malik olduqları eyni hüquqlara bu şərtlə bərabərləşdirilirdi ki, əgər ata onların anası ilə nikaha daxil olarkən uşaqlar atanın özünün xahişi ilə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarını qeydə alan orqanlarda onun adına yazılısınlar (4, s.31).

Dövlət bu fərmanla faktiki nikah münasibətlərini tanımaqdan imtinak etməklə, əslində hərbi xilmətə çağırılanadək bu növ münasibətlərdə olmuş və nikah münasibətlərini vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarını qeydə olan orqanlarda qeyd etdirməmiş və ya qeyd etdirməyə imkan tapmamış və müharibədə həlak olmuş hərbi qulluqçuların uşaqlarına pensiya ödəmək öhdəliyindən azad olmaq məqsədini güdmüşdür. Çünki bu zaman faktiki nikahdan doğulmuş uşaq və onun anası hərbi qulluqçunun pensiyasını deyil, həmin pensiyadan xeyli az olan müavinət almaq hüququna malik olurdu. Ananın rəsmi nikah münasibətində olmadığı şəxsdən doğduğu uşağın atalığının müəyyən edilməsi və həmin şəxsdən uşağın saxlanması üçün aliment tələb etmək iddiası ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququnu ləğvini nəzərdə tutan bu fərmanla həmçinin nikahdan kənar doğulan uşaqların faktiki ataları olan şəxslərin bəhs etdiyimiz cinayətdə hər hansı şəkildə, xüsusən təhrikçi və ya köməkçi qismində iştirak etmələrinə vadar edən əsas səbəblərdən biri aradan qaldırılmış oldu.

1958-ci il 25 dekabr tarixli «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi əsasları»na uyğun 1959-1961-ci illərdə müttəfiq respublikaların yeni Cinayət Məcəllələri qəbul olundu. RSFSR-in 1960-cı il CM-də də ananın doğuş vaxtı öz uşağını öldürməsi əməlinə görə müstəqil normada məsuliyyət nəzərdə tutulmadı. Rusiyada bu Məcəllənin qüvvədə olduğu dövrdə həmin əməllər sadə qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi tövsif olunmuşdur (103-cü maddə ilə). Rusiyadan fərqli olaraq müttəfiq respublikaların əksəriyyətində (Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Ukrayna, Moldova, Latviya, Litva və s.) həmin dövrdə qeyd etdiyimiz «Əsaslara» uyğun olaraq qəbul olunmuş Cinayət Məcəllələrində bu əməl müstəqil norma şəklində, yüngülləşdirici hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il 8 dekabr tarixli qanunu ilə qəbul edilən və 1961-ci il martın 1-dən qüvvəyə minən üçüncü Cinayət Məcəlləsinin 96-cı maddəsində bəhs etdiyimiz əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutan norma aşağıdakı məzmununda müəyyən olunmuşdu: «Ananın yeni doğduğu uşağı doğum vaxtı və ya bilavasitə doğumdan sonra qəsdən öldürməsi - üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır».

Azərbaycan Respublikasının 1999-cü il 30 dekabr tarixli qanunu ilə qəbul edilən və 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minən sonuncu Cinayət Məcəlləsində də qeyd etdiyimiz əməl yüngülləşdirici hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin bir

növü kimi təsbit olunmuş və həmin əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutan 121-ci maddə aşağıdakı məzmununda müəyyən olunmuşdur: «Ananın yeni doğduğu uşağı doğuş vaxtı və ya doğuşdan dərhal sonra qəsdən öldürməsi - üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır». CM-nin 121-ci maddəsinin məzmununun uğurlu şəkildə formulə edilib edilməməsi məsələsinə toxunmadan (çünki bu məsələ hazırkı məqalənin predmetinə daxil deyildir), qanunvericilikdə bəhs etdiyimiz əməlin imtiyazlı cinayət tərkibi kimi müəyyən edilməsini düzgün mövqe sayırıq.

Ədəbiyyat

1. Cinayət hüququ. Ümumi hissə (Mütərcimləri: A.Kərimov, X.Orucov, A.Xancanboyev. Bakı: Azərnəşr, 1950, 210 s.
2. Çezare Bekkaria. Cinayətlər və cəzalar haqqında. «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı. 2011, 132 s.
3. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Məsləhətçi-redaktor: Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. «Olimp» konserni. Bakı, 652 s.
4. Manayev Q.İ. Sovet ailə hüququ. Dərslik. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 260 s.
5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Dərs vəsaiti. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009, 286 s.
6. Kantın ahlak və hukuk felsefəsi. / http://www.msb.gov.tr/ayim/Ayim_makale_detay.asp?IDNO=85
7. Игнатов А.Н. Уголовный закон охраняет права несовершеннолетних. М.: Юридическая литература, 1971, 85 с.
8. Иеремия Бентам - афоризмы, цитаты и высказывания. / <http://xn----8sbcoacqc9afj3a7a8n.xn--80agpli5i.xn--19--hddp4a.aforizm.tel/>
9. Каролина. / <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XVI/1520-1540/Karolina/text.phtml?id=5935>
10. Красиков А.Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву. Саратов, 1999, 124 с.
11. Попов А.Н. Убийство матерью новорожденного ребенка (ст.106 УК РФ) / http://law.vl.ru/analit/all_exec.php?pub=545&sec=1&sec_name=%CA%F0%E8%EC%E8%ED%E0%EB%E8%F1%F2%E8%EA%E0&pub_name=%D3%E1%E8%E9%F1%F2%E2%EE+%EC%E0%F2%E5%F0%FC%FE+%ED%EE%E2%EE%F0%EE%E6%E4%E5%ED%ED%EE%E3
12. Российское законодательство X-XX вв. Т. 1. Законодательство Древней Руси. М.: 1984. с.149
13. Российское законодательство X-XX веков. Т.6. Законодательство первой половины XIX века. — М.: Юрид. лит., 1988. — 432 с.
14. Российское законодательство X-XX веков. Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9-ти томах. / Отв. ред.: Чистяков О.И. М.: Юрид. лит., 1994. - 352 с.
15. Трясоумов М.А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с убийствами матерью новорожденного ребенка. Дисс. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2000, 221 с.

16. Уголовный кодекс Франции 1810 г. / http://vk.com/doc184392028_140594581?hash=2ed9b5af6b87dc6987&dl=3c8ee5201f7dc6be39
17. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З.М.Черниловского. М.: Юрид. лит., 1984, 472 с.
18. Шаргородский М. Преступления против жизни и здоровья. М., Юридическое издательство Министерства Юстиции СССР, 1947

HISTORICAL SURVEY OF MOTHER'S CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR KILLING HER NEWBORN CHILD

G.E.Salimzadeh

SUMMARY

This article presents a brief trip back to the history of mother's criminal responsibility for killing her newborn child. The attitude to this kind of crime was different in different time periods. For a long time, mother's killing her illegitimate child has been considered as a sin. Today, the era of scientific achievements in medicine leads to a more lenient attitude towards mother killing her newborn child.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА УБИЙСТВО МАТЕРЬЮ НОВОРОЖДЕННОГО РЕБЕНКА

Г.Э.Салимзаде

РЕЗЮМЕ

В статье представлен краткий экскурс в историю вопросов уголовной ответственности за убийство матерью новорожденного ребенка. Отмечается, что в разные времена отношение к этому преступлению было неодинаковым. Долгое время убийство матерью новорожденного внебрачного ребенка рассматривалось как грех. В эпоху научных достижений современной медицины наблюдается более снисходительное отношение к убийству матерью новорожденного ребенка.

ОПРОС ЛИЦ АДВОКАТОМ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Ф.Я.Халилов

Институт Философии и Права НАНА

e-mail: ph_d@mail.ru

Açar sözlər: cinayət prosesi, vəkil araşdırması, sübutetmə, ifadələr, çəkişmə prinsipi

Keywords: criminal process, attorneys investigating, proving, testimony, adversarial principle

Ключевые слова: уголовный процесс, адвокатское расследование, доказывание, показания, принцип состязательности

Согласно ст. 143.3 УПК АР, защитник имеет право опросить отдельных лиц. Как указано в литературе, нормативное закрепление права защитника опрашивать лиц с их согласия положительно, поскольку адвокаты давно практикуют встречи и беседы с гражданами, которым что-либо известно по делу, и теми, кто может охарактеризовать обвиняемого или потерпевшего. Раньше всякая инициатива адвоката в поиске новых доказательств и попытка их фиксации воспринимались органом предварительного расследования как незаконное противодействие, это было чревато неприятностями для адвоката-защитника. Теперь он вправе активно разыскивать информацию в пользу подзащитного и даже определенным образом закреплять ее. Законодатель устранил какие-либо сомнения в законности и этичности такого рода действий (11, с.27).

Опрос – есть диалог адвоката с лицом, предположительно владеющим искомыми сведениями, имеющие потенциальную ценность для защиты прав и интересов доверителя. Учитывая, что никакой иной нормативной регламентации на этот счет не имеется, уместен вывод о том, что первым условием правомерности опроса является согласие на это опрашиваемого лица, то есть в основе данного способа адвокатского расследования лежит принцип диспозитивности предоставления информации её обладателем (5, с.97; 6, с.2).

Несмотря на то, что право адвоката опрашивать лиц с их согласия было закреплено законодательно Уголовно-процессуальным кодексом Азербайджанской Республики, дискуссионные вопросы, порожденные данным законодательным установлением, не нашли своих ответов, а проблемы практического применения – своего адекватного решения. Анализируя полемику по поводу предоставленной защитнику возможности опрашивать лиц, предположительно владеющих информацией по уголовному делу, можно выделить вопрос о процессуальном значении сведений, собранных адвокатом-защитником в результате опроса лица с его согласия. Исходя из буквального толкования ст.143.3 УПК АР, в которой говорится о праве адвоката собирать сведения и предоставлять именно доказательства, ряд исследователей полагают, что в результате опроса лица с его согласия адвокат получает не что иное, как доказательство. В частности, профессор Е.Г.Мартыничук указывает, что формула «защитник собирает доказательства» озна-

чает, что определенные в УПК его познавательные действия следует трактовать как правомерные процессуальные формы собирания доказательств, а полученные результаты – как доказательства, подлежащие приобщению к делу. В связи с этим он предлагал лишь усовершенствовать процедуру собирания доказательств защитником: установить порядок опроса, форму закрепления полученных сведений и т.п. (7, с.134-136; 11, с.27-28).

Несмотря на значительное расширение состязательных начал уголовного судопроизводства, освобождение суда от обвинительной функции, расширение пределов судебного контроля в досудебном производстве, допуск защитника с начала осуществления уголовного преследования и т.д. законодатель не изменил, по сути, порядок доказывания по уголовному делу. По действующему УПК АР, фактически, лишь властно-распорядительная деятельность должностных лиц и органов, осуществляющих уголовное судопроизводство, влечет обретение информацией статуса доказательства по уголовному делу. Доказательственную деятельность защитника, осуществляемую им в соответствии со ст.143.3 УПК АР, не получается трактовать как собирание доказательств, прежде всего потому (хотя сама статья 143 УПК АР называется именно «Собирание доказательств»), что в ней отсутствует определяющий признак этого элемента доказывания – преобразование полученной информации и придание ей надлежащей процессуальной формы, т.е. формирование доказательств. Будучи лишенным возможности применения наиболее эффективных познавательных средств – следственных действий, защитник не в состоянии формировать доказательства, как это делают органы расследования, прокурор, суд. Сведения, представленные защитником, не приобретают необходимой процессуальной формы и не становятся доказательством и после того, как, в частности, лицо, опрошенное защитником, будет допрошено следователем по правилам допроса свидетеля. В рамках допроса происходит не приобретение сведений, ранее собранных защитником путем опроса, необходимой процессуальной формы, а формирование новых (других по своей природе и предназначенности) сведений – доказательств (10, с.64; 12, с.329). Однако точка зрения, согласно которой защитник собирает сведения, которые могут быть признаны доказательствами решением должностных лиц, осуществляющих производство по уголовному делу, остается доминирующей. Сторонники данной позиции полагают, что защитник может лишь представлять полученные им материалы дознавателю, следователю или в суд с ходатайством о производстве соответствующих следственных или судебных действий для приобщения их к уголовному делу и оно должно быть удовлетворено лицом (органом), ведущим производство по делу. Сторонники такого подхода полагают, что для приобретения результатами опроса статуса доказательства необходимо только облечение их в надлежащую процессуальную форму (3, с.22; 9, с.298).

Национальный законодательный орган, определив способы собирания доказательств защитником (ст.143.3 УПК АР), не установил процессуальные формы данных способов собирания доказательств, так как все они имеют место вне производства по уголовному делу. Следовательно, полученная в результате защитником информация является непроцессуальной, а потому не может быть признана доказательством.

Собирание доказательств (информации, имеющей значение для дела) осуществляется стороной защиты вне рамок уголовно-процессуальных отношений, а придание ей свойства допустимости происходит в результате удовлетворения лицом (органом), в производстве которого находится уголовное дело, заявленного защитой соответствующего ходатайства. Поэтому сведения, собранные защитником, могут стать доказательством после того, как они будут представлены лицам, ведущим судопроизводство, признаны ими имеющими значение по делу и приобретут необходимую процессуальную форму. Соответственно, лицо, опрошенное защитником, должно быть допрошено в качестве свидетеля (11, с.28-29; 4, с.39).

Некоторые авторы предлагают в результате опроса лица с его согласия составлять протокол опроса лиц, считать его источником доказательств и рассматривать как иной документ (10, с.67). Но в данном случае происходит смешение понятий «вид» и «источник» доказательства. Результат опроса лица с его согласия – это сведения, указывающие на источник получения доказательства. К иным документам относятся материалы фото- и киносъемки, аудио- и видеозаписи и иные носители информации, истребованные или представленные в порядке, установленном в законе, т.е. документы, к которым протоколы опросов отнесены быть не могут. Следует обратить внимание на то, что допрос, в отличие от опроса, - следственное действие, которое обеспечивается государственным принуждением, гарантирующим достоверность получаемых показаний. Процедура получения показаний в результате опроса существенно отличается от допроса и в части процессуальных гарантий допрашиваемого лица.

Таким образом, право адвоката на собирание доказательств хотя и закреплено в УПК, но фактическая реализация его на досудебных стадиях опосредована через соответствующих субъектов уголовного судопроизводства – дознавателя, следователя, прокурора, поскольку именно на них возложена обязанность собирать доказательства путем производства следственных и иных процессуальных действий, предусмотренных в УПК. Право защитника на опрос лица с его согласия используется им в большинстве случаев в целях выявления потенциальных свидетелей, чьи показания могут содействовать защите, о допросе которых потом может быть заявлено ходатайство. Для защитника такой предварительный опрос имеет важное значение, поскольку позволяет до того, как заявить ходатайство о допросе того или иного лица в качестве свидетеля, убедиться, какие он намерен дать показания и не приведет ли его допрос к ухудшению положения подзащитного.

В отличие от тактики допроса (следственного действия), тактика опроса (адвокатского действия) как совокупность приемов, разработанных криминалистикой и обеспечивающих получение полных и правдивых показаний не достаточно детально реализуется в рамках уголовно-процессуального законодательства. Поэтому, относительно опросу лиц адвокатом, допустимые законом психологические и тактические приемы имеют приоритет над конкретными правовыми положениями, определяющими процессуальную форму опроса, в силу отсутствия последних.

В отличие от следователя, который действует от лица государства, имеет реальные возможности процессуального принуждения, и действия которого по допросу лиц четко регламентированы в законодательстве, адвокат действует в инте-

ресах конкретного лица (чаще всего подозреваемого или обвиняемого лица), не имеет возможность применения процессуального принуждения, кроме того сама процедура опроса лиц адвокатом имеет правовую неопределенность. Все эти факторы, заведомо ставят адвоката в неблагоприятные условия в сравнении со следователем. Это, еще раз доказывает важность выбора тактических приемов в проведении опроса лиц адвокатом.

Для успешного опроса лица, адвокат, в первую очередь должен подготовиться к опросу. Процесс подготовки состоит в планировании всего хода опроса с учетом имеющейся у адвоката информации о личности опрашиваемого. К информации о личности опрашиваемого можно отнести его возраст, образ жизни, лояльность или нелояльность к полиции, иным правоохранительным органам или суду, социальный статус, уровень умственного развития, уровень образования и т.д.

Второй этап опроса состоит из непосредственного хода этого действия. В ходе опроса адвокат должен постараться использовать не противоречащие закону приемы (тактические, психологические и т.п.) для повышения эффективности процесса получения информации от опрашиваемого лица. Эффективность этого процесса, также зависит от умения адвоката контролировать и в ходе беседы оценивать достоверность получаемых сведений методами психологического тестирования.

Тактика психологического контакта является самой эффективной для опроса лица адвокатом, так как иные тактические приемы, которыми обычно пользуются дознаватели или следователи, как правило, не работают при опросе лиц адвокатом, так как лица, все же понимают, что они беседуют не с представителем власти и фактор так называемого «страха» перед государственной силой здесь не работает.

Адвокат не имеет полномочия по вызову лиц для их опроса. Относительно адвокатскому расследованию, речь можно вести только о приглашении конкретного лица в офис адвоката для беседы или же о просьбе адвоката быть принятым для беседы по месту пребывания лица, опрос которого важен для адвокатского расследования. При этом, закон не устанавливает процессуальную форму приглашения лица для беседы с адвокатом. Но с тактических соображений наиболее эффективным считается личное приглашение лица адвокатом.

При опросе граждан, даже с их согласия, присутствуют определенные психологические барьеры, которые адвокату необходимо учитывать. Такими барьерами в установлении психологического контакта являются следующие: мотивационный барьер; интеллектуальный барьер; эмоциональный барьер; волевой барьер. Чтобы преодолеть эти барьеры, недостаточно разговаривать с опрашиваемым на интересующую его тему, быть спокойным, доброжелательным, внимательным и т.п., т.е. соблюдать все рекомендации по установлению психологического контакта. Для этого необходимо внутренне быть уверенным в успехе опроса.

Литература

1. Конституция Азербайджанской Республики от 12.11.1995 г.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики от 14.07.2014 г.

3. Бестаев А.О. К вопросу об использовании в суде данных, полученных адвокатом-защитником в ходе досудебного опроса лица с его согласия / Актуальные вопросы правоправедения и правоприменительной практики. Сборник научных трудов. Нижнекамск, 2007, с.22-25.

4. Бестаев А.О. Представление в суд данных, полученных адвокатом в ходе досудебного опроса лица с его согласия / Актуальные проблемы юридической науки и образования. Сборник научных статей. Ижевск, 2007, с.38-41.

5. Киселёв П.П. Адвокатское уголовное расследование: теоретические и прикладные аспекты. Монография. Москва: Евразийский научно-исследовательский институт проблем права, 2013, 192 с.

6. Кронов Е.В. Опрос защитником-адвокатом лиц с их согласия: сущность, значение, механизм производства // Адвокатская практика, 2008, № 3, с.2-5.

7. Мартыничик Е.Г. Адвокатское расследование в уголовном процессе. Теоретико-методологические основы доктрины адвокатского расследования. Учебное пособие. Москва: Юнити-Дана, Закон и Право, 2009, 239 с.

8. Осьмаков М.А. Адвокатское расследование в современном уголовном процессе. Дисс. ... к.ю.н. Владимир, 2007, 177 с.

9. Подосинникова Л.А. Опрос адвокатом лиц с их согласия как проявление процессуального неравенства // Актуальные проблемы российского права, 2008, №1 (6), с.297-304.

10. Паршуткин В.В. Опрос адвокатом лиц с их согласия / Возможности защиты в рамках нового УПК России. Материалы научно-практической конференции. Москва, 17 апреля 2003 г., с.62-71.

11. Чеботарева И.Н. Уголовно-процессуальное значение сведений, собранных адвокатом-защитником в результате опроса лица с его согласия // Уголовное судопроизводство, 2010, №1, с.27-30.

12. Шапошникова И.А. Опрос адвокатом лиц с их согласия и проблемы состязательности сторон в уголовном процессе / Актуальные проблемы современного уголовного процесса России. Межвузовский сборник научных статей. Самара, 2007, с. 328-333.

CİNAYƏT PROSESİNDƏ VƏKİL TƏRƏFİNDƏN ŞƏXSLƏRDƏN İZAHATLARIN ALINMASI

F.Y.Xəlilov

XÜLASƏ

Məqalə vəkil araşdırmasının prosessual vasitələrindən birinə həsr edilmişdir. AR CPM-in 143.3-cü maddəsinə əsasən, müdafiəçinin ayrı-ayrı şəxslərdən izahat almaq hüququ vardır. Bununla belə, CPM-də həmin hüququn realizə mexanizmi nəzərdə tutulmamışdır. Üstəlik, müasir milli kriminalistika elmi tərəfindən vəkil araşdırması vasitələrinin taktikası da işlənmişdir.

POLLING BY THE LAWYER IN THE TRIAL

F.Y.Halilov

SUMMARY

This article is dedicated to one of the procedural measures of lawyer's investigation. According to the Article 143.3 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, the defender has the right to interrogate individuals. Nonetheless, the mechanism of realization of this right is not provided by the Criminal Procedure Code. In addition, science of criminalistics in Azerbaijan does not yet cover the tactics of using procedural measures of lawyer's investigation.

**QƏRB ÖLKƏLƏRİNDƏ BANK FƏALİYYƏTİ
ƏLEYHİNƏ TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRLƏ MÜBARİZƏNİN
CİNAYƏT-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ**

S.O.Əliyev

*Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun doktorantı
s-aliyev@mail.ru*

Açar sözlər: bank; zərər; xarici; cinayət.

Ключевые слова: банк; ущерб; иностранные; преступление.

Keywords: bank; damages; foreign; crime.

Hüquq doktrinasında göstərilir ki, bu və ya digər müəssisənin (təşkilatın) bank kimi (bank müəssisəsi və ya bank təşkilatı kimi) tanınması üçün onun ən azı, minimum iki növ əməliyyat aparması tələb edilir ki, bu əməliyyatlardan biri depozit qəbul etmə, digəri isə kredit vermədir. Kredit vermə əməliyyatı bankların fəaliyyəti üçün xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bankların mənfəətinin xeyli hissəsini kredit əməliyyatı aparılması (kredit faizi) nəticəsində əldə olunan gəlir təşkil edir. Buna görə də, məqalədə ilk olaraq Roman-German (kontinental), habelə İngilis-Sakson (ümumi) hüquq ailəsinə (hüquq sisteminə) daxil olan bir sıra xarici ölkənin qanunsuz kredit alma, kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma, daha sonra eyni zamanda saxta pul hazırlama və s. kimi bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən əməllərlə bağlı Cinayət Qanunvericilikləri araşdırılmış, tədqiq olunmuşdur.

İlk öncə, **Almaniya Federativ Respublikasının** (irəlidə- AFR) qanunsuz kredit almağa görə məsuliyyət müəyyənləşdirən Cinayət Qanunvericiliyinə toxunaq və diqqət yetirək. Bildiyimiz kimi AFR kontinental (Roman-German) hüquq ailəsinə (hüquq sisteminə) aid olan ölkələrdən biridir. AFR-in Cinayət Məcəlləsinin (irəlidə - AFR CM) 265-6-cı paragrafı kredit alma ilə bağlı olaraq dələduzluğa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Təsadüfi deyildir ki, AFR CM-nin 265-6-cı paragrafı “Kredit alma ilə bağlı dələduzluq” adlanır. Həmin maddənin dispozişiyasına uyğun olaraq aşağıdakı şəxslər kredit alma ilə bağlı olan dələduzluğa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər: 1) kredit alma ilə bağlı olaraq müəssisə və təşkilata düzgün olmayan və ya qeyri-tam sənədlər təqdim edirlər; 2) kreditləşdirmənin şərtlərinin dəyişdirilməsi barədə düzgün olmayan və ya qeyri-tam sənədlər təqdim edirlər; 3) təsərrüfat münasibətlərinə aid yazılı formaya düzgün olmayan və ya qeyri-tam məlumat verirlər; 4) təqdim olunan sənədlərdə və digər məlumatlarda təsərrüfat münasibətlərinin pisləşməsini göstərmirlər.

AFR CM-nin 265-6-cı paragrafında ifadə olunan cinayət-hüquq normasında göstərilən bəzi vacib məqamlara diqqət yetirək. Həmin normada işlədilən kredit anlayışı ilə əhatə olunur: 1) bütün növ pul ssudaları; 2) aksept kreditləri; 3) pul tələblərinin, çek

və veksellərin ödənişinə möhlət verilməsi; 4) zəminlik, qərantiya və ya digər bu kimi hərəkətlər.

Təhlil olunan normanın dispozişiyasında söhbət yalnız o məlumatlardan gedir ki, həmin məlumatlar kredit verilməsi barədə müvafiq qərar qəbul olunarkən mühüm əhəmiyyətə malik olsun. Məhz mühüm əhəmiyyətə malik olan məlumatlar təqdim etməklə kredit alan şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Deməli, nəzərdən keçirilən normanın dispozişiyasında söhbət təsərrüfat münasibətlərinə aid olan istənilən məlumatdan getmir. Təhlil olunan cinayət hüquq norması hər şeydən əvvəl, kredit almaq məqsədi ilə bilə-bilə yalan məlumatlar verməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Həmin norma həmçinin müəssisə və təşkilatın təsərrüfat vəziyyətinin pisləşməsi haqqında məlumat verilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyənləşdirir.

AFR CM-nin 265-6-cı paraqrafında nəzərdə tutulan cinayətin subyekti həm mövcud olan, həm də mövcud olmayan müəssisə və ya təşkilatın vəzifəli şəxsi ola bilər. Bu paraqrafta sadalanan əməllər nəticənin baş verməsindən asılı olmayaraq cinayət hesab edilir.

AFR CM-nin 264-cü paraqrafı dələduzluq yolu ilə subsidiya alınmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Həmin paraqraf “Dələduzluq yolu ilə subsidiya almaq” adlanır. Kreditdən fərqli olaraq subsidiya əvəzsiz verilir və geri qaytarılmır. Əgər belə, bilə-bilə yalan məlumatlar verməklə subsidiya alınarsa, əməl AFR CM-nin 264-cü paraqrafına uyğun olaraq cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınmağa gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu əməl bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən əsas cinayət növlərindən biridir. AFR CM-ndə həmin əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutan ayrıca normaya rast gəlinmir, təsadüf edilmir. Kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınan şəxslərin (borclu şəxslərin) cinayət məsuliyyəti məsələsi AFR CM-nin 24-cü bölməsinin normalarına əsasən həll olunur. Həmin bölmə “Müflisləşmə ilə bağlı olan cinayət əməlləri” adlanır. Deməli, AFR CM-yə görə, kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma müflisləşmə ilə bağlı olan cinayət əməli hesab edilir.

Qanunsuz kredit almağa görə **Polşa Respublikasının Cinayət Məcəlləsi** (irəlində - PR CM) də məsuliyyət nəzərdə tutur ki, həmin Məcəllə 06 iyun 1997-ci ildə qəbul olunmuşdur. Onun 297-ci maddəsi iki növ əmələ görə məsuliyyət müəyyənləşdirir: 1) özü və ya başqa şəxs üçün kredit, bank ssudası, kredit zəminliyi, dotasiya, subvensiya və ya ümumi sifariş almaq məqsədi ilə saxta və ya belə kredit, bank ssudası, kredit zəminliyi, dotasiya, subvensiya və ya ümumi sifariş alınması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan hallar haqqında yalan yazılı məlumatlar təqdim etmə; 2) müvafiq orqana və ya idarəyə kredit, bank ssudası, kredit zəminliyi, dotasiya, subvensiya və ya ümumi sifarişin alınmasının dayandırılmasına və ya məhdudlaşdırılmasına təsir edə bilən halların yaranması haqqında məlumat verilməməsi.

Əgər şəxs göstərilən iki əməldən birini törədərsə, o, 3 aydan 5 ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Əməlin hansı nəticəyə səbəb olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, həmin əməllərdən birini törədən şəxs nəticədən asılı olmayaraq PR CM-nin 297-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Həmin maddənin 3-cü paraqrafında deyilir ki, əgər şəxs cinayət təqibinin başlanmasına qədər qanunsuz yolla aldığı kreditdən və ya bank ssudasından istifadənin qarşısını könüllü surətdə alarsa və ya zərər çəkənin iddiasını təmin edərsə, cinayət məsuliyyətindən azad olunur.

PR CM-nin 300-302-ci maddəsində borclunun öz kreditorlarına münasibətdə etdikləri hüquqazidd hərəkətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Bu maddələrdə nəzərdə tutulan cinayət-hüquq normaları müflisləşmə və ya ödəniş qabiliyyətsizliyi anlayışı ilə bağlıdır. Belə ki, borclunun məsuliyyəti məsələsi müflisləşmə və ödəniş qabiliyyətsizliyi haqqında normaların vasitəsilə həll olunur. Bəzən borclu şəxs öz kreditoru qarşısında öhdəliyini icra etməmək, yəni kreditor borclarını ödəməmək üçün əmlakını gizlədir, saır, bağışlayır, üzərinə həbs qoyulan əmlakının tərkib hissələrini zədələyir və s. Bu kimi əmələ görə PR CM-nin 300-cü maddəsinin 2-ci paragrafında məsuliyyət müəyyənləşdirilir.

Fransa Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (irəlidə - FR CM) aldatma yolu ilə qanunsuz kredit almağa görə məsuliyyət nəzərdə tutan hər hansı ayrıca normaya təsadüf edilmir ki, bu Məcəllə 1992-ci ilin iyul ayında qəbul edilmişdir. Bizim tədqiqatımız üçün həmin Məcəllənin “Dələduzluq və ona oxşar cinayət əməlləri haqqında” 3-cü fəsil elmi maraq doğurur. Bu fəslə daxil olan 313-1-ci maddəyə dələləduzluğa görə məsuliyyət müəyyənləşdirir. Dələduzluq dedikdə, şəxsin (fiziki və ya hüquqi) yalan addan və ya yalan statustan və ya fırıldaq üsullardan istifadə etməklə elə aldatması başa düşülür ki, bunun nəticəsində şəxs öz gəsinin pul vəsaitini, qiymətli kağızlarını, maddi qiymətliyələrini və ya istənilən digər əmlakını ələ keçirir, ona xidmət göstərilir və ya vəzifə yaradılmasına və ya vəzifədən azad edilməsinə səbəb olan əqd bağlanılır (FR CM-nin 313-1-ci maddəsi).

FR CM-yə görə dələduzluq həm də etibardan sui-istifadə yolu ilə törədilə bilər ki, bu yolla şəxs öz gə əmlakını ələ keçirir. FR CM-nin I şöbəsində “sui-istifadə” haqqında belə bir maddəyə (3141-ci maddəyə) rast gəlik ki, həmin maddə etibardan sui-istifadə etməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Etibardan sui-istifadə etmənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hər hansı şəxs öz gəsi tərəfindən ona verilmiş (etibar edilmiş) və geri qaytarılmalı olan pul vəsaitlərini, qiymətli kağızları, maddi qiymətliyələri və ya digər istənilən əmlakı mənimsəyir.

FR CM-ndə kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma kimi cinayət əməlinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan xüsusi normaya rast gəlmirik. Sual olunur: Fransada əgər belə əməl törədilərsə, həmin əməl FR CM-nin hansı maddəsi ilə təsvif olunur? Qeyd etməlik ki, FR CM-nin III şöbəsini (“süni yolla ödəniş qabiliyyətsizliyi yaratmaq haqqında” şöbəsinin) 1-ci hissəsində belə bir maddəyə (314-7-ci maddəyə) təsadüf olunur ki, həmin maddə saxta ödəniş qabiliyyətsizliyi yaratmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma, ümumiyyətlə, pul öhdəliklərini icra etməkdən boyun qaçırma kimi əməl məhz bu maddə, yəni FR CM-nin 314-7-ci maddəsi ilə təsvif edilir. Söhbət, mahiyyətcə FR CM-nin saxta müflisləşmə (saxta ödəniş qabiliyyətsizliyi) haqqında cinayət-hüquq norması əsasında kreditor borclarkdən qəsdən yayınma əməlinə cinayət-hüquqi qiymət verilməsindən gedir. Saxta müflisləşmə (ödəniş qabiliyyətsizliyi) dedikdə, hüquqi şəxsin rəhbəri tərəfindən kreditorlara olan borcu ödəməkdən yayınmaq üçün kreditorları aldatmaq məqsədi ilə özünün bilə-bilə yalandan ödəmə qabiliyyəti olmayan elan edilməsi başa düşülür.

Avropa ölkələrindən biri olan **İspaniya Krallığının** Cinayət Məcəlləsində (irəlidə - İK CM) qanunsuz kredit almağa, yəni AR CM-nin 195-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət hüquq pozuntusuna oxşayan əmələ görə məsuliyyət müəyyənləşdirən xüsusi maddəyə də rast gəlinmir. İK CM-nin IV fəslinin 248-ci maddəsi öz gə əmlakını aldatma yolu ilə ələ keçirməyə (mənimsəməyə) görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Söhbət

“özgül əmlakını aldatma yolu ilə ələ keçirmə haqqında” maddədən gedir. Həmin maddəyə görə, hər hansı şəxs zəhmətsiz gəlir (qazanc) əldə etmək məqsədi ilə digər şəxsi aldadarsa və bunun nəticəsində yanlışlığa yol verən həmin şəxs özünün və ya başqa şəxslərin ziyanına olaraq əmlaka sərəncam verir.

İK CM-nin VII fəslə “cəzalandırılmalı olan ödəniş qabiliyyətsizliyi haqqında” adlanır ki, həmin fəsil borclu şəxslər (kreditorlara borcu ödəməli olan şəxslər) üçün məsuliyyət müəyyənləşdirir. Sözügedən fəslə daxil olan 257-ci maddəyə əsasən, özünü öz kreditorlarının zərərinə olaraq müflis, yəni ödəniş qabiliyyəti olmayan elan edən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Həmin maddənin 2-ci hissəsində deyilir ki, bu maddənin müddəaları istənilən növ öhdəliklərə və ya borclara tətbiq olunur. Belə ki, öhdəliyini icra etməkdən və ya borclarını ödəməkdən yayınan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər. Kreditorun fiziki və ya hüquqi şəxs, dövlət və ya qeyri-dövlət (xüsusi) hüquqi şəxs olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Buna görə də şəxs istənilən kreditora borcun ödənilməsindən yayınarsa, onun əməli cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. İK CM-ində AR CM-nin 196-cı maddəsində nəzərdə tutulan cinayət-hüquq pozuntusuna oxşayan əmələ, yəni kreditor borclarını (kreditora olan borcları) ödəməkdən qəsdən yayınmağa görə məsuliyyət müəyyənləşdirən xüsusi maddə yoxdur. Odur ki, həmin əməlin İspaniyada cinayət-hüquqi tənzimlənməsi onun Cinayət Məcəlləsinin ödəniş qabiliyyətsizliyi haqqında normalarının (İK CM-nin VII fəslinin) vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir.

İsveçrə Konfederasiyasının Cinayət Məcəlləsində (irəlidə - İS.K CM) qanunsuz kredit almağa, yəni AR CM-nin 195-ci maddəsinin nəzərdə tutduğu cinayət-hüquq pozuntusuna oxşayan əmələ görə məsuliyyət müəyyənləşdirən xüsusi maddə mövcud deyildir. Buna görə də İsveçrədə qanunsuz kredit alma ilə bağlı olan hərəkətlərin cinayət-hüquqi tənzimlənməsi İS.K CM-nin 146-cı maddəsinin vasitəsilə həyata keçirilir. “Dələduzluq” adlanan həmin maddəyə görə, aldatma yolu ilə özgül əmlakını ələ keçirən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Deməli qanunsuz kredit alma ilə bağlı olan hərəkətlər İS.K CM-nin 146-cı maddəsi ilə nizamlanır və qaydaya salınır. Başqa sözlə, kreditlə bağlı hüquqazidd əməllər haqqında məsələ cinayət hüquq müstəvisində “dələduzluq” anlayışının tətbiq olunması ilə həll edilir. “Dələduzluq” kimi cinayət-hüquqi anlayış isə AR CM-ndə qeyd olunan anlayışdan daha geniş izah edilir, başa düşülür və təfsir olunur.

İsveç Krallığının Cinayət Məcəlləsində (irəlidə - İsv.K. CM) də qanunsuz kredit almağa və kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma kimi əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan xüsusi maddəyə rast gəlmirik. Buna görə də həmin əməllərin cinayət-hüquqi tənzimlənməsi İsv.K. CM-nin dələduzluq və müflisləşmə haqqında normalarının vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, İsv.K. CM-nin IX fəslə dələduzluğa və digər vicdansız davranışa görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Həmin fəslin 1.1. maddəsinə görə, əgər hər hansı aldatma yolu ilə ödəmə məqsədilə əmlakın ələ keçirilməsi ilə nəticələnən əməl törədərsə, bu cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. AR CM-nin 195-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət əməli məhz İsv.K. CM-nin bu norması ilə əhatə olunur. AR CM-nin 196-cı maddəsinin nəzərdə tutduğu əmələ, yəni kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma əməlinə oxşayan cinayət-hüquq pozuntusunun İsveçrə Krallığında hüquqi tənzimlənməsinə gəldikdə isə, qeyd etməli ki, həmin cinayət-hüquq pozuntusu İsv.K. CM-nin “kreditorlar əleyhinə cinayətlər haqqında” XI fəslə ilə nizamlanır. Həmin fəslin borclu şəxslərin üzərinə öz kreditorları qarşısında öhdəliklərini icra etmədiklərinə görə,

yəni borclarını ödəməkdən yayınmalarına görə cinayət-hüquq məsuliyyəti qoyur. Bu fəslə daxil olan maddələrin demək olar ki, hamısında “müflisləşmə” termini işlədilir. Deməli, borclu şəxslərin məsuliyyəti “müflisləşmə” anlayışı ilə əhatə olunur. Belə ki, əgər borclu şəxs kreditora olan borcunu ödəməkdən qəsdən yayınarsa, o, müflisləşmə haqqında cinayət-hüquq normalarına uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır. Məsələn, XI fəslin 1-ci maddəsinə görə, müflisləşən şəxs əmlakı məhv edərsə, bağışlayarsa və ya əmlaka digər yolla sərəncam verərsə, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur.

Niderland Krallığının (Hollandiya) qüvvədə olan mövcud Cinayət Qanunvericiliyinə görə özgə əmlakını fırıldaq yolu ilə ələ keçirən şəxsin məsuliyyəti “aldatma” terminindən istifadə olunmaqla müəyyənləşdirilir. Avropa dövlətlərindən biri olan həmin ölkənin Cinayət Məcəlləsinin (irəlidə - NK CM) 25-ci bölməsi “aldatma” adlanır. Bu bölməyə görə, əgər şəxs aldatma yolu ilə özgə əmlakını ələ keçirərsə, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Söhbət mahiyyətcə dələduzluq kimi ictimai təhlükəli əməl törədən şəxsin cinayət məsuliyyəti daşımından gedir. Axı, özgə əmlakını aldatma yolu ilə ələ keçirmə dələduzluq əməli sayılır. Əgər şəxs Niderland Krallığında qanunsuz kredit alarsa, onun əməli dələduzluq kimi tövsif olunur.

NK CM-nin 26-cı bölməsi “kreditorlara və ya səlahiyyətli şəxslərə ziyan vurulması” adlanır ki, həmin bölmə müflisləşmə ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyənləşdirən maddələr nəzərdə tutur. Bu maddələr, yəni müflisləşmə cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyənləşdirən hüquq normaları əsasında borclunun məsuliyyəti məsələsi həll olunur.

NK CM-ndə eyni zamanda pulların saxtalaşdırılmasını nəzərdə tutan xeyli sayda hüquq norması nəzərdə tutulmuşdur; həmin normala NK CM-nin 10-cu bölməsinə daxil olan 8 maddədə (208-215-ci maddələr) ifadə edilmişdir. Bu bölmə “pulların, dövlət qiymətli kağızlarının və banknotların qəpləşdirilməsi və saxtalaşdırılması” adlanır.

Danimarka Krallığının Cinayət Qanunvericiliyinə nəzər salsaq görərik ki, bu ölkənin Cinayət Məcəlləsi (irəlidə - DK CM) qanunsuz kredit almağa görə məsuliyyət müəyyənləşdirən xüsusi maddə nəzərdə tutmur. Əgər həmin ölkədə şəxs qanunsuz kredit alarsa, onun əməli DK CM-nin 298-ci haraqları ilə tövsif olunur ki, həmin paraqlaf DK CM-nin “əmlak əleyhinə digər cinayətlər” adlı 29-cu fəslinə daxildir. Bu paraqlafda söhbət dələduzluq hərəkətlərindən gedir ki, bu hərəkətlər AR CM-nin 195-ci maddəsinin nəzərdə tutduğu qanunsuz kredit almağın tam oxşarıdır. Burada deyilir ki, özünün ödəniş qabiliyyəti haqqında yalan məlumatlar verməklə özü üçün və ya digər şəxslər üçün ssuda, borc və ya kredit alan şəxs cəzalandırılır. Lakin şəxsin törətdiyi əməl nəticəsində əmlak zərəri vurulmalı, maddi ziyan yetirilməlidir.

DK CM həm də kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınmağa görə məsuliyyət müəyyənləşdirən xüsusi maddə nəzərdə tutmur. Borclu şəxslərin məsuliyyətinin cinayət-hüquqi tənzimlənməsi məsələsi DK CM-nin 300-cü paraqlafi vasitəsilə həll edilir.

İngilis-sakson hüquq ailəsinə (hüquq sisteminə) aid olan ölkələrə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, elmi tədqiqat kontekstində həmin ölkələrin Cinayət Qanunvericiliyinin təhlilinə də müəyyən diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. **İngiltərə** cinayət hüququnda qanunsuz kredit almağa və kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyənləşdirən xüsusi norma mövcud deyildir. Buna görə də qanunsuz kredit alma əməli haqqında məsələ İngiltərə Cinayət Qanunvericiliyində dələduzluq kimi müstəqil cinayət tərkibi nəzərdə tutulur. İngiltərə

Cinayət Qanunvericiliyinə görə, dələduzluq aldatma yolu ilə özgəsinin daşınar əmlakını və ya pulunu əldə etmə əməlidir. Bu cinayət tərkibi həm də eyni zamanda qiymətli kağızların tərtibində və ya imzalanmasında aldatmaya yol verilməsi, aldatma yolu ilə kredit alınması və aldatma yolu ilə kapital qoyulması kimi əməllərə şamil olunur.

Borclu şəxsin kreditorlar barəsində vicdansız hərəkətləri kommersiya maraqlarına qəsd edən əməllər sırasına aid olunur. Borclu şəxsin məsuliyyəti müflisləşmə və ödəniş qabiliyyətsizliyi haqqında normalarla əhatə edilir. Belə normalar müflisləşmə haqqında 1914 və 1926-cı il Qanunlarında (Bankruptcy Acts) ifadə edilmiş və nəzərdə tutulmuşdur. Onlar borclu şəxslərə münasibətdə tətbiq olunan normalardır. Həddən çox borcun yaranması və ödəniş qabiliyyətinin olmaması özlüyündə cəzalandırılmalı olan cinayət əməli sayılır. Lakin ödəniş qabiliyyətsizliyi kimi vəziyyətə səbəb olan ayrı-ayrı bir sıra hərəkət cəzalandırılmalı olan əməl hesab edilir. Belə hərəkətlər kreditorların iddialarının təmin olunmasını qeyri-mümkün edir, yaxud da çətinləşdirir. Məsələn, yalan məlumatlar təqdim etməklə kreditə əmlak alma, aldatma yolu ilə qanunsuz kredit alma bu cür hərəkətlər sırasına aiddir.

İngilis-sakson hüquq ailəsinə daxil olan **ABŞ-a** gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu ölkənin Cinayət Qanunvericiliyində bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən cinayətlər sırasına aid etdiyimiz ictimai təhlükəli əməllərin hüquqi tənzimlənməsinə aid müvafiq normalar mövcuddur. ABŞ-da törədilən bu kimi əməllər məhz həmin normalar əsasında təsvif olunur, cinayət-hüquq müstəvisində öz hüquqi qiymətini alır. Söhbət ilk növbədə ABŞ-ın Nümunəvi Cinayət Məcəlləsindən (irəlidə - ABŞ N.CM) gedir ki, həmin Məcəllədən ABŞ-ın Ştatları üçün “Model Qanunu” kimi istifadə olunur. ABŞ N.CM mövcud hüquq normalarının analiz olunması və ümumiləşdirilməsi, habelə cinayət-hüquq doktrinasının müddəalarının nəzərə alınması əsasında yaradılmışdır. Onun 6-cı hissəsinin 224.7-ci maddəsi (bu maddə “kommersiya fəaliyyətində aldadıcı üsullar” adlanır) əmlak və ya kredit almaq məqsədilə yalan yazılı ərizə verməyə görə məsuliyyət müəyyənləşdirir. Bu kimi əməlin cinayət hesab edilməsi üçün kredit almaq məqsədi ilə yalan yazılı ərizə verilməsi kifayətdir. AR CM-nin 195-ci maddəsində nəzərdə tutulan əmələ, yəni qanunsuz kredit almağa oxşayan hərəkət ABŞ N.CM-nin məhz 224.7-ci maddəsi ilə təsvif olunur.

ABŞ N.CM-nin “sənədlərin saxtalaşdırılması və aldadıcı üsullar” adlı bölməsində kreditorlara münasibətdə aldadıcı hərəkətlər etməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələr ifadə edilmişdir. Xüsusən də 224.10-cu maddə maraq doğurur və diqqəti çəkir. Bu maddəyə əsasən, borclu şəxslərin öz kreditorlarının aldatmalarına görə cinayət-hüquq məsuliyyəti müəyyən edilməlidir. Hesab edirik ki, AR CM-nin 196-cı maddəsində göstərilən əməlin, yəni kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma əməli ABŞ-da məhz bu cinayət tərkibi ilə əhatə oluna bilər.

ABŞ-da Federal Cinayət Məcəlləsinə rast gəlmirik. Əvvəllər qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin (1909-cu il CM) yenidən işlənilmiş əsas hissəsi ABŞ Konqresinin 25 iyun 1948-ci il tarixli Aktı ilə Qanun şəklində ABŞ-ın Qanunlar Külliyyatının 18-ci bölməsinin 1-ci hissəsinə daxil edilmişdir. ABŞ-ın Qanunlar Külliyyatının 46-cı fəslə “dələduzluq və yalan məlumat vermə” adlanır ki, həmin fəslin 1002-ci maddəsi yalan və saxta sənədlər təqdim etməklə ABŞ dövlətindən və ya onun hər hansı orqanından, vəzifəli şəxslərdən və ya agentindən müəyyən məbləğdə pul almağa görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Söhbət, həmin maddədə qanunsuz pul alma əməlinə gedir ki, həmin əməl AR CM-nin 195-ci maddəsində nəzərdə tutulan əmələ (qanunsuz kredit alma)

oxşayır. Buna görə də ABŞ-da bu kimi əməllər ABŞ Qanunlar Külliyyatının 1002-ci maddəsi ilə tövsif olunur.

ABŞ-ın Qanunlar Külliyyatının 1341-ci maddəsi (həmin maddə “dələduzluq və dələduzluq hərəkətləri” adlanır) özgəsiulunu və ya əmlakını ələ keçirmək məqsədi ilə dələduzluq əməliyyatlarının aparılmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Bu zaman şəxs aldatma yolundan və ya yalan faktlardan və vədetmədən istifadə edir. ABŞ-ın Qanunlar Külliyyatının 1344-cü maddəsi bankda aparılan dələduzluq əməliyyatlarına görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Bu əməliyyatların mahiyyəti isə bilə-bilə yalan məlumatlar (faktlar) verməklə və ya yalan vədlər verməklə bankların (maliyyə təşkilatlarının) sahibliyində və ya nəzarəti altında olan əmlakı (pul vəsaitini, qiymətli kağızları, aktivləri, kredit vəsaitlərini və s.) ələ keçirməkdən ibarətdir.

Bildiyimiz kimi ABŞ-ın ayrı-ayrı ştatları özünün ayrıca Cinayət Qanunvericiliyinə malikdir. Tədqiqat kontekstində Texas ştatının Cinayət Qanunvericiliyi daha çox diqqəti cəlb edir və maraqlı doğurur. Belə ki, Texas ştatının CM-nin 32.32-ci paragrafı yalan yolla əmlak və ya kredit almağa görə məsuliyyət müəyyənləşdirir. Həmin paragrafda kredit geniş mənada işlədilir. Onun məzmunundan və ifadə etdiyi mənadan müəyyən etmək mümkün olur ki, kredit anlayışına pul borcu, əmlak və ya xidməti kreditə götürmək, öhdəliyin icrasına möhlət vermək, veksəl üzrə öhdəliyi təmin etmək, kredit xətti, akreditiv və kredit kartı aiddir. Göründüyü kimi, məsələyə bu cür yanaşmaqla Texas ştatının CM-nin 32.32-ci paragrafı qanunsuz kredit alma kimi cinayət əməlinin predmet parametrlərini xeyli genişləndirmişdir. Haqlı olaraq düşünə bilərik ki, təhlil olunan cinayət-hüquq norması ağılabatan olub, onun AR qanunverici orqanı tərəfindən qəbul olunması mümkündür.

Qərblərdə bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən cinayət növlərindən biri olan saxta pul hazırlama əməli ilə də mübarizə aparılır ki, həmin mübarizənin hüquqi əsasını Cinayət Qanunvericiliyində nəzərdə tutulan müvafiq normalar təşkil edir. **Almaniya Federativ Respublikasının** CM-ndə saxta pul hazırlama əməli ilə mübarizəyə həsr olunan üç müstəqil maddə nəzərdə tutulmuşdur. Söhbət həmin Məcəllənin 146, 147 və 149-cu paragraflarından gedir ki, bu paragrafların vasitəsi ilə ayrıca üç cinayət tərkibinin cinayət-hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. 146-cı paragrafda pul nişanlarının saxtalaşdırılmasına və ya satış məqsədi ilə saxta pul nişanlarının əldə olunmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. 147-ci paragraf saxta pul nişanlarını satmanı, habelə saxta pul nişanlarını satmağa cəhd etməni cinayət əməli kimi tanıyır. 149-cu paragraf isə pul nişanlarının saxtalaşdırılmasına hazırlığı cinayət hesab edir və həmin əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutur.

İsveçrə Konfederasiyasının Cinayət Qanunvericiliyində (irəlidə - İS.K. CM) pul nişanlarının saxtalaşdırılması ilə mübarizə aparmaq üçün bir neçə cinayət hüquq norması müəyyən edilmişdir. Söhbət İS.K. CM-nin 240-244-cü maddələrində ifadə olunan cinayət-hüquq normalarından gedir. Həmin Məcəllənin 240-cı maddəsi qəlb (saxta) metal və kağız pullar və ya banknot hazırlamağı cinayət əməli hesab edir. Həmin maddəyə görə qəlb kağız və metal pul və ya banknot hazırlayan (düzəldən) şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur və cəzalandırılır. İS.K. CM-nin 241-ci maddəsi pulların saxtalaşdırılmasına görə məsuliyyət müəyyənləşdirir. Burada deyilir ki, metal və kağız pulları və ya banknotları böyük nominala malik olan pul kimi dövrüyyəyə buraxmaq məqsədi ilə saxtalaşdıran şəxs cəzalandırılır.

İS.K. CM-nin 242-ci maddəsi saxta pulları dövriyyəyə buraxmağa, 243-cü maddəsi pulun məzmununu qanunsuz azaltmağa, 244-cü maddəsi isə saxta pulları daşımağa, əldə etməyə və ya saxlamağa görə məsuliyyət müəyyənləşdirir. Bu kimi hərəkətlər (hazırlama, saxtalaşdırma, dövriyyəyə buraxma, daşıma, saxlama və s.) pul nişanlarını saxtalaşdırmanın müstəqil formalarıdır.

İsveç Krallığının Cinayət Məcəlləsinin 14-cü fəslə "saxtalaşdırma ilə bağlı olan cinayətlər haqqında" adlanır ki, həmin fəsil özündə 12 maddəni (1-12-ci maddələri) birləşdirir. Bu maddələrdən ikisinin (1-ci və 2-ci maddələrin) vasitəsi ilə pulları saxtalaşdırma cinayətinə görə məsuliyyət məsələsi həll olunur.

Fransa Respublikasında saxta pul hazırlama (pulları saxtalaşdırma) ictimai inama qəsd edən əməllər sırasına aid olunur. Fransa Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (irəlidə - FR CM) "saxta pullar haqqında" II fəslə pulların saxtalaşdırılmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutur ki, həmin fəslə bir neçə maddə (442-1 – 442-14-cü maddələr) daxildir. Bu maddələrdə pul və ya banknotların saxtalaşdırılması ilə bağlı ictimai təhlükəli əməllər cinayət hesab edilir. Bu cinayətlərin predmeti qismində pul çıxış edir.

FR CM-nin ayrıca bir fəslə (III fəsil) qiymətli kağızların saxtalaşdırılmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutur ki, həmin fəsil özündə 8 maddəni (443-1 – 443-8 ci maddələri) birləşdirir. Həmin maddələrdə nəzərdə tutulan cinayətlərin (saxtalaşdırma cinayətlərinin) predmeti qismində qiymətli kağızlar çıxış edir.

Polşa Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi pulların saxtalaşdırılmasını təsərrüfat dövriyyəsi əleyhinə olan cinayətlər sırasına aid edir. Onun 310-cu maddəsi həmin növ cinayətlərlə mübarizəyə həsr edilmişdir. Ölkəmizin Cinayət Qanunvericiliyi ilə müqayisədə həmin cinayətin obyektiv tərəfi daha geniş hərəkətlərdə ifadə olunur (qəlb pul hazırlama; yenidən pul düzəltmə; saxta pulu saxlama; saxta pulu göndərmə; saxta pulun yerini dəyişmə; saxta pulu əldə etmə). Bu kimi hərəkətlər saxta pulları dövriyyəyə buraxmaq məqsədi ilə edilməlidir.

İspaniya Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (irəlidə - İR CM) 386-cı maddəsi də pulları saxtalaşdırma cinayətinin obyektiv tərəfini təşkil edən əməllərə daha geniş hərəkətlər daxil edir. Belə ki, pulları saxtalaşdırma cinayəti aşağıdakı hərəkətlərlə edilə bilər: 1) saxta pul hazırlama; 2) ölkəyə saxta pullar gətirmə; 3) saxta pulları satma; 4) saxta pulları qaçaqmalçılıqla məşğul olan və ya saxta pul hazırlayan başqa şəxslərlə əlbir yayma; 4) satış məqsədi ilə saxta pulları əldə etmə; 5) dövriyyəyə buraxmaq məqsədi ilə saxta pulları əldə etmə.

Göründüyü kimi İR CM-nin pulları saxtalaşdırma cinayətinin obyektiv tərəfini xarakterizə edən əməllərə daha geniş dairəli hərəkətləri daxil edir. Bu da öz növbəsində həmin cinayətlə daha effektiv mübarizə aparılmasını təmin edir.

Göründüyü kimi biz, bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən ictimai təhlükəli əməllər sırasına aid etdiyimiz cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyənləşdirən xarici ölkə Qanunvericiliyinə elmi tədqiqat kontekstində diqqət yetirdik. Xarici ölkə Qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, Qərbi dövlətlərində qanunsuz kredit alma, kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma, saxta pul hazırlama və bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən digər cinayətlərlə mübarizə aparılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Aparılan mübarizənin hüquqi əsasını həmin dövlətlərdə qəbul edilmiş Cinayət Məcəllələri və digər hüquqi aktlar təşkil edir ki, belə aktlar xarici ölkələrin Cinayət Qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir. Nəzərdən keçirdiyimiz xarici ölkələrin Qanunvericiliyinin demək olar ki,

hamısında bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən ictimai təhlükəli əməllər haqqında məsələ müxtəlif anlayışların (məsələn, dələduzluq, müflisləşmə və digər anlayışların) tətbiq olunması ilə həll edilir. Lakin buna baxmayaraq, xarici ölkələrin Qanunvericilik təcrübəsi Azərbaycan Respublikasının hüquqyaratma subyektləri tərəfindən nəzərə alınmalı, ona diqqət yetirilməlidir. Zənn edirik ki, bunun ölkəmizdə bank fəaliyyəti əleyhinə törədilən ictimai təhlükəli əməllərlə aparılan mübarizə məsələsində yalnız əhəmiyyəti ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq nəşriyyatı, 2014;
2. Cinayət Qanunları Külliyyatı 1920-2000-ci illər. Hüquq yayın evi: 2014;
3. Щербakov, Александр Васильевич "Уголовно-правовые проблемы борьбы с преступлениями в банковской сфере", М.: 2003 г, диссертация;
4. Уголовное право России. Часть особенная. Учебник/ отв. ред. Л.Л.Кругликов. М.: Проспект, 2013;
5. Уголовное право России. Часть общая и особенная. Учебник / Под ред. А.И.Парога. М.: Проспект, 2008;
6. Уголовное право зарубежных стран. Общая часть / Под ред. И.Д. Козочкина. М.: Омега-Л, 2003;
7. Уголовное право в XXI веке. М.: Лекс-Эст, 2002;
8. Уголовное законодательство зарубежных стран / Под ред. И.Д.Козочкина. М.: Зерцало, 1998;
9. Трикоз Е.Н. Практикум международное уголовное право. М.: Норма, 2007;
10. Тынель А. Функ Я., Хвалей В., Курс международного торгового права. Учебник. Минск: Амалфея, 2000.

КРИМИНАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ ПРОТИВ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗАПАДНЫХ СТРАНАХ

РЕЗЮМЕ

Будучи субъектом предпринимательства банк является важным средством в развитии постоянно изменяющейся развивающейся и параллельно с этим развитием экономики, требующей размещения и приспособления в правовой системе. Современный банк, занимаясь многосторонней деятельностью характеризуется значительным денежным оборотом и финансируя различные области экономики создает основу для экономического прогресса.

Борьба с преступлениями, посягающими на денежный и финансовый оборот, а также экономических отношений, связанных с банковской деятельностью, иными словами на финансово-кредитную сферу (финансово-кредитный сектор экономики) считается одной из актуальных задач уголовного права. В период, когда банковская деятельность получила широкий размах и уделения особого внимания этой деятельности очень насущным является проведение научных исследований

уголовно-правовых аспектов регулирования этой деятельности и внесения предложений по этому поводу.

В этом значении в статье на передний план выставляется экономическая важность банков для страны, затрагиваются особенности преступлений, совершенных против банков, кратко анализируются уголовно-правовые нормы, предусмотренные за такие преступления.

CRIMINAL AND LEGAL ASPECTS OF FIGHTING TOWARDS CRIMINAL ACTS COMMITTED AGAINST BANKING ACTIVITY IN WESTERN COUNTRIES

RESUME

Bank, being an entrepreneurial entity, in line with current and international conditions, is an important means in development of continually changing and developing economy which requires renovation, adaptation in legal system in parallel with this development. The modern bank, with its multilateral operation, is characterized by huge money turnover and provides basis for economic progress by financing various fields of economy.

One of the most actual duties of criminal law is to combat against the crimes which offend the economic relations related to money and financial turnover, as well as bank operation, in other words, the financial-credit sphere (financial-credit sector of economy). In the period in which banking operations are widespread and special attention is focused on these operations, it is crucial to conduct scientific researches on criminal-legal aspects of regulation of this type of operations and to make offers thereon.

In this context, the submitted article brings into foreground the economic importance of banks for the country, touches upon the features of crimes perpetrated against banks, and briefly reviews the criminal-legal standards for such crimes.

DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU PROSESİNDƏ MƏTBUATIN YERİ VƏ ROLU

V.G.Rəhimzadə

AMEA Naxçıvan bölməsi
Naxçıvan AZ7000, Heydər Əliyev prospekti 76
e-mail: ikisahil@mail.ru

Açar sözlər: demokratiya, plüralizm, söz və fikir azadlığı, konstitusiya, hakimiyyət, mətbuat, hüquqi dövlət

Keywords: democracy, pluralism, freedom of thought and speech, constitution, power, press, lawful state

Ключевые слова: демократия, плюрализм, свобода мысли и слова, конституция, власть, пресса, правовое государство

Demokratik prinsiplər, plüralist dəyərlər statik vəziyyətdə qalan anlayışlar olmayıb, daim təkmilləşməyə və yeniliyə meyillidir. Azərbaycanda qərarlaşan demokratik dəyərlər də davamlı təkmilləşərək, yeni keyfiyyətdə təzahür edir. Əsas odur ki, demokratik dəyərlərin təşəkkülü və təkmilləşməsi üçün kifayət qədər əlverişli mühit yaradılmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu ölkədə sivil dəyərlərin geniş tətbiqini ilk sıraya çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın gələcək inkişafının məhz demokratiyadan asılı olacağı, dövlət quruculuğunda bu mühüm dəyərə xüsusi diqqət yetiriləcəyini vurğulamışdır: “Azərbaycan demokratik dəyərlərə möhkəm inanan ölkədir. Demokratiyanın inkişafına tam sadıqdır. Biz başa düşürük ki, cəmiyyətin demokratikləşməsi həyata keçmədən nəzərdə tutduğumuz iri iqtisadi layihələr uğurlu ola bilməz” [1, s.37-38].

Avropa məkanına intensiv inteqrasiya olunan Azərbaycanda insan haqlarının qorunması sahəsindəki vəziyyəti mənəcə iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə insan hüquqlarının qorunması ölkədəki hərc-mərclik ilə əlaqədar yox dərəcəsində idi. Əksinə, dövlət müstəqilliyinin ilkin mərhələsində insan hüquqları kütləvi şəkildə pozulur, onların bu və ya başqa fəaliyyət imkanları, hər cür təşəbbüsləri məhdudlaşdırılırdı. Ölkənin dünya birliyinə inteqrasiyası sürətləndikcə insan hüquqlarının qorunmasına olan zərurət daha da artırdı. Belə ki, demokratik idarəçiliyə əsaslanan dövlətlərlə əməkdaşlıq demokratik dəyərlərə hörmətlə yanaşmağı labüd edirdi.

1993-cü ildə Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə respublika rəhbərliyinə ümummillə lider Heydər Əliyevin qayıdışı dövlətçiliyin qorunub saxlanılmasını və möhkəmləndirilməsini, demokratik prinsiplərə riayət edilməsini təmin etdi. Bunun da nəticəsində insan hüquqlarının qorunması dövlət səviyyəsində yerinə yetirilməyə başlandı. Bu artıq ikinci və mühüm mərhələnin başlanğıcı idi.

Dövlət quruculuğu, demokratikləşmə prosesi ilk növbədə insanların düşüncə tərzində, tərəküründə yeniləşməni zəruri edir. Bu ondan irəli gəlir ki, demokratiya hər şeydən əvvəl düşüncə tərzidir. İnsanlar fikrən, ruhən bunu qəbul etməyə hazır olmadıqca demokratikləşmədən, dünyəvi, hüquqi dövlət quruculuğundan söhbət gedə bilməz. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinin ilkin mərhələsində

insanlarda anarxizm, xaosa aludəlik meyli güclənmişdi ki, bu da demokratik təsisatların formalaşdırılması prosesini ləngidir, hüquqi dövlət qurmaq işində baryerlər yaradırdı.

Əlbəttə ki, demokratik inkişaf elə bir prosesdir ki, onu birdən-birə, xüsusi göstəricilərlə formalaşdırmaq olmur. Heç Avropanın özü də indiki demokratik dəyərlərə birdən-birə çatmamışdır. Böyük publisist Ü.Hacıbəyli hələ ötən əsrin əvvəllərində yazırdı: “Avropanın xarici politikası, ya bizim qonşumuz ermənilərin politikası – birdir. Ermənilər öz qonşularının tərəqqisini istəmədiyi kimi, Avropa dəxi qonşusu Asiyanın və Afrikanın... münbit yerlərini ona buraxmasını arzu ediyor» (7, s.125). Bu səviyyədə indiki demokratik dəyərlərə çatan Avropanın tarixi inkişaf yolunda insan hüquq və azadlıqlarından keçmişdir.

Bu mənada, ictimai şüurun yeniliklərə hazır olmadığı cəmiyyətdə modernləşmə prosesində ətalət, hadisələrin axarında kortəbii iştirak tendensiyası hökm sürürdü. Şübhəsiz ki, belə situasiyada – demokratik ənənələrin, demokratik təfəkkürün olmadığı şəraitdə – demokratiyadan, onun reallaşmasından danışmaq yersiz olardı. Cəmiyyət həyatında müşayiət olunan inkişaf rüşeymləri intişar tapdıqca insanların şüurlarında tərpəniş, irəliyə doğru hərəkət baş verdi ki, bu da öz növbəsində yeni təfəkkür tərzinin formalaşmasına zəmin yaratdı. İnsanların siyasi şüuru gerçək hadisələri daha doğru qiymətləndirdikcə onların reallaşan dəyişikliklərə adaptasiyası prosesi də sürətlənmiş oldu. Lakin bu proses heç də öz-özünə baş vermədi. Ölkədə demokratik dəyərlərin formalaşması üçün möhkəm iradəli, siyasi təcrübəli, xalqı və dünyanın dəyişən proseslərini duyub təhlil edən, bu təhlillərin nəticəsini ölkəyə tətbiq edən lider lazım idi. Xalqımız o çətin günlərdə özünün Heydər Əliyev kimi liderini sığındı. Ümummilli lider ölkədə demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının formalaşdırılması üçün ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını ümumxalq müzakirəsinə çıxardı. Böyük miqyaslı ümumxalq müzakirəsindən keçən bu Konstitusiya insan hüquq və azadlıqları haqqında Heydər Əliyevin möhtəşəm əsəri idi.

Demokratik dövlət quruculuğu prosesində Konstitusiyanın yerini, insanların siyasi şüurunun pozitiv rolunu başa düşmək üçün son illərin xronikasına nəzər salmaq kifayətdir. Siyasi həyatın insan tərəfindən qavranılmasını ehtiva edən siyasi şüur baş verən hadisə və proseslərə həlledici təsir göstərmək imkanındadır. Belə ki, siyasətin subyekti olan insanlar siyasi proseslərə özləri istiqamət verirlər. Buna görə də demokratikləşmə prosesinin tərkib hissəsi kimi ictimai şüurun, onun tərkib hissəsi olan siyasi şüurun inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin yeni dəyərləri qəbul etməsi mühüm səciyyə daşıyır. Demokratik dövlət quruculuğu zamanı siyasi şüurda dövlətçilik ruhunun və şüurunun təşəkkül tapması məqsədin daha dinamik və pozitiv şəkildə reallaşmasına təkan verir.

Bu mənada, hakimiyyətin mənbəyi xalqdır və xalqın hakimiyyəti formalaşdırması seçkilər vasitəsilə reallaşır. Hər bir demokratik ölkənin xüsusi dəyərlər sisteminə daxil olan bu demokratik prinsip Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında xüsusi maddə ilə təsbit olunmuşdur: “Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır” [6, səh. 4].

Konstitusiyanın dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək haqqı verən bu maddəsi dövlət hakimiyyətinin vətəndaşların nəzarətində saxlanılmasına hüquqi şərait yaradır. Demokratik dəyərlərin yüksək tutulduğu dövlətlərdə reallaşan hakimiyyətin xalqdan asılılığı prinsipinin Azərbaycanda da özünə dayaq tapmasında Konstitusiyanın həmin maddəsinin müstəsna əhəmiyyəti var.

Bütün mahiyyətində demokratik prinsiplərə söykənən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan vətəndaşının fikir və söz azadlığını təsbit edərək ona hüquqi status vermişdir: Maddə 47.1 “Hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır” [6, s.16]. Əslində bu maddə söz və fikir azadlığının təminatçısı olan mətbuatın da müstəqilliyini, azadlığını təsbit edir.

Konstitusiyada təsbit olunmuş fikir və söz azadlığı hüququ dövlətin və xalq hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu hüququn gerçəkləşməsi plüralist dəyərlərin inkişafı üçün katalizator rolu oynayır. Məsələn bundadır ki, demokratik cəmiyyətlərdə fikir və söz azadlığı şəxsiyyətin sosiallaşması prosesində başlıca meyar sayılır. Öz rəyi, məsələlərə yanaşma tərzini olan insanlar sivil qaydaları yarada bilən, onun inkişafına təkan verən şəxsiyyət kimi qəbul olunurlar. Vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin ali məqsədinin həm də azad insan yetişdirmək olduğunu nəzərə alsaq, fikir və söz azadlığının demokratikləşmə prosesi üçün əhəmiyyəti daha aydın görünür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, demokratik cəmiyyətin qurulması işində azad medianın xüsusi rolu vardır: “Azərbaycanda söz azadlığı, mətbuat azadlığı, siyasi fəaliyyət azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, vicdan azadlığı təmin edilib. Hesab edirəm ki, bizim gündəlik həyatımız dediklərimi təsdiq edir. Azərbaycan o ölkələrdəndir ki, azad internet mövcuddur və internet istifadəçilərinin sayı 70 faizdən çoxdur. Heç bir məhdudiyyət yoxdur. Yüzlərlə mətbuat orqanı fəaliyyət göstərir. Bir sözlə, medianın inkişafı ilə bağlı dövlət tərəfindən yalnız dəstək göstərilir” [2].

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı haqqında Konstitusiya maddəsi, yuxarıda deyilənlərin davamı kimi, dövlətçiliyin demokratik əsaslar üzərində təşəkkül tapması və inkişafında əhəmiyyətli hadisədir. Məsələn bundadır ki, uzun illər ərzində totalitar idarə məşını insanların hüquq və azadlıqlarını deklorativ görüntüyə çevirməklə, reallıqda cəza məşınına rəvac vermişdi. Bu halda insanlar nəinki öz haqlarına sahib çıxma bilmir, habelə, dövlətin əlində kölə vəziyyətinə düşürdülər. Belə mühitdə yetişən insanlarda dövlətçilik təfəkküründən söhbət açmaq yersiz görünərdi. Konstitusiyada fikir və söz azadlığının, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təsbit olunması insanların şəxsiyyət kimi yetişməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və dövlətçilik baxımından vacib səciyyə daşıyır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ölkəmizdə mətbuatın hüquqi bazasının yaradılması işində də əsas mənbə olmuşdür.

Bundan irəli gələrək, Azərbaycanın demokratik inkişafı prosesində mətbuatın xüsusi rolu və çəkisi önə çəkilmişdir. Belə ki, ümummillə lider Heydər Əliyevin misilsiz söyləri nəticəsində Azərbaycanda mətbuat orqanlarının azad fəaliyyəti və inkişafı yolunda süni maneələrin aradan qaldırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, KİV-in maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu özünün inkişaf modeli kimi qəbul edən Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, söz və mətbuat azadlığının təminatı ilə bağlı bir sıra beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşuldu. Müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin təsis edilməsi və azad fəaliyyəti üçün ölkəmizdə zəruri qanunvericilik bazası yaradıldı. Bu hüquqi baza isə informasiya azadlığına təminat verən, mətbuat da daxil olmaqla KİV-də dövlət senzurasının aradan qaldırılması prinsipini təsbit edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına söykənir.

Tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənov qeyd edir ki, mətbuat-dövlət münasibətlərində mütərəqqi ənənələrin əsasının qoyulması və inkişaf etdirilməsi ümummilli liderin Azərbaycan mediası və cəmiyyəti qarşısında mühüm xidmətlərindən biridir [5].

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 6 avqust 1998-ci il tarixli fərmanı KİV-in sərbəst inkişafı, cəmiyyətin dinamik şəkildə demokratikləşməsinə təsir edən qüdrətli vasitəyə çevrilməsi yolunda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm addım oldu [8]. Bu fərmanla Nazirlər Kabineti yanında mətbuatda və digər kütləvi informasiya vasitələrində Dövlət Sirlərinin Mühafizəsi Baş İdarəsi ləğv edildi, hərbi senzura yaradılması haqqında 16 aprel 1992-ci il tarixli fərman və bütün informasiya yayımı üzərində nəzarət tətbiq edilməsi ilə bağlı 15 aprel 1993-cü il tarixli sərəncam qüvvədən düşmüş hesab edildi. Həmçinin, 1998-ci ildə senzuranın ləğvi müstəqil mətbuatımızın ictimai fikrə təsir edən və "dördüncü hakimiyyət" funksiyasını həyata keçirən real gücə çevrildi. Məhz, bundan sonra mətbuatımızın azad cəmiyyətin və demokratik ölkənin formalaşdırılmasında rolu ortaya çıxdı, hərtərəfli şəkildə dövlət qayğısı ilə əhatələnən mediamız həmin dövrdə tranzitar dövlət kimi müstəqil Azərbaycanın atributuna çevrildi. Mətbuata dövlət nəzarəti olan senzuranın aradan qaldırılmasından sonra beynəlxalq standartlara cavab verən «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında», «Məlumat azadlığı haqqında» və s. qanunlar qəbul edildi, KİV-in təsis edilməsi və fəaliyyəti üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, optimal hüquqi mühitin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı.

Belə ki, 1999-cu ildə "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Qanun qəbul edildi. Bu müasir Azərbaycan reallıqlarını dolğun əks etdirən, KİV-in istehsalı və yayımının bütün məsələlərini demokratik şəkildə tənzimləyən hüquqi sənəddir.

2000-ci il martın 6-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə "2000-2001-ci illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər proqramı" təsdiq olundu. Eyni zamanda, ümummilli lider Heydər Əliyevin 11 may 2002-ci il tarixli ««Kütləvi informasiya vasitələri haqqında Qanuna əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında» fərmanı ilə bir daha ölkəmizdə KİV sahəsində dövlət siyasəti xalqın maariflənməsində, ümumbəşəri ideyaların təbliğində, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda KİV-in qüdrətli vasitəyə çevrilməsinə, demokratiya, aşkarlıq və ədalətin təntənəsinə xidmət etməyə yönəldildi [8].

Fəlsəfə elmləri doktoru, akademik Ramiz Mehdiyev qeyd edir ki, Azərbaycanda azad kütləvi informasiya vasitələrinin yaranması hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas şərtlərindən biri kimi qəbul olunmuşdur və daim dövlətin diqqət mərkəzindədir: "Ümummilli lider Heydər Əliyev söz və məlumat azadlığını, KİV-lərin müstəqilliyini demokratik cəmiyyət quruculuğunun vacib şərti hesab edirdi. İstər Azərbaycana rəhbərliyinin sovet dövründə, istərsə də müstəqil dövlətimizə başçılıq etdiyi illərdə Heydər Əliyev jurnalistikanın inkişafına, KİV-lərin maddi-texniki bazasının, yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş, dövlət quruculuğunda, ölkəmizdə gedən ictimai-siyasi proseslərdə, azərbaycançılıq ideyalarının, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğində medianın roluna böyük əhəmiyyət verirdi" [3].

Prezident İlham Əliyevin 2003-cü ildə dövlət başçısı seçilməsindən sonra Azərbaycan mətbuatı keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə yüksəldi. 2005-ci ildə «Əməkdar jurnalist» adı bərpa olundu, «Azərbaycan mətbuat işçilərinin təltif edilməsi haqqında»,

«Azərbaycan mətbuat işçilərinə fəxri adların verilməsi haqqında», «Kütləvi informasiya vasitələrinə maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında» sərəncamlar imzalandı, həmçinin milli mətbuatımızın yaranma tarixinin ardıcıl şəkildə qeyd olunması davam etdirildi, 2008-cu ildə KİV-lərin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası təsdiq edildi və bir il sonra müstəqil mətbuatın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu yaradıldı. Bu Azərbaycanın mətbuat tarixində çox böyük hadisə idi. Eyni zamanda, dünyada ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda jurnalistlərin mənzil problemi həll edildi, 2010-cu ildə jurnalist şəhərciyinin salınması üçün maliyyə vəsaiti ayrıldı və Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə 17 mərtəbədən və iki girişdən ibarət olan müasir üslubda inşa olunmuş və tam təmirli binanın 2013-cü ilin 22 iyul tarixində rəsmi açılış mərasimi keçirildi və 156 mənsildən ibarət bina jurnalistlərin ixtiyarına verildi. Eyni zamanda 3 girişli 17 mərtəbəli 255 mənzildən ibarət yeni binanın inşa edilməsi üçün növbəti sərəncam imzalandı və bu binanın təməlqoyma mərasimi keçirildi. Bütün bunları nəzərə alaraq mətbuat işçiləri, Azərbaycanın mətbuat tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış addımların atılmasının təşəbbüskarı olan Prezident İlham Əliyevi iki dəfə "Jurnalistlərin dostu" seçdi.

Tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənov qeyd edir ki, müstəqil medianın inkişafına xidmət edən yeni qanunların qəbul edilməsi, mətbuat orqanlarının "Azərbaycan" nəşriyyatına borclarının silinməsi, hər beş ildən bir milli mətbuatın, televiziya və radionun yubileylərinin ölkə səviyyəsində qeyd edilməsi, KİV əməkdaşlarının dövlət mükafatlarına və fəxri adlara layiq görülməsi, redaksiyalara birbaşa maliyyə yardımının göstərilməsi və s. 2003-cü ildən sonrakı dövrdə həyata keçirilmiş rəsmi tədbirlərin qısa siyahısıdır. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda mətbuata dövlət dəstəyini yüksək səviyyəyə qaldıraraq rəsmiləşdirmiş və şəffaflaşdırmışdır: "İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə dövlətin media siyasətinin başlıca məqsədi güclü, müstəqil, obyektiv informasiya daşıyıcısı olan, eyni zamanda dövlətçilik prinsiplərinə sədaqət nümayiş etdirən, milli maraqların təəssübünü çəkən medianın formalaşması və inkişafı olmuşdur. Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı çoxsaylı fərman və sərəncamlar, xüsusilə 2008-ci ildə təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası" məhz bu məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir. Azərbaycan Prezidentinin Sərəncamı ilə 2009-cu ildə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu KİV-lərin maddi-texniki bazasının, jurnalistlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Fəaliyyət göstərdiyi 5 il ərzində dövlət büdcəsindən Fonda ayrılmış vəsaitin həcmi 17 milyon manatı keçmişdir" [5].

Bu gün Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadiyyatının, maliyyə kütləsinin 80-90 faizini özündə cəmləşdirən Azərbaycanda reallaşdırılmış iqtisadi və siyasi reformalar insanların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, sosial rifah halının yüksəlməsinə səbəb olduğu kimi, demokratik tranziti də labüdləşdirir. Azərbaycanda dövlət quruculuğunun ümumi inkişaf xətti barədə fəlsəfə elmləri doktoru, akademik Ramiz Mehdiyev yazır: "XXI əsrin astanasında müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan xalqı böyük tarixə və zəngin ənənələrə malik olan dövlətçiliyini bərpa etmək, milli-mənəvi dəyərlərə söykənən və ümumbəşəri ideallardan qidalanan məfkurəsini, öz milli ideologiyasını formalaşdırmaq, azad iqtisadi münasibətlərə əsaslanan, demokratik prinsipləri ehtiva və

tətbiq edən hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyir” (4, s.67).

Eyni zamanda, Azərbaycanda dövlətçiliyin demokratik əsaslar üzərində qurulmasının vətəndaşlardan da asılı olduğunu nəzərə alsaq, hazırki mərhələdə hər bir fərdin məsuliyyətinin nə qədər böyük olduğu haqda dolğun təsəvvür yaranar. Bütövlükdə dövlət qurmaq, demokratik dəyərlər formalaşdırmaq bir təbəqənin, yaxud bir dairənin imkanları xaricindədir. Belə miqyaslı proseslər yalnız geniş insan kütlələrinin iştirakı ilə reallaşır. Buna görə də, hər bir fərddən yeniliklərə dözümlü, təşəbbüskar yanaşmaqla birgə, onların möhkəmlənməsinə səy göstərməsi də lazım gəlir. Fərdlərin keçid dövrünə psixoloji adaptasiyası prosesi o qədər də asan iş deyil. “Problem ondadır ki, insanın radikal şəkildə dəyişilmiş real şəraitə adaptasiya imkanları hədudsuz deyil. Burada insanın fiziki və psixoloji imkanları ilə bağlı olan həddin varlığını inkar etmək olmaz. Bu həddin pozulması əks proseslərin yaranmasına səbəb olar” (9, s.212).

Beləliklə də, artıq bu mərhələdə medianın gücləndirilməsi və nəhayət, demokratik dəyərlərin cəmiyyətdə oturmalarına nail olmaq hədəfi reallaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev: İqtibaslar və təhlil. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2006, s.328
2. www.azertag.az/node/1163550
3. R.Mehdiyev. Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr. "Azərbaycan" qəzeti, 2009, s.3-6
4. R.Mehdiyev. “Azərbaycanda siyasət: dünən, bu gün və sabah”. “Dirçəliş. XXI əsr”. 2002, № 50, s.44-69
5. www.azertag.az/node/1254949
6. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası”. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2008, s.64
7. Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2009, s.300
8. www.e-qanun.az
9. Z.Ağayeva. Qloballaşma və mənəvi həyat. “Qloballaşma və Azərbaycan. Respublika elmi-praktik konfransının materialları”. Bakı, Adiloğlu. 2002, s.212-218

THE PLACE AND THE ROLE OF MASS MEDIA IN DEMOCRATIC STATE-BUILDING PROCESS

V.G.Rahimzadeh

SUMMARY

State-building and democratization process urge, first of all, new public mentality. It comes from that the democracy, first of all, is a way of thinking. Until people are not ready to accept this in mind and heart, we cannot talk about democratic, secular and lawful state-building.

The special role and importance of media was put in the forefront during the process of democratization in Azerbaijan. Thanks to the unprecedented efforts by the national leader Heydar Aliyev, necessary measures have been taken to ensure the freedom and further development of press, to eliminate artificial barriers and improve the relevant legislative framework.

МЕСТО И РОЛЬ СМИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

В.Г.Рагимзаде

РЕЗЮМЕ

Государственное строительство и процесс демократизации в первую очередь требуют обновления в образе мышления людей. Это происходит из-за того, что демократия в первую очередь является образом мышления. Пока люди не будут готовы принять это умом и сердцем, мы не сможем говорить о демократическом, светском и правовом государственном строительстве.

Особая роль и значение средств массовой информации были выдвинуты на первый план в ходе процесса демократического развития в Азербайджане. Благодаря беспрецедентным усилиям общенационального лидера Гейдара Алиева, были приняты меры для свободной деятельности и развития прессы, устранения искусственных препятствий и совершенствования соответствующей законодательной базы.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏR

G.R.Məmmədova

Odlar Yurdu Universiteti

e-mail: rafael_mextiyev@mail.ru

Açar sözlər: bağlayıcı, quruluş, prefiks, suffiks, söz düzəltmə, mürəkkəb isimlər

Keywords: conjunction, structure, prefix, suffix, word formation, compound nouns

Ключевые слова: союз, структура, префикс, суффикс, словообразование, сложные существительные

Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil başlayıcıları üçün zərurətə cevrilir. Əslində dilin lüğət fonduna daxil olunmuş sözün hər birinin etimologiyasına gedib çıxmaq olar, amma bu xüsusi elm sahəsi olan etimologiyanın mövzudur.

Adətən etimon axtarışı ulu dilə gedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkar olunmasını tələb edir (F.Yadigar, “German dilçiliyinə giriş”, s.108).

German dillərində sözün strukturu, onun morfem quruluşu çox mürəkkəbdir.

Düzəltmə sözlər bir leksik morfemdən və bir və bir ya bir neçə sözdüzəldici morfemdən ibarət ola bilər. Araya sözdüzəldici morfem də girə bilər. Leksik morfem həm də morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər, yəni bir sözdən başqa söz düzəldə bilər. Bu sözdüzəldici morfemləri affiks adı altında birləşdirirlər və buraya prefiks və suffikslər daxildir.

İngilis dilində söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər. Buna konversiya deyilir. Məsələn: *to look - a look, to work - a work, to mind - a mind, to bridge - a bridge* və s.

Son dövrlərdə elmi-nəzəri ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərlə bağlı diqqəti çəkən məsələlərdən biri də ani yaranan sözlərin dilin lüğət tərkibinə möhkəm daxil olması və digər sözlərlə tam hüquqla işləmə bilməsidir.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbədən danışarkən:

- a) leksik yolla,
- b) morfoloji yolla,
- c) sintaktik yolla,
- ç) kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlər nəzərə alınır.

Biz əsasən leksik və morfoloji yollara nəzər salacaq və onları izah etməyə çalışacağıq.

1. Leksik yolla yaranan sözlər

Ümumxalq danışığı dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkilçiləri və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və istərsə də müasir dildə yeni sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur. Ümumxalq danışığı dilindən qidalanma-

yan və onun hesabına zənginləşməyən hər hansı bir ədəbi dil nəticədə məhv ola bilər. Dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzəltmə formalarına əsaslanıb, dilin tarixi inkişaf qanunlarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır.

Söz yaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki belə düzəltmə sözlərin ömrü az olur.

Dildə onun öz materialı zəminində yaranan və lüğət tərkibini zənginləşməsinə səbəb olan sözdüzəltmə qaydaları dilin daxili inkişaf qanunları ilə bağlıdır. Belə sözdüzəltmə qaydaları müxtəlif istiqamətlərdə oyrənmək olar.

Hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qruplarının konkret məzmunu, qrammatik forması, sintaktik quruluşu və bunların hər biri ilə əlaqədar olan sözdüzəltmə qayaları da vardır.

2. Morfoloji yolla yaranan sözlər

Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər: ön, orta və son olmaqla üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünə məxsus sözdüzəldici şəkilçiləri yalnız son şəkilçilərdən ibarətdirsə, ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilər həm ön, həm də son şəkilçilərdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya dilləri bir-biri ilə əlaqədə inkişaf etmiş və etməkdədir. Həmin əlaqələr nəticəsində bu dillər qarşılıqlı surətdə bir-birinin lüğət tərkibini zənginləşdirdiyi kimi, bu və ya başqa qrammatik formalar da bir dildən başqa bir dilə keçə bilər.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür. Çünki şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir çox yeni sözlər əmələ gətirmək mümkündür. Bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsinin sonuna artırıla bilər. Bu şəkilçilər qoşulduğu sözlərə təsir edərək bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmələ gətirir. Məsələn: *short – to shorten, deepen – to deepen, bright - to brighten* və s.

3. Sintaktik yolla yaranan sözlər

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu üsulla yaradılan sözlər müxtəlif mənşədən ola bilər. Dilin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir. Deməli, birləşən hər iki söz mənalarına görə qaynayıb-qarışır, qovuşma və ya birləşmə halında işlədildiyi zaman hər iki sözün əvvəlki mənaları əsasında onlardan fərqli olaraq ümumiləşmiş, vahid yeni anlayış ifadə edir.

4. Kalka (yamsılama) yolu ilə yaradılan sözlər

Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunu da müəyyən rolu var. Bu üsulla yaranan sözlər dilin öz daxili materialı əsasında yaradılır. Buna görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Bu və ya başqa dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçiləri həmin sözün alındığı dilin kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan

sözlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dildə yeni anlayışları ifadə etməyə xidmət edir.

Düzəltmə sözlərin içərisində şəkilçilərlə düzələn isimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözdə dəyişmə, əsasən məna ilə əlaqədardır. Sözüün fonetik tərkibi dəyişməz qalır, mənası təzələnir, yenidən yarana bilir. Fonetik tərkibi də sodifikasiya yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir. Məna təsir edir. Yeni məna yaradır. Struktura sözüün ünsürləri ilə əlaqədardır.

Sözüün məna strukturu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır.

İsimplərin məna strukturunun məntiqi mənasını təyin etmək asandır, çünki onlar mənaca daha konkretir.

Sözüün məna strukturu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda olur:

- a) sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi,
- b) sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi,
- c) leksik-semantik sistemdə sözlərin məna əlaqələrinin dəyişməsi.

Bunların strukturunda bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji, semantik.

Sözüün məna strukturunda sözüün leksik mənasını təşkil edən ayrı-ayrı elementlər ayrılı bilər. Çoxmənalı sözlərin müxtəlif məna elementləri-leksik semantik variantları bir məna strukturunda birləşir.

Hər bir dildə söz digər sözdən öz çoxmənalı olmasına və işlədilmə dərəcəsinə görə seçilir. Ümumiyyətlə, daxili və xarici amillər dildə sözüün çoxmənalı olmasına şərait yaradır, mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Mənanın dəyişməsinə yalnız xarici amillərin təsiri kimi izah etmək düzgün olmaz. Çoxmənalılıq dildə həm məntiqi, həm də dil amilləri ilə əlaqədar yaranır. Yeni sözlər mövcud sözlərdən yaranır. Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir.

Sözlər cümlə daxilində leksik vahid kimi müxtəlif mənalarda işlədilir, müəyyən qrammatik formalar qəbul edir və sintaktik funksiya daşıyır. Hər bir sözüün leksik və qrammatik mənaları var, həqiqi və məcazi mənalarda işlədilir.

Dil sisteminin müxtəlif hissələri bir-biri ilə qarşılıqlı şərtlənir və bir-birinə təsir göstərir.

Tədqiqatçılar mənanın sözüün adlandırdığı əşyaya, onun məfhumuna münasibətini müxtəlif şəkildə dərk edirlər. Sözüün əsas vəzifəsi əşyanı, hadisəni adlandırmaqdır. Ona görə də leksik mənanı müəyyənləşdirərkən ancaq dil amilləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Sözlərin müxtəlif affikslərlə birləşməsi mənanın vacib göstəricisidir. Bu birləşmə göstərici olsa da, mənanın özü deyildir. Bu sözüün mənası nəticəsində yaranır. Məna sözüün daxili cəhəti kimi onun strukturuna daxildir, sözüün səslənməsi isə onun maddi əsası kimi çıxış edir. Bu yalnız mənanı ifadə etmək üçün deyil, bu həm də mənanı çatdırma vasitəsidir.

Sözüün leksik mənası sözlə əşya arasında fikri əlaqədir. Sözüün leksik mənası onun bu və ya digər məfhumu ifadə etməsidir. Leksik məna məfhumun bilavasitə ifadəçisidir.

Konkret məna sözüün leksik mənası adlanır. Leksik məna sözüün ilk və başlıca mənasıdır. Leksik yolla lüğət tərkibinin zənginləşməsində və yeni sözlərin əmələ gəlməsində mühüm yerlərdən birini söz kökünün öz müstəqilliyini itirərək sözdüzəldici

---

(leksik və ya leksik-qrammatik, bəzən də qrammatik-leksik) şəkilçi ilə qarışmış, tərkib hissələrilə ayrılmayan yeni bir söz əmələ gətirməsi prosesi tutur. Bu proses öz mahiyyəti etibarilə bir tərəfdən sözdə səsin dəyişməsi prosesi ilə, digər tərəfdən morfoloji üsulla sözlərin yaranması prosesi ilə əlaqədardır. Belə ki, bir tərəfdən hər hansı bir sözün burada göstərilən prosesi keçirməsi üçün düzəltmə sözdən ibarət olması, digər tərəfdən isə söz kökünün öz müstəqilliyini itirməsi və şəkilçi ilə qarışaraq tərkib hissələrinə ayrılmayan yeni sözə çevrilməsi lazımdır ki, bu da sözdəki səslərin düşməsi və ya dəyişməsi ilə meydana gəlir.

Məlumdur ki, türk dillərində söz kökü müəyyən bir məfhum ifadə edən leksik bir vahid kimi özünü göstərir. Hər hansı bir söz kökünə şəkilçi artırılaraq yeni söz düzəldikdə də söz kökü öz əsas məfhum ifadə etmək xüsusiyyətini itirmir və şəkil bütövlüyünün mühafizə edir.

Söz köklərinin dəyişib-dəyişməməzliyi məsələsinə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşıldıqda görür ki, onların ümumiyyətlə dəyişməməzliyi nəzəriyyəsi öz elmi zəmini itirir. Dilimizin leksikasında təsadüf edilən bir çox faktlar sübut edir ki, bu dildə də söz həmişə məfhumu müstəqil şəkildə leksik bir vahid kimi ifadə etmək qüvvəsində qalmış və dəyişir. Bu hadisə əsas etibarilə düzəltmə sözlərdə baş verir.

Aqlyuninativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində özünü göstərməkdə olan bu düzəltmə sözlər daxilində söz köklərinin dəyişməsi və artıq müstəqil leksik vahid kimi lüğət tərkibində işlənməməsi hadisəsi həmin dillərin flektivləşmə hadisələrindən kənar qaldığını və bu müxtəlif sistemlər arasında da bir ümumi inkişaf xəttinin olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində düzəltmə söz tərkibində olan söz köklərinin müstəqil bir leksik vahid kimi çıxış etmək hüququnu itirməsi yeni leksik vahidlərin meydana çıxmasına xidmət edir ki, bu da müasir dilimizdə leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsi qaydalarından birini yaradır.

Düzəltmə sözlərin bu yolla sadə sözlərə çevrilməsi hadisəsində düzəltmə sözü əmələ gətirməyə xidmət edən ünsürlər (şəkilçilər) fonetik dəyişikliyə uğramır və əsas etibarilə öz formasını mühafizə edir lakin şəkilçilər ayrılıqda heç bir müstəqil məna ifadə etmək xüsusiyyətinə malik olmadığına sözlərin kökü dəyişildikdən sonra onların dəyişilməməsi bu sözün düzəltmə söz kimi yaşamasını təmin edə bilər. Başqa sözlə desək, düzəltmə sözlərin tərkibi formal cəhətdən kök və şəkilçidən ibarət olduğu halda, ona düzəltmə söz hüququnu qazandıran və onu düzəltmə söz kimi təsbit edən şəkilçi deyil, söz köküdür. Ona görə də sözdüzəltmə sözün tərkibində olan kök müstəqilliyini itirən kimi o sadə sözə və şəkilçilər öz müstəqilliyini mühafizə etsə də, sözün fonetik tərkibini təmsil edən adi səs ünsürlərinə çevrilir.

Morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Bu proses öz mahiyyəti etibarilə sintaktik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin müəyyən bir inkişaf dərəcəsini təşkil edir.

Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesində, gördüyümüz kimi, morfoloji yolla əmələ gələn sözlərin özləri də zaman keçdikcə sadə sözlərə çevrilir. Beləliklə, müasir dildə sadə sözlərdən düzəltmə sözlər, sadə və düzəltmə sözlərdən mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir.

Bizim fikrimizcə, şəkilçilər xüsusilə söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilər, ancaq sözlərin əvvəlcə köməkçi söz yerinə keçməsi və sonra da şəkilçiləşməsi

yolu ilə deyil, yeni zamanda mürəkkəb söz tərkibində olan sözlərdən birinin öz fonetik tərkibini dəyişərək müstəqilliyini itirməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Beləliklə, qəti demək olar ki, morfoloji üsulla sözlərin əmələ gəlmə prosesi sintaktik üsulla olan bu prosesin davamı olub, ondan törənmiş və ondan sonra meydana gəlmişdir. Bununla belə morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi məhdud bir dairədə qalmamış, olduqca inkişaf etmişdir.

Məlum məsələdir ki, morfoloji yolla sözdüzəltmə prosesində əsas rol oynayan abstrakt ünsürlərin şəkilçilərin ümumi cəhətlərini bilmədən, onların xüsusi cəhətlərini, hər nitq hissəsi xas olan əlamətlərini və nəhayət, hər şəkilçinin spesifik xüsusiyyətlərini bilmək qeyri mümkündür. Bunların ümumi cəhətlərini isə belə bir bölgüdə tədqiq etmək olar:

1. Leksik və ya qrammatik əlamətlərinə görə,
2. Məhsuldarlığına və qeyri-məhsuldarlığına görə.

İkinci qrupa mənsub olan şəkilçilər müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər əmələ gətirməklə bərabər, bu vahidlərin başqa sözlərlə qrammatik əlaqəyə girməsi tələbini də özündə əks etdirir.

Üçüncü qrupa mənsub olan şəkilçilər artırıldığı sözlərdən müəyyən qrammatik kateqoriyaya mənsub mənə bağları əmələ gətirdiyi kimi, eyni zamanda yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyl göstərir.

Dördüncü qrupa mənsub olan şəkilçilər artırdığı sözlərdə ancaq bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın funksiyasını yerinə yetirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qruplara mənsub şəkilçilərin ayrı-ayrı nitq hissələrindən özlərinə məxsus fərqlənmə cəhətləri və qoşulduğu sözlərin semantikasından, bu sözlərin cümlə daxilində tutduğu yerindən asılı olan xüsusiyyətləri vardır.

Leksik və leksik-qrammatik şəkilçilərdən bəziləri ancaq ismə və bəziləri ancaq fəle aid olduğu halda, bəzi şəkilçilər isim, sifət və saylara da aid ola bilər. Məsələn: *friendship*, *worker*, *singer* sözlərindəki “ship”, “er” şəkilçiləri ancaq isimlərə aid olduğu halda, *delightful*, *motionless*, *marvellous*, *childish* və s. sözlərdəki “ful, less, ous, ish” şəkilçiləri ancaq sifətlərə aiddir.

Bundan əlavə, həmin şəkilçilərin bəzisi eyni nitq hissəsi daxilində yeni məfhum ifadə edən söz yaradırsa, bəzisi bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinin yaranmasına xidmət edir.

Leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə görə şəkilçilərin bu cür qruplaşması eyni zamanda qrupa mənsub şəkilçilərin özlərinə məxsus mənə cəhətləri, sözlərin semantikasi ilə olan münasibəti, nitq hissələrinə görə təsbiti və nəhayət, bu və ya digər qrupa mənsub şəkilçilər arasındakı mənə bağlılığı (birinin digərinə keçməsi) bir dil sistemi əmələ gətirməkdə leksika ilə qrammatika arasında olan yaxınlığı və çox əlaqəni aydın göstərir.

Şəkilçilərin ümumi xüsusiyyətlərindən mühüm yer tutan əsas amillərdən biri onların məhsuldar və ya qeyri-məhsuldarlığı məsələsidir.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən bütün şəkilçilər özlərinin yeni söz yaratma bacarığına görə eyni deyildir. Bəzi şəkilçilər müxtəlif sözlərə artırılaraq, bir çox yeni sözlər əmələ gətirdiyi kimi, bəzi şəkilçilər məhdud sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni sözlər əmələ gətirir. Odur ki, çox söz əmələ gətirə bilən şəkilçiləri məhsuldar, az söz əmələ gətirən şəkilçiləri ilə qeyri-məhsuldar adlandırmaq olar. Şəkilçilərin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldarlığı hər şeydən əvvəl, onların mənşəyi və qədimliyi ilə bağlı bir məsələdir. Güman etmək olar ki, məhsuldar şəkilçilər çoxmənəli

(polisemantik) sözlərdən qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə öz mənalı və təkmənalı (monosemantik) sözlərdən törəmişdir. Aydındır ki, sözdən törəmiş olan hər hansı bir şəkilçinin bu prosesi uzun əsrlər nəticəsində əmələ gəlmişdir. Ona görə də müasir ingilis dilində işlədilən şəkilçilərin hansı sözdən, nə zaman törədiyini müəyyən etmək çətindir.

Məhsuldar şəkilçilər öz mənşəyi etibarlı ilə qeyri-məhsuldar şəkilçilərə nisbətən daha qədim tarixə malik olduğu üçün, dildə getdikcə geniş bir yaradıcılıq mühiti kəsb edə bilmişdir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər öz söz yaradıcılığı dairəsinin dar və genişliyinə görə müxtəlifdir. Buraya bir söz yaradan şəkilçilərdən başlamış bir sıra söz yarada bilən şəkilçiləri daxil etmək olar. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin bəzisi başqa dillərdən keçmiş və hələ dildə özünə möhkəm yer qazanmış şəkilçilər olduğu halda, bəziləri dilin özünə məxsus olan şəkilçilərdir.

Şəkilçilərin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, eyni zamanda məhsuldar və qeyri-məhsuldarlığı ilə əlaqədar olan mühüm məsələlərdən biri də onların məsələsidir.

Ədəbiyyat

1. К.Наси́ев. Азәрбајҹан диліндә хусу́си нитҹ һиссәләри. Баки, 1999
2. П.Арбекова. Лексикология английского языка. Москва, 1940
3. H.Marchant. "The categories and types of present day English Word Formation". Wiesbaden. 1960

PREFIXES AND SUFFIXES IN MODERN ENGLISH

G.R.Mamedova

SUMMARY

This article deals with the word formation in Azeri and English languages. A lot of information is given about the role of prefixes and suffixes, their usage and especially about their importance for the process of word formation and for enriching the vocabulary system in the language.

ПРЕФИКСЫ И СУФФИКСЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Г.Р.Мамедова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам словообразования в азербайджанском и английском языках. Много информации представлено о роли префиксов и суффиксов, а так же их использовании, и особенно их значении в словообразовании и обогащении словарного запаса языка.

**HUMANİTAR, İQTİSADİYYAT
VƏ SOSIAL ELMLƏRİ
BÖLMƏSİ**

**SECTION OF HUMANITIES,
ECONOMICS
AND SOCIAL SCIENCES**

ŞƏXSİYYƏT VƏ ONUN HAQQINDA KLASSİK NƏZƏRİYYƏLƏR

S.V.Vəliyeva

Odlar Yurdu Universiteti
samira.veliyeva@oyu.edu.az

Açar sözlər: bioloji, müstəqil, sosial, psixologiya

Ключевые слова: биологическое, независимое, социальное, психология

Key words: biological, independent, social, psychology

İnsan hər şeydən əvvəl bioloji varlıqdır və bioloji təsnifatına görə “Homo Sapiens” (ağıllı insan) növünə aiddir. İnsan gələcəkdə şəxsiyyətə çevrilə biləcək, anadan gəlmə irsi imkanlara malik canlı varlıqdır, təbiət etibarını ilə bioloji, mahiyyət etibarını ilə sosialdır. O özünün subyektiv aləmində gedən prosesləri dərk edir. İnsan orqanizm, fərd və şəxsiyyət kontekstində xarakterizə edilə bilər. Orqanizm anlayışı bioloji elmlər, şəxsiyyət anlayışı isə sosial elmlər kontekstində formalaşmışdır. Psixologiyada insanı bioloji varlıq kimi fərd termini ilə, sosial varlıq kimi isə şəxsiyyət termini ilə ifadə edilir. İnsan həyata insan kimi gəlir, onun bədəninin konfigurasiyası düz yerimək imkanı yaradır, beynin strukturu intellektin inkişaf imkanını təmin edir. Əlinin quruluşu gələcəkdə əmək alətlərindən istifadənin perspektivlərini yaradır və fərd anlayışı meydana çıxır. Yeni doğulmuş uşaq da, aqlını itirmiş orta yaşlı insan da, yaşlı insanda, fərd hesab olunur. Fərd özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıqdır.

İnsan fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər kəsb edərək şəxsiyyətə çevrilir, “şəxsiyyət” sözü ərəb sözü olan “şəxs” sözündən götürülərək hər hansı konkret şəxsi simanı bildirir.

İnsan şəxsiyyəti birbaşa və dolayı mənada onun, siması sifətidir. Şəxsiyyət keçmişin şüursuz meylləri və gələcəyə yönəlməsinin qarşılaşdırılmasının imkan və təzahür vasitəsidir.

Şəxsiyyət müstəqil, sosial, yüksək düşüncəsi, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən insandır. Şəxsiyyət öz mənliyini dərk edib qiymətləndirə bilən, mühitə aydın dərk olunmuş münasibəti olan, əməyə, cəmiyyətə münasibəti olan əşyalara, adət ənənəyə, öz məninə münasibəti olan, özünün əqidəsi olan fəal insandır.

Şəxsiyyət təbii, bioloji və anadan gəlmə amillərlə xarici, yəni tərbiyənin, təlimin və sosial mühitin qarşılıqlı təsiri nəticəsində inkişaf edir. Məlumdur ki, insan bioloji, təbii quruluşa malik olsa da, o tarixi inkişafın məhsuludur. Yəni insanın bütün psixi prosesləri ictimai amillərin təsiri ilə şərtlənir. Şəxsiyyətin mahiyyəti təbiət etibarını ilə ictimaidir, onun bütün psixi xassə və keyfiyyətlərinin mənbəyi və yaradıcı fəallığı sosial mühitdə və cəmiyyətdədir. İnsanın psixi inkişafı üçün müvafiq təbii, bioloji imkanın olması zəruridir. İnsanın təbii xassələri psixi inkişafın zəruri şərtini təşkil edir. Lakin təbii xassələr

özlüyündə insanın xarakterini, qabiliyyətini marağını, əqidəsini,idealını təyin etmir. Bütün keyfiyyət və xassələr ictimai varlığın məhsuludur. İnsan cəmiyyət xaricində böyüdülsə heç vaxt şəxsiyyətə çevrilə bilməz. Çünki insanın müvafiq qabiliyyəti məhz ictimai həyat şəraitində,təlim tərbiyə nəticəsində, fəaliyyət prosesində formalaşır.

Şəxsiyyət haqqında bir sıra nəzəriyyələr vardır Z. Freydə görə şəxsiyyət bir sistem kimi inkişafının konkret hərəkətverici mexanizmlərinə malikdir. Z.Freydin psixo analitik nəzəriyyəsinə görə şəxsiyyətin strukturunda 3 əsas instansiya -id(o),eqo(mən), super eqo (super mən) əsas yer tutur. O hesab edir ki, şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi libido,cinsi enerjidir. Freydin fikrincə həyata keçirilməyən arzular nevrozluq yaradır,insana heç vaxt bəla ağıldan gəlmir,arzudan gəlir və arzuların çoxluğu patologiya yaradır. Arzular və onların ödənilməsi arasındakı uyğunsuzluqlar insanın xəstələnməsinə gətirib çıxarır. Freydin fikrincə həmin tələbatların ödənilməsi şəxsiyyətin normal inkişafını təmin edir.

Id – şüursuzluq – elə sahədir ki, oradan yalnız sıxışdırılmış şüursuz instiktlər hökmranlıq edərək və həzz prinsipinə tabe olurlar və dərk edilə bilməzlər. Ego (mən) - həm şüursuz instiktlərin ardınca gedir, həm də gercəkliyin norma və tələblərinə tabe olur.

Super eqo (yüksək mən) - cəmiyyətin əxlaqi tələbatlarının məcmusu olub insanın hələ uşaqlıq dövründən mənimsədiyi sosial norma, inam və qaydalardan ibarətdir. O nəzarətçi rolunu oynayaraq həmişə münaqişədə olur.

Isveçrə psixoloqu Karl Yunqun analitik nəzəriyyəsinə görə şəxsiyyət şüur,şəxsi şüursuzluq ,şüursuzluq və kollektiv şüursuzluq elementlərini özündə cəmləşdirir. Yunqa görə insan təkcə özünün gizli tendensiyaları ilə deyil, istəkləri, məqsədləri arzuları ilə də müəyyən edir.

Yunq şüursuzluğu kölgə adlandıraraq,onun öz başlanğıcını heyvan əcdadlarının amoral həzzlərindən aldığı əsas gətirərək bunu cəmiyyətin normal həyat və fəaliyyəti üçün qəbul edilməz sayır. O hesab edir ki, şəxsi şüursuzluq öz başlanğıcını anadan olduğu gündən əldə edir və bütün həyatı boyu formalaşır.

Yunqun fikrincə yeni doğulmuş uşaq heç də ağı lövhədir. Çünki yeni doğulmuş uşaqda yaşlılıq dövründə onun davranışını şərtləndirən anadangəlmə tendensiya öz əksini tapır. Bu tendensiyalar Yunq tərəfindən arxteplər adlandırılmışdır.

Alfred Adlerin fərdi psixologiya nəzəriyyəsinə görə insanda əsas onun təbii instiktləri deyil anadangəlmə olan birlik hissidir və bu hiss sosial cəhətdən inkişaf etdirilməlidir. Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən başqa adamlara münasibət,əməyə münasibət və başqa cinsi münasibəti xüsusi qeyd edir.

Adlerə görə şəxsiyyətin strukturunu özünün gücsüzlüyünü hiss etmək, təkmilləşməyə və üstünlük əldə etməyə cəhd və birlik və ya sosial hiss müəyyən edir və bu tendensiyalar anadangəlmə deyildir. Sadəcə olaraq uşaq doğularakən bu tendensiyalar üçün potensial imkan olur

ЛИЧНОСТЬ И КЛАССИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ О НЕМ

С.Валиева

РЕЗЮМЕ

Человек в первую очередь биологическое существо и в биологической классификации относится к группе "Гомо Сапиенс". Хотя человек и имеет биологическую, природную фигуру, он продукт исторического развития.

PERSONALITY AND HIS CLASSICAL THEORIES

S.Valiyeva

SUMMARY

Human is a biological being first of all and refers to a group of Homo Sapiens in biological classification. Though human has a biological, natural figure he is a product of historical development.

BIOLOGİYA MÜƏLLİMLİYİ İXTİSASINDA TƏLƏBƏLƏRİN PEDAQOJİ HAZIRLIĞI

R.R.Teymurova

Odlar Yurdu Universitetinin magistrantı
e-mail: ruhana.teymurova@mail.ru

Açar sözlər: müəllim, tələbə, pedaqoji hazırlıq, biologiya, pedaqoji təcrübə, ixtisas.

Ключевые слова: учитель, студент, педагогические способности, биология, педагогическая работа, специальность

Key words: teacher, student, pedagogical skills, biology, pedagogical practice, specialty.

Müstəqilliyimizin əldə edildiyi son illərdə respublikamızda təhsil sahəsində çox mühüm işlər görülmüşdür. Təhsil qanunu qəbul edilmiş, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası, təhsil proqramı (kurrikulumlar) və digər normativ sənədlər hazırlanmış, təhsil sisteminin bütün pillələrində dünya standartlarına müvafiq yeniliklər aparılmış və aparılmaqdadır. Bütün tədbirlər müstəqil respublikamızda yaşaya və yarada biləcək əsl vətəndaşlar yetişdirməyə, tərbiyə edib formalaşdırmağa imkan yaratmışdır. Bu işə məktəbin, müəllimin üzərinə düşən məsuliyyəti daha da artırmışdır.

Müəllim gələcək cəmiyyətin memarı və qurucusu olduğundan o, dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, vərdişlərə malik olmalıdır. Vətənimizin inkişafında yüksək amallarla yaşayan əsl vətəndaşın tərbiyə edilməsi müəllimlərimizin metodik hazırlıq səviyyəsindən, peşə ustalığından məsuliyyətli davranışından asılıdır.

Məhz müəllimlik, o cümlədən biologiya müəllimliyi ixtisasına yiyələnən tələbələrə bütün bunlar öyrədilməlidir. Onlar əvvəlcə pedaqogikaya metodikaya dair nəzəri bilikləri öyrənir, sonrakı mərhələdə pedaqoji təcrübədə praktik bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Tələbələrin ixtisası üzrə metodik hazırlığında pedaqoji təcrübənin əhəmiyyəti böyükdür.

Biologiya müəllimliyi ixtisasına yiyələnən tələbələr əvvəlcə bioloji fənlərin tədrisində nəzəri biliklər əldə edirlər. Biologiyanın tədrisi metodikası fənninin tədrisində həmin biliklərin ümumtəhsil məktəb şagirdlərinə necə ötürəcəyinə dair bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Əvvəlcə onların qarşısında yalnız öyrənmək, bilmək vəzifəsi durursa, indi daha mürəkkəb və çoxşaxəli vəzifələr həm öyrənmək, həm də öyrətmək, öyrəndiyini öyrətməyi bacarmaq durur.

Biologiyadan pedaqoji təcrübə keçən tələbələr məktəbin müxtəlif məzmunlu və xarakterli sənədlərini, iş planlarını, dərslər cədvəllərini öyrənməlidirlər, burada həyata keçirilən tədbirlərlə tanış olmalıdırlar. Məktəbin biologiya müəllimlərinin dərslərində, dərsləndənən təlim işlərində, sinif rəhbərlərinin, şagird təşkilatlarının keçirdikləri tədbirlərdə iştirak etməli, onların iş təcrübəsi ilə tanış olmalıdırlar.

Təcrübədə olduğu qısa bir müddət ərzində şagirdləri elmlərin əsasları ilə silahlandırmağı bacarmalı, müəllim peşəsinə, öz ixtisasına maraq və məhəbbət

oyatmalıdırlar. O, apardığı təlim işləri ilə yanaşı təhkim olunduğu sinfin tərbiyəvi işlərində də yaxından iştirak etməli, sinif rəhbəri kimi müxtəlif tərbiyəvi tədbirlərin təşkilatçısı və aparıcısı olmalıdır.

Bunlarla yanaşı o, təcrübəçi yoldaşlarının biologiyadan sınaq dərslərində, apardıqları sinifdänkənar təlim və tərbiyə işlərində yaxından iştirak etməli, onları təhlil etməyi bacarmalıdır.

Deyilənlərin həyata keçirilməsi üçün məktəblərdə lazımı şərait yaradılır. Çalışmaq lazımdır ki, dərslər biologiya kabinetində, laboratoriyasında, canlı guşədə təşkil edilsin.

Pedaqoji təcrübə, ali məktəblərdə tələbələrin nəzəri təlimi ilə gələcək müstəqil fəaliyyəti arasında əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır. Pedaqoji təcrübənin vəzifəsi tələbəni gələcək müəllim, tərbiyəçi kimi yetişdirməyə, onu kompleks bacarıq və vərdislərlə silahlandırmağa, təlim-tərbiyəni və ictimai işləri yaradıcılıqla həyata keçirməyə hazırlamaqdır.

Pedaqoji təcrübədə tələbənin müstəqil fəaliyyətə yalnız nəzəri və əməli hazırlığı yoxlanılmır, həm də gələcək müəllimin şəxsi yaradıcılığına dair potensial imkanlarının zənginləşdirilməsi üçün də geniş imkan yaranır.

Pedaqoji təcrübənin təşkili və keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini irəli sürür. Birincisi, pedaqoji təcrübə öyrədici xarakter daşmalıdır. Çünki pedaqoji təcrübə tələbə-təcrübəçilərin ali məktəbdə yiyələndikləri nəzəri hazırlığı tamamlayır və zənginləşdirir. Onların aldıkları bilikləri möhkəmləndirir və dərinləşdirir. Pedaqoji təcrübə zamanı gələcək müəllimin əsas peşə bacarığı və müvafiq vərdislərinin formalaşması onu metodik hazırlığına müsbət təsir göstərir. O, təlim-tərbiyə prosesinin gedisini izləyir, müşahidələr aparır və təhlillər edir. Tələbələrdə pedaqoji sənətə sahib olmaq və bu fəaliyyətə yiyələnmək istəyini güclənir.

Pedaqoji təcrübə müəllim kadrları hazırlığında ən çox fayda verən, müntəzəm xarakter daşıyan prosesdir. Bu işin düzgün təşkili müəllim hazırlığının müvəffəqiyyətli həllinə zəmanət verir. Pedaqoji təcrübə ali məktəblərin təhsil və təlim-tərbiyə prosesinin mühüm bir sahəsini təşkil edir. Müəllim hazırlığı və onun şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında mühüm yer tutur, ictimai-siyasi, pedaqoji-psixoloji və ixtisas biliklərinin möhkəmlənməsinə, dərinləşməsinə, peşə qazanılmasına xidmət edir.

Tələbələrin elmi-nəzəri və metodik biliklərinin təcrübədə həyata keçirilməsi dövlət, ümumxalq əhəmiyyətli işdir. Respublikamızda yüksək elmi dünya görüşə, hərtərəfli hazırlığa, vətənimizə, xalqımıza, öz soy-kökünə, millətinə, dilinə, dininə bağlı əsl vətəndaşların hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Vətənimizin gələcəyi məhz onların hazırlıq səviyyəsinin necəliyindən asılı olduğu üçün vətəndaş tərbiyəsi günümüzün birinci dərəcəli vəzifəsi kimi bu gün dövlətimizin və xalqımızın qarşısında durur. Tələbələr pedaqoji təcrübə müddətində müəllim və tərbiyəçiyə xas olan keyfiyyətlərə yiyələnir, şagirdlərlə davranış qaydalarını öyrənirlər.

Biologiya müəllimliyi ixtisasında təhsil alan tələbələrlə aparılan pedaqoji təcrübənin qarşısında aşağıdakı bir sıra mühüm vəzifələr durur:

- Tələbələrin ali məktəbdə aldıkları biologiya üzrə bilikləri möhkəmləndirmək, dərinləşdirmək, həmçinin, təcrübə zamanı aparılan təlim-tərbiyə işlərində onlardan yaradıcılıqla istifadə etmək;
- Tələbələrə biologiya fənni üzrə uşaq və yeniyetmələrlə aparılan təlim-tərbiyə işlərini müşahidə və təhlil etmək bacarığı aşılamaq;

- Psixologiya, pedaqogika, biologiyanın tədrisi metodikası, uşaq və yeniyetmələrin fiziologiyasına aid biliklərə istinad etməklə, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tələbələrə biologiya dərslərində təlim-tərbiyə işi aparmağı öyrətmək;
- Pedaqoji üsulları yaradıcılıqla tətbiq etmək və tələbələri biologiyadan dərslər aparmağa hazırlamaq;
- Tələbələrə sinif rəhbərlərinin vəzifələrini yerinə yetirmək, şagirdlərlə tərbiyə işlərini təşkil etmək bacarıqlarını artırmaq;
- Tələbələri fəal təlim metodlarını tədrisdə tətbiq etmək bacarığına yiyələndirmək;
- Tələbələrdə şagirdlərin fiziki və mənəvi sağlamlığına qayğıkeş münasibət yaratmaq, bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- Biologiya fənn kurikulumunun standartları əsasında dərsləri təşkil etmək kimi pedaqoji hazırlığına yiyələndirmək.

Pedaqoji təcrübə müddətində tələbələr gündəlik, icmal, plan, fərdi iş planı tutmalı, gördüyü işlərin hesabatını yazmalı, təcrübədə nəzərdə tutulan sənədləri qaydaya salmalıdır. Görülən işlərin qiymətləndirilməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tələbələrin məsuliyyətini artırır, bu zaman onlar sənədləşmənin aparılması və hesabatın yazılması metodlarını öyrənirlər.

Təcrübəçi tələbənin gördüyü maraqlı və məsuliyyətli işlərindən biri də biologiya dərsləri üçün icmalların və ya planların tərtibi metodikasıdır. Sınaq dərslərinin icmalı bir növ dərslərin ssenarisidir və bunun üçün tələbə 3-4 gün sınaq dərslərindən əvvəl icmalın yazılması hazırlığına başlamalı, orta məktəb dərslərində olan mövzu ilə kifayətlənməyərək ali məktəbdə aldığı biliklərdən, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməlidir. Ən əsası isə yeni təlim metodlarının tələblərinə cavab verən suallar qoymalı, dərslərin məqsədini, müvafiq standartını motivasiya və tədqiqat sualını dərslərin mərhələlərini, qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən etməlidir.

Pedaqoji təcrübədə əsas məsələlərdən biri sınaq dərsləri üçün icmalın yazılmasıdır. Biologiya dərsləri üçün müasir dərslərin icmalı aşağıdakı mərhələlər üzrə yazılmalıdır:

1. Motivasiya (problemin qoyuluşu, fərziyyələrin irəli sürülməsi, tədqiqat sualı).
2. Tədqiqatın aparılması (fərziyyələri və tədqiqat sualına cavabı yoxlamaq üçün faktorların axtarılması)
4. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili (informasiyanın müzakirəsi, müxtəlif faktlar arasında əlaqənin tapılması, onların təsnifatı)
5. Ümumiləşdirmə və nəticə (ümumiləşdirmənin tərtibi və onun fərziyyələrlə müqayisəsi, onların təsdiq və ya təkzib edilməsi haqqında nəticələri)
6. Yaradıcı tətbiqetmə (praktik vəzifələrin həlli üçün yeni şəraitdə biliklərin tətbiqi)
7. Özünüqiymətləndirmə və refleksiya (fərdi fəaliyyətin inikası və qiymətləndirilməsi istənilən mərhələdə keçirilə bilər)

Tələbə keçəcəyi dərsləri özü yaxşı mənimsədikdən sonra icmalın yazılmasına başlamalıdır. Burada müəllimin şərh, şagirdlərə verilən suallar və cavablar qeyd edilməli, digər mühüm məsələlər, o cümlədən dərslərdə istifadə edilən əyani avadanlıqlar laboratoriya və təcrübə işləri üçün lazım olan vəsaitlər müəyyənləşdirilməlidir.

İcmal 12 vərəqli şagird dəftərində yazıla bilər, fənn müəllimi ilə razılaşdırıldıqdan sonra dərslərin keçirilməsinə azı bir gün qalmış metodist tərəfindən yoxlanmalı və təsdiq olunmalıdır. Sınaq dərslərinin keçirilməsində icmallarla yanaşı geniş plandan da istifadə olunur. Təcrübəçi tələbənin dərslər zamanı danışacağı material, müəllim və şagirdlərin

suallara verəcəyi cavablar geniş planda yazılır. Geniş planda dərsin məqsədi, təchizi, tipi, quruluşu nisbətən ətraflı göstərilir. Təcrübəçi tələbə sərbəst dərslər demək məqsədi ilə planı dərslərə aparır. Bu, onların bir neçə aydan sonra sərbəst müəllimlik fəaliyyətinə tam hazırlıq mərhələsi deməkdir. Təcrübə müddətində yüksək səviyyədə dərslər demək tələbələrin sonuncu kursun son sınaq dərslərini planla deməsi məqsədəuyğundur. Dərslərin geniş planından fərqli olaraq adi plan daha qısa və sadə tərtib edilir və burada yalnız mövzu, məqsəd, təchizat, istifadə ediləcək üsullar, ev tapşırıqlarının yoxlanılması, keçmiş mövzunun soruşulması, yeni materialların şərh, yeni mövzunun möhkəmləndirilməsi, şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi və ev tapşırıqlarının verilməsi qısaca qeyd edilir və yeni təlim metodları nəzərə alınmaqla dərslər aparılır.

Hər şeydən əvvəl, tələbə varislik prinsipinə əməl etməklə dərslər modelini mənimsəməli, gələcək fəaliyyəti üçün əsas baza yaratmalıdır. Bu müddətdə tələbə dərslərin deyilməsinə, dərslərin dinlənilməsinə, müşahidəsinə və təhlilinə yer verməli, dərslərə hazırlaşmağın yollarını bilməli, pedaqoji-psixoloji cəhətləri nəzərə almalı, şagirdlərlə tərbiyəvi söhbətlər aparmalı, tədbirlər keçirməlidir. Bu sahənin müasirlik baxımından metodikasına yiyələnməlidir. Tələbə həmçinin məruzə və mühazirələrin işlənməsi, disput və müzakirələrin keçirilməsi metodlarını, uşaqların ekskursiya işinin təşkili, tərbiyəvi tədbirlərin təhlili, şagird şəxsiyyətinin psixoloji xarakteristikasını, məktəb gigiyenası üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi, məktəbin gün rejimi və bütövlükdə görülməli işlərin metodikasını öyrənməlidir. Bütün bunlar nəzəriyyənin təcrübə ilə vəhdətinin nəticəsində meydana çıxır. Bu işlər təcrübəçi tələbə üçün öyrədici əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübəçi tələbənin gələcək müəllimlərin dərslərini dinlənilməsində və onun təhlilində iştirak etməsi onun əsas vəzifələrindən biridir. Bu sahənin də böyük əhəmiyyəti vardır. Burada təcrübəçi tələbə digər təcrübəçi tələbənin dərslərini dinlənməklə, onun dərslərinə hazır olmalı, dərslərin gedişinə fikir verməli və təhlilində öz dəyərli fikirlərini söyləməlidir.

Bununla tələbələr müəllimlik, o cümlədən biologiya müəllimliyi ixtisasında pedaqoji hazırlığa nail olurlar.

Məqalənin aktuallığı: Müstəqilliyimizin əldə edildiyi son illərdə respublikamızda təhsil sahəsində çox mühüm işlər görülmüşdür. Təhsil qanunu qəbul edilmiş, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası, təhsil proqramı (kurrikulumlar) və digər normativ sənədlər hazırlanmış, təhsil sisteminin bütün pillələrində dünya standartlarına müvafiq yeniliklər aparılmış və aparılmaqdadır. Bütün tədbirlər müstəqil respublikamızda yaşaya və yarada biləcək əsl vətəndaşlar yetişdirməyə, tərbiyə edib formalaşdırmağa imkan yaratmışdır. Bu isə məktəbin, müəllimin üzərinə düşən məsuliyyəti daha da artırmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Biologiya müəllimliyi ixtisasına yiyələnən tələbələrin pedaqoji hazırlığının səmərəli forma, metod və yolları aydınlaşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Biologiya fakültəsində müəllimlik peşəsinə yiyələnən tələbələrin pedaqoji hazırlığının müəyyən edilmiş forma, metod və yolları ali məktəbdə kadr hazırlığının keyfiyyətini yüksəldir, peşəkar müəllimlərin yetişdirilməsini reallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyasov M.M. və b. Təcrübəçi tələbələr üçün yaddaş kitabçası. (metodik göstəriş), Bakı, APİ 1998
2. Paşayev T. Ali təhsilin bakalavr pilləsində pedaqoji təcrübənin təşkilinin səmərəli yolları. Bakı, 2004.
3. Bəşirov B. Ali məktəb didaktikası. Bakı, 1992.
4. Z.Veysova. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2007

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ БИОЛОГИИ

Р.Р.Теймурова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена педагогической подготовке студентов, обучающихся в высших школах по специальности учителя биологии. Излагаются особенности организации педагогической практики и ее значение в педагогической подготовке студентов. Указываются эффективная организация, возможности и пути педагогической подготовки студентов в университетах. Выдаются методические рекомендации по решению проблемы.

PEDAGOGICAL PREPARATION OF STUDENTS IN THE SPECIALTY OF BIOLOGY TEACHER

R.R.Teymurova

SUMMARY

The article is dedicated to the pedagogical preparation of the students in the specialty of biology teacher. In the pedagogical preparation of students, organization features of practice and its importance is explained. Effective organization, opportunities and ways of pedagogical preparation of students is given. Methodic recommendations on the solution of the problem are followed.

BIOTEXNOLOGİYADA FERMENT VƏ GEN MÜHƏNDİSLİYİ MÖVZULARININ TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYA İMKANLARI

A.X.Səfərova

Odlar Yurdu Universitetinin II kurs magistrantı.

e-mail: ayten.84.safarova@gmail.com

Açar sözlər: biotexnologiya, ferment, gen, inteqrasiya, texniki mikrobiologiya, enzimologiya, hüceyrə.

Ключевые слова: биотехнология, фермент, ген, интеграция, технической микробиологии, энзимология, клетка.

Key words: biotechnology, ferments, gen, integration, technical microbiology, enzymology, sitology

XXI əsrdə bəşəriyyət qarşısında duran mühüm vəzifələrin – planet əhalisinin maddi nemətlərlə təminatı, ekoloji böhranın aradan qaldırılması, enerji daşıyıcılarına olan tələbatın ödənilməsi mühüm problemlərdir. Bu həyat əhəmiyyətli məsələlərin həllində biotexnologiya elminin və sənayesinin rolu əvəzsizdir. Bakteriyaların, göbələklərin, fermentlərin, bitki və heyvan hüceyrələrinin köməyi ilə faydalı məhsulların alınması iqtisadi və ekoloji cəhətdən çox faydalıdır.

Ferment, gen və hüceyrə mühəndisliyi “Biotexnologiyanın əsasları” fənninin mühüm bölmələrindəndir. Mürəkkəb, inteqrasiya etmiş və kompleks tədris fənni olan biotexnologiya bir çox təbiət elmləri ilə əlaqəlidir. Tədrisin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsində müasir təlim metodlarının və innovasiyaların, o cümlədən inteqrativ təlim imkanlarından istifadənin əhəmiyyətli rolu vardır. Apardığımız tədqiqatlarda aşağıdakı istiqamətlər öyrənilmişdir:

1. ferment mühəndisliyinin tədrisində inteqrativ təlim imkanlarından istifadənin əhəmiyyəti;
2. gen mühəndisliyinin tədrisinin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsində inteqrativ təlimin rolu;
3. hüceyrə mühəndisliyinin tədrisi prosesində inteqrativ təlim prinsiplərindən istifadə olunmasının istiqamətləri.

Biotexnologiyanın əsasları fənnində ferment mühəndisliyi bölməsində aşağıdakı mövzular üzrə biliklərin öyrədilməsi tədris planına daxil edilmişdir:

- 1) mikroorqanizmlərdə fermentlərin biosintezi;
- 2) mikrob fermentlərinin alınması;
- 3) produsent və onun becərilmə şəraitinin seçilməsi;
- 4) mikroorqanizmlərin sənayedə becərilməsi;

- 5) fermentlərin qida mühitindən ayrılması, təmizlənməsi və saxlanması;
- 6) fermentlər sintez edən mikroorqanizmlər;
- 7) fermentlərin tətbiqi;
- 8) təbabətdə istifadə olunan fermentlər;
- 9) immobilizə olunmuş fermentlər və onların tətbiqi;
- 10) fermentlərin fotoqrafiya və bioelektrokataliz proseslərində istifadə olunması.

Təqdim etdiyimiz məqalədə ferment mühəndisliyinin tədrisində biokimyayın əsasları fənni ilə qarşılıqlı əlaqəli tədrisin bakalavr pilləsində tələbələrin elmi hazırlığına təsiri araşdırılmışdır.

Biokimyayın əsasları kursunda isə bakalavr pilləsində tələbələrə aşağıdakı mövzular üzrə biliklərin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- 1) fermentlər, fermentlərin və kimyəvi katalizatorların ümumi və spesifik xüsusiyyətləri;
- 2) fermentlərin nomenklaturası və təsnifatı;
- 3) fermentlərin kimyəvi təbiətləri və xassələri;
- 4) fermentlərin təsirinin temperatur şərtləri;
- 5) mühitin PH-nın təsiri;
- 6) fermentlərin təsirinin spesifikliyi;
- 7) fermentlərin təsirinin dönərliyi;
- 8) aktivatorların və inhibitorların fermentlərin aktivliyinə təsiri;
- 9) fermentlərin aktiv mərkəzləri
- 10) fermentativ reaksiyaların kinetikasi;
- 11) fermentlərin inhibirləşməsi;
- 12) fermentativ aktivliyin nizamlanması

Dərslərdəki mövzuların və buradakı elmi biliklərin müqayisəsindən aydın olur ki, hər iki fənnin bir-biri ilə çox yaxın integrativ təlim imkanları vardır. Apardığımız tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, bakalavr mərhələsində tələbələrin ilk mühazirələri mənimsəməsi bir qədər çətinlik törədir. Əlbəttə fermentlər haqqında əvvəlcə bəzi elmi məlumatları verdikdən sonra onların biosintezinə, mikroblardan alınmasına, becərilməsinə, sənaye istehsalına keçmək daha çox səmərə verir.

Fənni tədris edən müəllim fermentlər haqqında aşağıdakı məlumatları biokimya kursundakı biliklərə əsaslanaraq verməsi zəruridir. Müəllim hazırladığı məqsədyönlü mühazirəsində qeyd edir ki, fermentlər (enzimlər) bütün canlı orqanizmlərdə - bitki, heyvan və insan orqanizmlərdə əmələ gələn və fəaliyyət göstərən zülal tərkibli bioloji katalizatorlardır. Latınca “fermentum” – maya deməkdir. Yunanca “en” – daxilində, “zime” – maya mənasını verir. Bu fermentlərin əmələ gəlməsi də onların qıvcırma prosesində kəşf edilməsi ilə əlaqədardır.

Bitki, heyvan və insan orqanizmlərində çoxlu miqdarda və müxtəlif tipli reaksiyalar gedir. Həmin biokimyəvi reaksiyaların getmə şəraiti və sürəti təəccüb doğurur. Adi şəraitdə dəyişməsi mümkün olmayan qida maddələri – zülallar, yağlar və karbohidratlar insan və ya heyvan orqanizminə düşdükdə qısa müddətdə asanlıqla tərkib hissələrinə parçalanaraq həzm sistemindən qana sovrulur. Fermentlərin ərzaq məhsullarının emalında mühüm rol oynaması insanlara çox qədim zamanlardan məlumdur. Süd, ət, tərəvəz, meyvə və başqa ərzaq məhsullarının emalı zamanı gedən qıvcırma prosesini, pivənin, spirtin alınmasını, çörəyin bişirilməsi zamanı onun

keyfiyyətinin yüksəldilməsini, maya göbələklərindən, fermentlərdən istifadə edilməsini buna misal göstərmək olar.

Müəyyən edilmişdir ki, bəzi xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb fermentlərin fəallığının azalması, bəzi fermentlərin isə sintezinin pozulmasıdır. Qalaktozemiya xəstəliyinin südəməz uşaqlarda əmələ gəlməsinə səbəb süd şəkərini – qalaktozanı qlükozaya çevirən qalaktoza fermentinin çatışmazlığıdır. Bəzi hallarda bu xəstəlik ölümə səbəb olur.

Hal-hazırda 150-dən çox ferment kristal şəkildə alınmış, bəzilərinin isə homogen preparatı əldə edilmişdir.

Biokimyanın əsasları, üzvi kimya, bioüzvi kimya fənlərində toplanmış elmi məlumatlara əsaslanaraq tərtib etdiyi məqsədyönlü mühazirədə müəllim qeyd edir ki, mövzunun aktuallığı, həyat əhəmiyyətli olması və mürəkkəbliyi fəndaxili, fənlərarası və çoxfənlili interaktiv təlim prinsiplərindən istifadə olunması zəruridir. Məlum həqiqətdir ki, fermentlərin tərkibini, spesifik xüsusiyyətlərini, nomenklaturasını, kimyəvi təbiətini, təsnifatını və xassələrini bilmədən onların biotexnoloji üsullarla alınmasını öyrənmək müəyyən çətinliklər törədir.

Müəllim “Mikroorqanizmlərdə fermentlərin biosintezi” mövzusunda mühazirəyə hazırlaşan zaman həm fəndaxili və həm də fənlərarası inteqrasiyadan istifadə etdikdə tələbələrin daha dərin elmi biliklər alması təmin olunur. Biotexnologiyanın birinci əsas bölməsi olan texniki mikrobiologiya ilə onun ikinci bölməsi olan ferment mühəndisliyi arasında əlaqələrin yaradılması zəruriyyəti meydana çıxır. Bu zaman fəndaxili əlaqə imkanları yaranır. Daha sonra biotexnologiyadakı ferment mühəndisliyi ilə biokimya, üzvi kimya və bioüzvi kimyadakı “Fermentlər, fermentlərin və kimyəvi katalizatorların ümumi və spesifik xüsusiyyətləri” mövzularının çox sıx əlaqəsindən istifadə edilir. Göründüyü kimi aşağıdakı fənlərin əlaqələri yaranır:

1. Biotexnologiyanın əsasları
2. Biokimyanın əsasları
3. Üzvi kimya
4. Bioüzvi kimya

Aparduğumuz müşahidələr, təhlil və tədqiqatlar sübut etmişdir ki, biotexnologiya fənni inteqrasiya etmiş, mürəkkəb və kompleks elmlərdəndir. İyirmidən çox tədris kursu ilə çox sıx əlaqəsi olan bu elm sahəsinin tədrisi mühazirəçidən çox böyük məsuliyyət, elmi və metodik hazırlıq tələb edir. Ona görə də müəllim tərəfindən hazırlanan məqsədyönlü mühazirə mətni müasir tələblərə cavab verməlidir.

Tələbələrə “Mikroorqanizmlərdə fermentlərin biosintezi” mövzusunda oxunan mühazirədə fermentlərin alınması, produsentin becərilmə texnologiyası, şəraiti, fermentasiyası, fermentin qida mühitindən ayrılması, təmizlənməsi və saxlanması üzrə elmi biliklər öz əksini tapmalıdır.

Tələbələrə tövsiyə olunan ədəbiyyat siyahısında biotexnologiya, biokimya, üzvi kimya, bioüzvi kimya dərslərinin göstərilməsi vacibdir.

Biotexnologiyanın əsasları fənninin üçüncü bölməsi olan gen mühəndisliyinin tədrisində də inteqrativ təlim imkanları çox genişdir. Gen mühəndisliyi üzrə bakalavr pilləsində tələbələrə aşağıdakı istiqamətlərdə biliklərin verilməsi nəzərdə tutulur:

- 1) genetik mühəndisliyin yaranması;
- 2) genetik mühəndislik metodları;
- 3) rekombinat DNT molekullarının quraşdırılması;

- 4) rekombinat DNT molekullarının enzimologiyası;
- 5) genlərin alınması;
- 6) genlərin kimyəvi-fermentativ sintezi;
- 7) genlərin təbii mənbələrdən bilavasitə alınması;
- 8) məlumat RNT əsasında genlərin sintezi;
- 9) molekulyar klonlaşma vektorları;
- 10) xromosomdankənar irsiyyət elementləri.

Bu mövzularda və bundan başqa “genetik mühəndisliyin praktikada istifadə yolları” fəslidəki bir çox mövzuların tədrisində istifadə olunmalı integrativ təlim imkanları da çoxdur. Biokimyayın əsasları, Genetika fənləri ilə əlaqəli tədris daha çox fayda verir.

Biotexnologiyanın tədrisindəki gen mühəndisliyi üzrə biliklərin tələbələr tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsi üçün mühüm genetik anlayışların, terminlərin və genetik elminin ən yeni nailiyyətlərinin yığcam şəkildə öyrədilməsi xüsusilə faydalıdır. Gen, xromosom, irsiyyət, dəyişkənlik, mutasiya, irsi əlamətlər haqqında və bu sahədə xidmətləri olan alimlərin – Ç.Darvin, Q.Mendel, M.de-Friz, T.Morqan, N.Vavilov və G.Müllərin tədqiqatları barədə icmal verilməsi gen mühəndisliyinin yaxşı mənimsənilməsinə zəmin yaradır.

Müəllim genetik elmi və onun nailiyyətlərini icmal şəklində izah etdikdən sonra əsas diqqəti genetik mühəndisliyin əhəmiyyəti, onun inkişafının əsas mərhələləri və tətbiq sahələrinə yönəldir. Məqsədyönlü surətdə, çox böyük inteqrasiya imkanlarından səmərəli istifadə etməklə müəllim genetik mühəndislik metodları əsasında zülalların, peptidli hormonların, insulinin istifadəsi, molekulyar azotun fiksasiyası üzrə elmi bilikləri proqramın tələblərinə uyğun şəkildə əhatə etməlidir.

Biotexnologiyanın əsasları fənnində ferment və gen və hüceyrə mühəndisliyinin tədrisində inteqrasiya imkanları mövzusunda apardığımız tədqiqatlar aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. Mürəkkəb, inteqrasiya etmiş kompleks elm sahəsi olan biotexnologiyada ferment, gen və hüceyrə mühəndisliyi üzrə mövzuların tədrisində çox böyük integrativ təlim imkanları vardır. Enzimologiyanın, genetik və sitologiyanın sərhədində duran ferment, gen və hüceyrə mühəndisliyi üzrə biliklərin öyrədilməsi prosesində inteqrasiya tədrisin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. İntegrativ təlim imkanlarından səmərəli istifadə etməklə hazırlanan məqsədyönlü mühazirələr tələbələrin elmi bilikləri daha yaxşı mənimsənilməsinə yardım edir, elmi və materialist dünyagörüşünün formalaşdırılmasında faydalı rol oynayır.

3. Ali təhsilin bakalavr pilləsində mövcud tədris planlarının və proqramlarının təkmilləşdirilməsi bəzi fənlərin vaxtının və yerinin dəyişdirilməsi zərurəti nəzərə alınmalı, inteqrasiya etmiş, mürəkkəb və kompleks fənlərin son kurslarda – IV kursda tədris olunması daha məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. X.Q.Qəmbərov, R.A.Abuşov, A.Ş.İbrahimov. Biotexnologiyanın əsasları. Dərs vəsaiti. BDU nəşri. Bakı 1994.

2. S.F.Qarayev, P.Ş.Məmmədova, A.Q.Həbibova. Biokimyayın əsasları. Dərslük. Bakı – Təfəkkür – 2002 (359 səhifə)

3. Ə.H.İsmayılov, İ.Ə.İsmayılova. Üzvi kimya. Dərslik. “Maarif”n. Bakı 1998. (526 səhifə)
4. Kazımov Nurəddin. Ali məktəb pedaqogikası. Dərslik. “Nicat” nəşriyyatı. Bakı – 1999. (338 səhifə)
5. Paşayev Paşa. Təbiət elmlərinin əlaqəli öyrənilməsi. Metodik vasait. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı – 1977. (105 səhifə)
6. Ağayeva V., Rəhimova. Təhsildə tətbiq edilən innovasiyalar. Müəllimlər üçün vəsait. “Müəllim” nəşriyyatı. Bakı – 2010. (44 səhifə)

BIOTEXNOLOGİYADA FERMENT VƏ GEN MÜHƏNDİSLİYİ MÖVZULARININ TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYA İMKANLARI

A.X.Səfərova

XÜLASƏ

Məqalə Biotexnologiyada ferment, gen və hüceyrə mühəndisliyinin tədrisində integrativ təlim imkanlarına həsr olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, mürəkkəb, integrasiya etmiş və kompleks elm sahəsi olan biotexnologiyanın əsasları fənninin tədrisində çox böyük integrativ təlim imkanları vardır.

РЕЗЮМЕ

A.X.Сафарова

В статье описывается интеграция клеточной, генной и ферментной инженерии в преподавание биотехнологии. Научное исследование подтвердило что, комплексное изучение биотехнологии составляет научная интеграция

SUMMARY

A.X.Safarova

This article be dedicated enzyme, cell amel gaim the studying biotechnology integrative in training process.

The eksperiments showel that general, integration and complex sciences part of biotechnology functions in subject study, Haw a large opportunity in integration.

**GƏNCƏ - QAZAX MAGİSTRAL BOYU ƏKİNALTI TORPAQLARDA
BİOLOJİ AKTİVLİK VƏ BECƏRİLƏN BİTKİLƏRDƏ AĞIR
METALLARIN TOPLANMASI**

S.T.Məhərrəmov

Odlar Yurdu Universiteti, doktorant

e-mail: sevinc.m.63@gmail.com

Açar sözlər: reproduktiv, əkinəlti torpaqlar, bitki, mikroorqanizmlər, saprofit, münbitlik
Tədqiqat Gəncə-Qazax magistral yolu boyunca əkinəlti torpaqların bioloji aktivliyini, üzüm bitkisinin kök və gövdəsində ağır metalların yayılma xüsusiyyətini öyrənməkdir. Bu məqsədlə tədqiqat sahəsinin torpaq-bitki örtüyü öyrənilmiş, magistral yoldan 50-100 m məsafədə götürülmüş nöqtələrdən 0-20 sm, 20-40 sm dərinlikdə torpaq nümunələri götürülmüşdür. Torpaq nümunələrində saprofit mikroorqanizmlər öyrənilmişdir. Alınmış nəticələr əsasında əkinəlti torpaqlarda mikroorqanizmlərin kəmiyyət göstəricisinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Ключевые слова: репродуктивного, растительность, микроорганизмы, сапрофит, благоприятность.

Key words: reproductive, vegetation, microorganisms, saprofits, productivity, cultivation

Təbii mühitin çirklənməsinə həsr olunan ədəbiyyatlarda vanadium, nikel, dəmir, marqanes, civə, kadmium, kobalt, mis, qurğuşun, arsen, qalay, sürmə, selen, xrom və sink şərti olaraq ağır metallar adlanır. Hərçənd kimyaçıların nöqtəyi-nəzərində bu elementlərin hamısı həqiqi metal sayılmır. Təbiətdə ağır metalların əksəriyyəti yalnız çox az konsentrasiyada bitkilər və bakteriyalar üçün əlverişlidir. Dəmir, mis, sink, selen, marqanes, molibden və bəzi digər elementlər mikrodozalarda canlı orqanizmlər üçün zəruridir. Onlar yalnız böyük, izafi dozalarda təhlükəlidir. Qurğuşun, kadmium, arsen, civə və onun birləşmələri istənilən konsentrasiyada əksər alı bitkilər və bür çox digər bitkilər üçün zəhərlidir. Lakin son tədqiqatlar göstərdi ki, hətta civə kimi toksik element mikroorqanizmlərdə leykositlərin aktivliyini və maddələr mübadiləsini həmçinin canlı orqanizmlərin dezintoksikasiyasını stimullaşdırır.

Çirkləndirici maddələrdən ən təhlükəli sayılan ağır metallar – qurğuşun, civə, kadmium, arsen, sink, nikel və başqaları sayılır. Ətraf mühitə daxil olan ağır metalların təxminən 90%-i torpaqda toplanır. Sonra isə onlar təbii sulara miqrasiya olunur, bitkilər tərəfindən udulur və qida zəncirinə qoşulur.

Qurğuşun, civə, kadmium, arsen və sinkin texnogen vasitələrlə ətraf mühitdə daha çox toplanması ilə əlaqədar əsas çirkləndiricilər sayılır.

Bitkiyə daxil olduqda ağır metallar onun orqanları və toxumalarında olduqca qeyri-bərabər yayılır. Məsələn, bitkinin kök sistemində sink yerüstü hissəsinə nisbətən çox yığılır. Yerüstü orqanlarda sink əksər halda köhnə yarpaqlarda toplanır. Buğda bitkisinin kökləri yarpağına nisbətən yüksək miqdarda qurğuşun və kadmium toplanması ilə fərqlənir.

Ağır metallar bitkilərin reproduktiv orqanlarında vegetativ orqanlarına nisbətən az toplanır. Ağır metalların udulması, nəqli, metabolizmi, orqanlarda və toxumalarda paylanması becərilən bitkilərin növ və sort xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır, onlara ekoloji və antropogen faktorlar da təsir göstərir. Ağır metalların tərəvəz bitkilərində yayılma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi vacibdir. Yer kökünün kök meyvəsində (dəmirdən başqa uc hissəsindən başcıq hissəsinə doğru ağır metalların miqdarı azalır. Kökmeyvənin başcıq hissəsində dəmirin miqdarı yüksək olur, qalan hissədə isə bərabər paylanır, orta hissəsində sinkin və qurğuşunun, qa-bığında isə mis, marqanes, kadmium və dəmirin miqdarı yüksək olur.

Kartof bitkisinin yumrusunun orta yumşaq hissəsində kadmium, sink, qurğuşunun miqdarı az olur, yumrunun kənar hissəsində dəmirin miqdarı yüksək olur. Mis kartof yumrusunun bütün hissələrində bərabər paylanmışdır. Kələm digər tərəvəz bitkilərindən və kartofdan sinkin yüksək, kalsiumun az miqdarı ilə fərqlənir. Bütün elementlərin miqdarıkənardan orta hissəyə doğru artır (təxminən 3...5 dəfə).

Beləliklə, bitkinin müxtəlif orqanlarının ayrı-ayrı hissəsində və toxumasında ağır metalların paylanmasını bilərək onların təhlükəli dərəcəsini qiymətləndirmək olar. Bu, bitkinin təhlükəli hissəsini kəşib kənarlaşdırmağa əsas verir. 1 sayılı cədvəldə qida məhsulunda ağır metalların yol verilən konsentrasiyası (YVK) göstərilir.

Cədvəl 1.

Qida məhsulunda və ərzaq xammalında ağır metalların yol verilən konsentrasiyası (YVK), mq/kq

Qida məhsulu	Qurğuşun	Kadmium	Civə	Mis	Sink	Arsen
Taxıllar	0.2(03)	0.1 (0.03)	0.03	1.0	50.0	0,2
Qarabaşaq	0.5(03)	0.04	0.03	15.0	50 0	0,2
Süd	0.1 (0.05)	0.03 (0.02)	0.005	1.0	5,0	0,05
Kərə yağı	0.1	0.03	0.03	0.5	5.0	0.1
Tərəvəz	05	003	0.02	5.0	10,0	02
Meyvə. giləmeyvə	04	003	0.02	5.0	10.0	02
dən əsasında	0.1	002	001	5.0	10.0	0,1
ət əsasında	03	003	002	5.0	50.0	01

Qeyd: Mötərizədə uşaq və dietik qidalanması üçün YVK göstərilir.

Bioloji amillər torpağın faunası, florası və mikroflorasından ibarət olub, onun canlı aləmini-torpaq biotunu təşkil edir. Biotlar torpağı humus və biogen elementlərlə zənginləşdirir və onun məhsuldarlığını yüksəldir. Torpaqların canlı aləminin fəaliyyəti nəticəsində onlar qida maddələri ilə (humusla) zənginləşir, münbitləşir və yüksək məhsuldar olur. Canlı orqanizmlər həm də torpaqların strukturunu, onların su keçirmə qabiliyyətini, su tutumunu və hava rejimini (mübadiləsini) yaxşılaşdırır.

İntensiv nəqliyyat hərəkəti olan magistral yolların ətrafında yerləşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların avtonəqliyyat tullantıları vasitəsi ilə daxil olan ağır metallarla sürətlə çirklənməsi baş verməkdədir. Uzunluğu 500 km-dən çox məsafəni əhatə edən Bakı-Qazax yol magistralı boyunca min hektarlarla torpaq sahələri qeyd olunan prosesə çox intensiv şəkildə məruz qalır.

Bu torpaqlarda toplanan müxtəlif ağır metalların, xüsusilə də qurğuşunun kimyəvi formalarının, miqdarının yayılma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mikroorqanizmlərin torpaqda yayılması, növ tərkibi və miqdarı torpaq mühitindən, onun kimyəvi tərkibindən və ümumi iqlim amillərindən asılı olaraq çox fərqlənir. Torpaqda mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti onun mexaniki, fiziki və kimyəvi xassələrindən asılıdır (2). Mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti və çoxalması üçün müəyyən miqdarda üzvi maddələr, nəmlik və istiliyin olması lazımdır. Yaxşı gübrələnmiş və aqrotexniki tədbirlər aparılan torpaqlarda mikroorqanizmlər çox, gübrəlməyən, xüsusilə qumsal, qumluca, gillicə və gilli torpaqlarda isə az olur.

Su ilə doymuş, pis aerasiya geden və ya həddindən artıq quru torpaqlarda mikroorqanizmlər çox olur. Mikroorqanizmlər torpağın səthi və dərin qatlarında az olur, çünki torpağın səthi qatında mikroorqanizmlər Günəş şüalarının, yüksək temperaturun və qurumanın təsirindən məhv olur, dərin qatlarda isə onların həyat fəaliyyəti üçün şərait və qida maddələri olmur (3). Demək olar ki, torpağın 3-6 m dərinliyində mikroorqanizm ya heç olmur, ya da tək-tək təsadüf olunur. Torpağın daha dərin qatı isə (6 m-dən çox) mikroorqanizmlərə görə steril sayılır.

Mikroorqanizmlər ən çox torpağın 5-15 sm dərinliyində olur. Burada torpağın kimyəvi tərkibindən və fiziki xassəsindən asılı olaraq 1 kq torpaqda yüzminlərlə və milyonlarla mikroorqanizm olur (4). Torpağın bu hissəsində qida maddələri bol, habelə temperatur və nəmlik rejimi əlverişli olduğuna görə mikroorqanizmlər çox olur. 20-30 sm dərinlikdə mikroorqanizmlər nisbətən az, 30-40 sm dərinlikdə isə daha az miqdarda olur. Tədqiqat sahəsi olan Gəncə-Qazax magistral yolu boyunca əkin altı torpaqlarda bioloji aktivliyi öyrənmək məqsədilə magistral yoldan 50 və 100 m aralıda yerləşən nöqtələrdən 0-20 sm, 20-45 sm dərinlikdən torpaq nümunələri götürülərək, laboratoriya şəraitində saprofit mikroorqanizmlərin kəmiyyət göstəriciləri (miqdarı) öyrənilmişdir. Saprofit mikroorqanizmlərin sayı cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

Tədqiqat sahəsindən götürülmüş nümunələrdə mikroorqanizmlərin miqdarı

Nö	Nümunənin götürüldüyü yer	Saprofit mikroorqanizmlərin sayı, KYV/gr
1	Ağstafa yoldan 50 m aralı 0-20 sm	60000
2	Ağstafa yoldan 100 m aralı 20-40 sm	54500
3	Tovuz yoldan 50 m aralı 0-20 sm	150000
4	Tovuz yoldan 100 m aralı 20-40 sm	127500

Cədvəldən göründüyü kimi Gəncə-Qazax magistral yolu boyunca Tovuz rayonunda magistral yoldan 50 m aralıda əkin altı torpaqda 0-20 sm dərinlikdə 150 000, 20-40 sm dərinlikdə 144000 olub azalmışdır. Həmin nöqtədən 100 m aralıqda mikroorqanizmlərin miqdarı bir qədər azalır 0-20 sm qatda 138000, 20-40 sm

127500 olmuşdur. Magistral yolun Ağstafa ərazisindən keçən hissəsindən 50 m aralıda əkin altı 0-20 sm qatından götürülmüş nümunədə mikroorqanizmlərin kəmiyyəti 60000, 20-40 sm dərinlikdə 35000 qədər azalır. Həmin nöqtədən 100 aralıdan götürülmüş nümunədə 0-20 sm qatda 120000 olduğu halda, 20-40 sm dərinlikdə 54500 olub üst qatla müqayisədə 2 dəfə azdır.

Ağır metalların ətraf mühitdə toplanması bütün canlılar üçün həddən artıq təhlükədir. Ətraf mühiti çirkləndirən bütün ünsürlər bitkilərdə stressə səbəb olur.

Apardığım bu təcrübədə məqsəd ağır metalların bitkinin inkişafına təsirini araşdırmaq idi.

Material olaraq bitki üçün üzüm toxumu, ağır metal üçün civə və qurğuşundan istifadə etdim . Hazırladığım birinci saxsiya sadəcə torpaq , ikinci saxsiya isə ağır metallarla qarışdırdığım torpağı qoydum. Üzüm toxumlarını saxsilərə əkərək uyğun şərtlərdə cücərməsini gözlədim.

Cücərmə zamanı və cücərmədən sonrakı dövrlərdə torpağına ağır metal qarışdırdığım saxsıdakı üzüm bitkisinin yavaş inkişaf etdiyinin şahidi oldum.

Bundan əlavə Şəmkir rayonu ərazisindən üzüm bitkisinin kök və gövdə hissələrindən nümunələr götürərək, onlarda ağır metalların yayılması xüsusiyyətlərini araşdırdım. Nümunələr laboratoriyada qurudulmuş, narın hala salınmış və mikrodalğalı sobada atom absorbsiya spektrometrində analiz üçün hazırlanmışdır.

Analizin nəticələri cədvəl 3-də verilib.

	Laboratoriya nümunəsi	Vahid	Kök	Gövdə
	Qurğuşun	mg/kq	4,94	<0,1
	Civə	mg/kq	0,07	0,5

Cədvəldən görüldüyü kimi ağır metallar bitkinin ayrı –ayrı orqanlarında qeyri-bərabər yayılır. İlk olaraq qurğuşun bitkinin kök sistemində toplanması 4,94 , gövdəsində isə <0,1, civə isə kök sistemində 0,07 və gövdəsində 0,5 müəyyən olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babyev M.P., Azizov G.Z., Mustaphayev M.G., Jafarov A.M. Natural factors that can create danger for that part of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipe-linepasseng through the Azerbaijan Republic and intending measures for preservation.Baku: Elm, 2012, p. 111.

2. The quantity of microorganisms in oil pollution of the gray brown soil of Azerbaijan The 4th International Congress of the European Confederation of Soil Science (ECSSS), 2- 6 July 2012, Bari-Italy p.2434
3. Əsgərov Ələddin, Əliyev Fəqan, Hüseynov Eldar, Əliyev Soltan “ Müasir Ekologiya ”, Bakı: 2007.
4. Д.Г.Звягинцев,И.П.Бабьева,Г.М.Зенова Биолгия почвИзд-во МГУ,2005,-445 с.,

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДПАХОТНЫХ ПОЧВ ВДОЛЬ ГЯНДЖА-ГАЗАХСКОЙ МАГИСТРАЛИ

С.Т.Магєррамова

Исследованы биологические особенности подпахотных почв вдоль Гянджа-Газакской магистрали.С этой целью Для этих целей в пределах 50-100м от магистральной дороги взяты образцы почв на глубинах 0-20см, 20-40 см , изучен растительный покров исследуемой территории.В образцах почв были изучены сапрофитные микроорганизмы На основе полученных результатовбыл проведен сравнительный анализ количественных показателей микроорганизмов подпахотных почв .

BIOLOGICAL FEATURES OF SOILS ALLONG THE GANJA-KHAZAKH HIGHWAY

S.T.Magerramova

The aim of this study is to research biological features of cultivated soils along the Ganja-Khazakh highway. on this purpose soil and vegetation cover were studied in the site and soil samples were collected from 0-20 cm and 20-40 cm depth at a distance of 50 m and 100 m from the highway. Saprophyte microorganisms of the samples collected were studied. On the basis of results gained a quantative index of microorganizms of cultivated soils was analysed comparatively.

İNSAN ORQANİZMİNDƏ MIKOZ XƏSTƏLİYİNİ YARADAN PATOGEN GÖBƏLƏKLƏR

K.S.Zeynallı

Odlar Yurdu Universiteti
e-mail: fuadhud@yahoo.com

Açar sözlər: mikoza, mikologiya, göbələk, patogen

Keywords: mycosis, mycology, fungi, pathogenic

Ключевые слова: микоз, микология, грибки, патогенный

Müxtəlif bioloji aktiv maddələr sintez etmə qabiliyyətinə malik olan göbələklərdən, xüsusən də mikromisetlərdən dərman preparatlarının hazırlanmasında, çörək və yeyinti məhsullarının istehsalında, şərəbçilikdə və s. geniş miqyasda istifadə edilməsi son zamanların adi reallığıdır. Lakin elə mikroskopik göbələklər mövcuddur ki, onlar kənd təsərrüfatı məhsullarına, ev heyvanlarına, nəhayət, insan orqanizminə çox böyük ziyan vurur və müxtəlif mənşəli xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Bizi əhatə edən bioaerozol mühiti və ya sağlam insan dərisini tədqiq etsək, burada mikroskopik göbələklərin mitseli fraqmentlərinə, hif və sporlarına hər zaman rast gəlmək mümkündür. Lakin əlverişli mühit yarandıqda, yəni insan orqanizminin müqaviməti zəiflədikdə saprotrof hesab etdiyimiz mikromisetlər şərti-patogen göbələklərə çevrilir. Uzun müddət həkim nəzarəti olmadan qəbul edilmiş antibiotiklər, qlükokortikoidlər və s. insanda immun sisteminin zəifləməsinə səbəb olur ki, bu da patogen göbələklərin orqanizmdə fəallığını artırır və göbələk mənşəli xəstəliklərin yaranmasına təkan verir. QİÇS, şəkərli diabet, bədxassəli şiş xəstəliklərindən, artıq çəkiddən əziyyət çəkən insanlarda isə mikroskopik göbələklərlə yoluxmalara daha tez-tez rast gəlinir. Xüsusən də sanitariya-gigiyenik qaydalara düzgün əməl olunmadıqda, göbələk xəstəliyinə yoluxmuş insanın şəxsi əşyalarından (diş fırçası, daraq, dəsmal və s.) istifadə edildikdə, patogen göbələklər dəridə olan mikroçatlar, mikrozdələlər və ya həzm sistemi, tənəffüz sistemi, ifrazat sistemi vasitəsilə orqanizmə daxil olur.

Klinik tədqiqatlar göstərir ki, mikroskopik göbələklərin insan orqanizmində törətdiyi patoloji proseslər əsasən *mikozlar* formasında təzahür edir. Mikoza patogen göbələklərin əmələ gətirdiyi infeksiya xəstəlik olub, dərinin, dırnaqları, selikli qişanı, gözü, hətta sinir sistemini də zədələyə bilər.

Mikozun müxtəlif formaları (dermatomikoza, keratomikoza, kandidoza, dərin mikozlar) mövcuddur ki, bunlardan ən geniş yayılmış *dermatomikoza (dermatofitiya)* hesab edilir. Dünya əhalisinin təqribən 15-20%-i dermatofitiyadan əziyyət çəkir. Xəstəliyin yarıdıcısı *Trichophyton*, *Microsporum* və *Epidermophyton* göbələk cinsinin növləridir. Bu patogen göbələklər dərinin üst qatlarını zədələyir. Hazır üzvi maddələrlə qidalanaraq, ətraf

mühitin əlverişsiz şəraitinə çox dayanıqlı olub, illərlə yaşamaq qabiliyyətinə malikdir.

Dermatofitiyanın bir növü *rubrofitiya* xəstəliyidir ki, *Trichophyton rubrum* göbələyi tərəfindən yaranır və hamar dəridə, əldə, ayaqda (daban və pəncə hissəsi), lokalizə olunur. Dəridə güclü qaşıntıya səbəb olan papula, eroziya və xoraları əmələ gətirir. Dərinin sağlması bəzi hallarda çapıqlaşma ilə müşayət olunur.

Dermofitiyanın digər forması olan *onixomikoz* xəstəliyi dırnağa mikrozdələlər sayəsində daxil olaraq, onun deformasiya olunmasına (qalınlaşma, rəngini dəyişmə, ovulma və s.) səbəb olur. Müalicəsi uzun müddəlidir, hətta residiv də verə bilər.

Mikrosporiya da dermatofitiyanın bir forması olub, *Microsporum ferrugineum* növü tərəfindən başın tüklü hissəsində diametri 2-3 sm olan, oval şəkilli üzəri pulcuqlarla örtülmüş yaralar əmələ gəlir ki, bu zaman saç kökündən qırılır.

Patogen göbələk növü olan *Trichophyton verrucosum* və *Trichophyton mentagrophytes var. gypseum* vasitəsilə başın saç, bığ və saqqal nahiyəsinin dərisində əmələ gələn digər xəstəlik *trixofitiya* adlanır. Bu zaman dərinin zədələnmiş hissəsi qaysaqla örtülür. Qaysağın alt hissəsində irinli pustullar əmələ gəlir və tük dəridən səthindən 2-3 mm hündürlükdə qırılır.

Mikozun digər forması *keratomikoz* adlanır və bu zaman patogen göbələklər keratin maddəsilə ilə qidalanaraq, epidermisin buynuz qatını zədələyir. Bura *alabəzək dəmrov* və *düyünlü trixosporiya* xəstəliyi aiddir. Rütubətli mühiti sevən bu mikromisetlər zəif qaşıntı, çox az iltihabla nəzərə çarparaq, xəstəni yalnız kosmetik cəhətdən narahat edə bilər. Patogen-lipofil maya göbələklərinin vasitəsilə əmələ gəlir.

Mikozun daha bir forması olan *kandidoz (kandidamikoz)* xəstəliyi insanın daxili orqanlarını, selikli qişalarını, dərisini, zədələyir. Xəstəliyin yaradıcısı isti və rütubətli mühitdə fəal inkişaf edən, *Candida* cinsinə aid şərti patogen olan *Candida albicans* hesab edilir. *C. albicans* göbələyinin ən çox rast gəlinədiyi bölgə insanın ağız boşluğu, urogenital və cinsiyyət orqanlarıdır. Ağız boşluğunun kandidoz xəstəliyi əsasən uşaqlar və yaşlılarda rast gəlinir. Dilin üzərində, damaqda, diş ətində, yanaqda kəsmiyə bənzər bozumtul-ağ rəngli örtük əmələ gəlir. Örtüyü təmizlədikdə altdan iltihablaşmış qanayan selikli qişa görünür.

Kandidoz xəstəliyinə hamar dərinin büküşlərində, dırnaqda, ayaqların altında və barmaqların arasında da rast gəlmək mümkündür.

Mikozun *dərin mikozlar* adlanan bir neçə növü vardır ki, bu xəstəliklər (*Blastomikoz, Sporotrixoz, Xromomikoz*) Cənubi Amerika, Afrika, ABŞ-da geniş yayılmışdır. Bu göbələklərlə yoluxma dərinin alt qatlarının, sümüklərin, əzələlərin, daxili orqanların və s. zədələnməsi ilə müşayət olunur. Xəstəliklərin ağırlığını nəzərə alsaq, bəzi hallarda bu göbələklərlə yoluxma ölümə də nəticələnə bilər.

Blastomikoz xəstəliyi *Blastomyces dermatitidis* adlanan patogen göbələk dərinin alt qatlarına, bəzən də sümüyünə yoluxaraq insanın yuxarı və aşağı ətraflarında düyünlü, qan-irin qarışıqlı dərin xoralar əmələ gətirir ki, bu xoralar dərin çapıqlara çevrilir.

Sporotrixoz xəstəliyini əmələ gətirən *Sporotrichum schenckii* növünün insan orqanizminə yoluxması nəticəsində dərialtı toxuma, selikli qişa, limfa sistemi, bəzən də daxili orqan və sümüklər zədələnir. Yoluxma dəri zədələnməsi, tənəffüs və həzm sistemi vasitəsilə baş verir. Daxili orqanların xoraları uzun müddət sağalmır.

Dərin mikozlardan hesab edilən Xromomikoz xəstəliyinə patogen göbələklərin *Hormodendron* cinsinin nümayəndələri vasitəsilə yoluxan xəstələrin aşağı ətraflarında çoxlu şiş kütləsi əmələ gəlir. Bəzi hallarda bu şişlər böyüyüb, bir-biri ilə birləşir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, göbələklər düşündüyümüz qədər sadə orqanizmlər deyildir. Hesab edirik ki, müasir mikologiya elminin inkişafı, hələ də xüsusiyyətlərini bilmədiyimiz bir çox patogen göbələklərin aşkar edilməsinə imkan verəcəkdir. Bu da öz növbəsində insan orqanizminə zərər verən mikroorqanizmlərin, o cümlədən patogen göbələklərin tibbi diaqnostika ilə vaxtında müayinə olunaraq düzgün müalicəsinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Кубанова А.А., Потекаев Н.С., Потекаев Н.Н. Руководство по практической микологии. – Москва, Финансовый издательский дом «Деловой экспресс», 2001
2. Лещенко В.М. Морфология, физиология, экология грибов (принципиальные положения). *Materia medica*, 1997, №2, с. 5-9
3. Рукавишникова В.М. Эпидемиология, патогенез, клиника, лечение и профилактика микозов стоп. *Materia medica*, 1997, №2, с. 11-40
4. Рукавишникова В.М. Микозы стоп. М.: МСД, 1999
5. Бурова С.А., Буслаева Г.Н., Шахмейстер И.Я. Грибковые заболевания. Приложение к журналу «Здоровье», 1999, №6
6. Сергеев А.Ю. Грибковые заболевания ногтей. Москва, «Медицина для всех». Национальная академия микологии, 2001
7. Степанова Ж.В. Грибковые заболевания. Москва, Крон-пресс, 1966
8. Сергеев А.Ю., Иванов О.Л., Сергеев А.Ю., и др. Исследование современной эпидемиологии онихомикоза. *Вестник дерматологии и венерологии*, 2002, №3, с.31-35
9. Родионов А.Н. Грибковые заболевания кожи. СПб: Питер, 1998
10. Сергеев А.Ю. Системная терапия онихомикозов. Москва. Национальная академия микологии. 2000
11. Сергеев Ю.В., Сергеев А.Ю. Проект «Горячая линия»: итоги и результаты. *Успехи медицинской микологии*, 2003, том №2, с.153-154. Москва, Национальная академия микологии.
12. Сергеев Ю.В., Сергеев А.Ю. Онихомикозы: грибковые инфекции ногтей. М.: Гэотар-медицина, 1998
13. Сергеев А. Ю., Сергеев Ю. В. Кандидоз: природа инфекции, механизмы агрессии и защиты, диагностика и лечение. М.: Триада-Х, 2000.
14. Сергеев А.Ю., Сергеев Ю.В. Чему учат клинициста исследования эпидемиологии дерматомикозов? *Успехи медицинской микологии*, 2003, том №2, с.154-155. Москва, Национальная академия микологии.
15. Баткаев Э.А., Корсунская И.М. Лечение микозов у взрослых и детей. *Вестник последипломного образования*, 2000, №3, с. 12-13

**PATHOGENIC FUNGI THAT PROVOKE
MYCOTIC DISEASES IN THE HUMAN BODY**

K.S.Zeynali

SUMMARY

Mycosis (fungal diseases) is a widespread group of infectious diseases caused by parasitic fungi. Fungal spores enter the skin and subcutaneous tissues as a result of microtrauma, get deposited on the mucous membranes of the eyes and upper respiratory tract or the lungs during breathing. The nature and severity of mycosis depend on the type of fungus and the location of the lesion. Fungal infections are caused by the diseases that negatively affects body's immunity. Those diseases can affect various parts of skin and its appendages (nails, hair), external genitalia, mucous membranes, lungs, esophagus. Mycosis are typically chronic.

**ПАТОГЕННЫЕ ГРИБЫ, ПРОВОЦИРУЮЩИЕ
МИКОЗНЫЕ БОЛЕЗНИ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ ОРГАНИЗМЕ**

К.С.Зейналлы

РЕЗЮМЕ

Микоз (грибковые заболевания) - широко распространенная группа инфекционных болезней, вызываемых паразитическими грибами. Споры грибов попадают в кожу и подкожную клетчатку в результате микротравм, оседают на слизистых оболочках глаз, а также верхних дыхательных путей или в легких при дыхании. Характер и тяжесть микоза зависят от вида грибка и локализации поражения. Развитию микозов способствуют любые заболевания, вызывающие снижение защитных сил организма. Могут поражаться различные участки кожи и ее придатки (ногти, волосы), наружные половые органы, слизистые оболочки, легкие, пищевод. Микозы, как правило, имеют хроническое течение.

**ANAFİLAKTİK ŞOKUN DİNAMİKASINDA İMMUM VƏ LAXTALANMA
GÖSTƏRİCİLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN QANDA VƏ LİMFADA
DƏYİŞMƏSİNİN MİKROELEMENTLƏRLƏ KORREKSİYASI**

İ. A. Axundov

Odlar Yurdu Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: İmmun komponent, laxtalanma, sensibilizasiya, anafilaktik şok, allergik reaksiya.

Ключевые слова: иммунный компонент, свёртывание, сенсбилизация, анафилактический шок, аллергическая реакция.

Key words: immune component, coagulation, sensibilisation, anafilaktik shok, allergic reaction.

Problemin aktuallığı. İmmun komponentlər ilə laxtalanma arasındakı əlaqə çox az öyrənilmişdir. Bizə rast gələn məlumata əsasən 1989-cu ildə B.İ.Kuznik., H.V.Vasilyev, N.N.Çıbikov nəşr etdirildikləri «İmmunogenez, hemostaz və orqanizmin qeyri-spesifik davamlığı» (24) adlı sanballı monoqrafiyada canlı orqanizmdə hemostazın fermentativ tənzimində immun sisteminin rolu haqqında fikir irəli sürmüşdür. Onlar belə qənaətə gəlmişdilər ki, profermentlər orqanizm üçün immunoloji baxımdan lazımdır. Fermentlərin fizioloji aktivləşməsi prosesində immun sistem fəaliyyətə başlayır və nəticədə autoantitel sintez olunur və beləliklə, hemostatik homeostaz aktivləşmiş laxtalanma sisteminə qarşı əmələ gəlmiş autoantitellərlə tənzimlənir. Müəlliflərin fikrinə görə timus vəzisi çıxarılmış heyvanlarda T-limfositlərdə ciddi çatışmazlıq yaranır ki, bu da laxtalanma sisteminə qarşı əmələ gəlmiş autoantitellərin miqdarını azaldır, komplementin fəallığını isə çoxaldır. İmmun sistemi komplement aktivləşdirir (15, 19, 21).

Ona görə də dövr edən immun komplekslərinin (DİK) artması nəticəsində komplementin fəallığı yüksəlir (25, 26, 28, 30).

N.A.Konstantinova «Toxumaların zədələnmələri və immun komplekslər» (22) adlı monoqrafiyasında göstərilmişdir ki, dövr edən immun komplekslərin miqdarının artması və plazmanın komplementar fəallığının aşağı düşməsi hiperkoagulyasiyaya və ya dövr edən immun komplekslərin miqdarının azalması isə hipokoagulyasiyaya səbəb olur.

Bütün bu ədəbiyyat məlumatlarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, immunitet ilə laxtalanma arasında müəyyən dərəcədə əlaqə vardır. Lakin bu məsələnin bir çox cəhəti öyrənilməmiş qalır.

Allergik reaksiyalar və xüsusilə anafilaktik şoka gəldikdə isə bizə rast gələn ədəbiyyatda məlumat tapa bilmədiyimizdən öz tədqiqatımızda anafilaktik şokun dinamikasında immun komponentlər və laxtalanma tərəfindən baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsini məqsəduyğun hesab edirik (1, 5, 8).

Tədqiqatın material və metodları. Tədqiqat 2,0-3,0 kq. çəkiyə malik olan “Şinşilla” cinsli dovşanlar üzərində aparılmışdır. Anafilaktik şoku yaratmaq üçün əvvəlcə

heyvan sensibilizasiya edilir, yəni yüksək həssaslıq halına salınır. Bu məqsədlə dəri altına az miqdarda (0,1ml) normal at zərdabı yeridilir.

Tədqiqat üçün qan dovşanın qulaq venasından götürülmüş, limfa isə döş limfa axacağına katerizasiyası yolu ilə alınmışdır (13, 23).

Qanda və limfada immun göstəricilər (leykosit, neytrofil, eozinofil, limfosit, T-limfosit, B-limfosit, IgE, DİK, komplement) və laxtalanma göstəriciləri (koalin müddəti (KM), kefalın müddəti (KfM), hissəvi fəallaşmış trambin müddəti (HFTM), fibrinogenin miqdarı (FM), trombin müddəti (TM), antitrombin-III (AT-III) fibrinolitik fəallıq (FF)) həmçinin arterial təzyiq (AT), tənəffüsün sayı (TS) və limfanın axın sürəti (LAS) təyin olunmuşdur.

Alınmış nəticələr və onların müzakirəsi. Eksperimentlərin kontrol seriyasında 30 adadovşanından istifadə olunmuşdur. Anafilaktik şok zamanı 17 heyvan tələf olmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, sensibilizasiyanın 7-ci günü qanda immun göstəricilər fərqlənmiş, belə ki, leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, limfositlər, T-limfositlər çoxalmış, B-limfositlər azalmış, komplementin titri aşağı düşmüş, IgE, DİK artmışdır. Sensibilizasiyanın 14-cü günündə leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, limfositlər, T-limfositlər, B-limfositlər, IgE, DİK artmış, komplement isə azalmışdır. Anafilaktik şokun özündə leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, limfositlər, T-limfositlər, B-limfositlər azalmış, DİK-isə başlanğıc göstəricisinin 321,6%-ni ($p<0,01$) təşkil etmişdir. Anafilaktik şok zamanı qanda komplementin titri və IgE sərbəst halda müşahidə olunmamışdır. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra leykositlər, neytrofillər eozinofillər, limfositlər, T-limfositlər, B-limfositlər, DİK artaraq sensibilizasiyanın ilk günlərindəki kimi olmuşdur. IgE müəyyən olunmamış, komplementin miqdarı isə təxminən sensibilizasiyanın 14-cü gününə bərabər olaraq -73,8% ($p<0,01$) təşkil etmişdir.

Həmin tədqiqat dövründə LƏF sistemi göstəriciləri intaktndan fərqlənərək sensibilizasiyanın 7-ci günü KM, KfM, HFTM, TM zəifləmiş, FM artmış, AT-III azalaraq 49,7% ($p<0,01$), FF-isə yüksələrək-32,4% ($p<0,01$) olunmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günündə laxtalanma göstəriciləri getdikcə zəifləmiş, FM artmış, əks-laxtalanma azalaraq 43,4% ($p<0,01$), fibrinoliz isə yüksələrək -38,7% ($p<0,01$) təşkil etmişdir. Anafilaktik şokun özündə laxtalanma daha da zəifləmiş, AT-III azalaraq 37,2 ($p<0,01$), FF sürətlə yüksələrək -66,1% ($p<0,01$), anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra isə LƏF sistemi göstəricilərinin miqdarı təxminən sensibilizasiyanın ilk dövrlərindəki kimi olunmuşdur.

Qanda olduğu kimi limfada da immun göstəricilər intakt qrupundan fərqlənmişdir. Belə ki, sensibilizasiyanın 7-ci günü leykositlər, B-limfositlər, DİK başlanğıc göstəricidən artıq olmuş, limfositlər normadan -30% ($p<0,01$), T-limfositlər -40,5 ($p<0,01$), komplement isə 51,5% ($p<0,01$) təşkil etmişdir. Sensibilizasiyanın 14-cü günü leykositlər, limfositlər, T-limfositlər, komplement isə kəskin azalmışdır. B-limfositlər və DİK-in miqdarı artıq olmuşdur. Anafilaktik şok zamanı leykositlər, B-limfositlər, DİK sürətlə artaraq başlanğıc göstəricilərdən kəskin fərqlənmiş, limfositlər, T-limfositlər normadan getdikcə aşağı olunmuş, komplementin titri müəyyən edilməmişdir. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra leykositlər, limfositlər, T-limfositlər, DİK, komplement, sensibilizasiyanın ilk günlərində ki, kimi olmuş, B-limfositlərinin miqdarı isə başlanğıc göstəricisinin 329,7%-ni ($p<0,01$) təşkil etmişdir.

Həmin tədqiqat dövründə LƏF sistemi göstəricilərində də dəyişikliklər müşahidə olunmuş, belə ki, laxtalanma və əks-laxtalanma artır, FF isə yüksələrək başlanğıc göstəricisinin - 6,4%-inə ($p<0,01$) bərabər olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günündə KM,

KfM, HFTM, TM, AT-III zəifləmiş, FM artmış, FF isə getdikcə yüksələrək - 9% ($p < 0,01$) olmuşdur. Anafilaktik şok zamanı KM, KfM, HFTM, AT-III getdikcə zəifləmiş, FM getdikcə artmış, TM-nin zəifliyi ilk dəfə artaraq 63,4% ($p < 0,01$) olmuş, FF-isə - 6,1% ($p < 0,01$) təşkil etmişdir. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra isə LƏF sistemi göstəriciləri sensibilizasiyanın ilk dövrlərindəki kimi olmuşdur. Anafilaktik şok zamanı LAS zəifləyərək 7,8% (q/d) olmuşdur. Sensibilizasiyanın 7-ci və 14-cü günündə həyatı vacib funksiyalara (AT, TS) ciddi dəyişiklik olmamışdır. Belə ki, başlanğıc vəziyyətlə müqayisədə sensibilizasiyanın 7-ci və 14-cü günü AT -0,7% (q/d) və -3,6% ($p < 0,01$), TS -13% ($p < 0,01$) və -19,1% ($p < 0,01$), hələdici dozanı yeritdikdən sonra anafilaktik şokun başlanğıcını minqoqrafın göstəricilərinə əsasən təsdiqləyirdik. AT sürətlə enərək -50% ($p < 0,01$), TS isə -42,7% ($p < 0,01$) təşkil etmişdir. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda AT -43,8% ($p < 0,01$), TS -40,6% ($p < 0,01$) olmuşdur.

Həmcinin hələdici inyeksiyanı yeritdikdən sonra heyvanların ölüm faizi 56,6% təşkil etmişdir.

Beləliklə, bütün yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, anafilaktik şok modeli yaradılmış heyvanlarda həm sensibilizasiya, həm şok, həm də desensibilizasiya dövründə qanda və limfada immun və LƏF sistemi göstəricilərində, həmcinin LAS-da dəyişikliklər yaranır. Nəticədə şok mərhələsində toksik məhsulların yuyulub aparılması çətinləşdiyi üçün heyvanların həyatı vacib funksiyalarında dəyişikliklər əmələ gəlir və ölüm faizi artır.

Aldığımız nəticələr öyrəndiyimiz göstəricilərin korreksiyası istiqamətində tədqiqat aparmaq lazım gəldiyini göstərirdi.

Immun və laxtalanma sistemlərində qan və limfada müşahidə olunan dəyişiklikləri korreksiya etmək məqsədilə litium mikroelementindən istifadə edildiyi haqda ədəbiyatda məlumatlar var. Belə ki, müxtəlif dozalarda litium tənzimləyici təsir göstərir, müqaisəli olaraq deyə bilərik ki, bu dozalarda həmin elementlər qanın laxtalanmasını uzadır. Bundan əlavə bu mikroelementlər antihistamin, antiserotonik, adrenolitik təsir göstərməklə desensibilizəedici və anti-allergik effekt verir, allergik reaksiyalarda bəzi funksional pozğunluqları aradan götürür, bronxspazmın əmələ gəlməsinin qarşısını alır. Qeyd etmək lazımdır ki, litium limfotrop təsirə malikdir (14, 16, 18, 20, 27, 29).

Litium mikroelementinin antikoagulyant effekti qanda olduğu kimi limfada da laxtalanma və trombin vaxtının uzanması, həmçinin fibrinogenin konsentrasiyasının azalması ilə özünü göstərir. Nəticədə limfa axınının sürətlənməsi müşahidə olunur. Müəyyən olmuşdur ki, yuxarıda göstərilən qaydalar üzrə vena daxilinə 3%-li 3 ml yeridilən litium mikroelementləri döş limfa axarında limfa axınını sürətləndirir. Sensibilizasiyanın sonunda limfa axınının sürəti maksimal səviyyəyə çatmış olur. Litiumun bütün digər xüsusiyyətləri onun müxtəlif patologiyalar zamanı tədbiqinin effektivliyinin öyrənilməsinə əsas verir.

Ekperimentlərin II təcrübə seriyasında istifadə olunan 30 dovşanı normal at zər-dabının ilk inyeksiyası ilə eyni vaxtda litium bikarbonat məhlulunu yeritdik. 7-ci gün, 14-cü gün və anafilaktik şokun özündə və şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra təyinat aparılmışdır. Bu seriyada dovşanların doqquzu şokdan çıxmamışdır.

Tədqiqatın bu mərhələsində yəni sensibilizasiyanın 7-ci günündə qanda leykositlər neytrofillər, eozinofillər, B-limfositlər komplement başlanğıc göstəricilərdən az fərqlənmişdir, limfositlər, T-limfositlər, IgE, DiK isə başlanğıc göstəricidən artıq olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günündə immun göstəricilərdə fərqlər müşahidə olunmuş, belə

ki, leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, komplement nisbətən azalmış, B-limfositlər sensibilizasiyanın 7-ci gününə nisbətən cüzi artaraq -54,7% ($p<0,01$) təşkil etmiş, limfositlər, T-limfositlər, DİK tədricən artmış, IgE isə sensibilizasiyanın 7-ci gününə nisbətən kəskin azalaraq 459% ($p<0,01$) olmuşdur. Anafilaktik şokun özündə immun göstəricilərdən leykositlər, neytrofillər, eozinofillər tədricən azalmış, B-limfositlər nisbətən artaraq - 48% ($p<0,01$) olmuş, anafilaktik şokda komplement -81,2% ($p<0,01$) təşkil etmiş, limfositlər, T-limfositlər, DİK isə nisbətən artmışdır, IgE qanda sərbəst halda tapılmamışdır. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra isə leykositlər ney-trofillər, eozinofillər və komplementin miqdarı nisbətən artmış, B-limfositlər isə azalaraq - 58,7%-ə ($p<0,01$) çatmış, limfositlər, T-limfositlər, DİK azalaraq, özünü müsbət istiqamətdə göstərmişdir, IgE isə qanda sərbəst halda müşahidə olmamışdır.

Həmin tədqiqat dövründə qanda LƏF sistemi göstəricilərində də dəyişikliklər müşahidə olunmuş, belə ki, sensibilizasiyanın 7-ci günündə KM, KfM, HFTM, TM, AT-III başlanğıc göstəricilərə nisbətən kəskin zəifləmiş, FM artmış, fibrinoliz isə azalaraq - 20,9% ($p<0,01$) olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günündə laxtalanma göstəriciləri getdikcə zəifləmiş, FM artmış, əks-laxtalanma azalaraq 52,8% ($p<0,01$), FF yüksələrək - 26,9% ($p<0,01$) təşkil etmişdir. Anafilaktik şokun özündə laxtalanma göstəriciləri zəifləməkdə davam etmiş, FM tədricən çoxalmış, AT-III azalaraq 45,6% ($p<0,01$), fibrinoliz isə iki dəfə yüksələrək -64,3% ($p<0,01$) olmuşdur. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra KM, KfM, HFTM başlanğıc göstəriciyə yaxın olmuş FM, TM anafilaktik şok mərhələsindən fərqlənərək azalmış, AT-III kəskin azalaraq 30,3% ($p<0,01$), FF isə başlanğıc göstəriciyə yaxınlaşaraq -9,4% ($p<0,01$) təşkil etmişdir.

Qanda olduğu kimi bu təcrübə seriyasında da limfada baş verən immun dəyişikliklərində fərqlər nəzərə çarpmış, belə ki, leykositlər, B-limfositlər, DİK başlanğıc göstəricilərdən, fərqlənərək artıq olmuş, limfositlər, T-limfositlər, komplement isə başlanğıc göstəricidən aşağı olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günü leykositlər, B-limfositlər və DiK-də artım müşahidə olmuş, limfositlər, T-limfositlər, komplement isə tədricən çoxalmışdır. Anafilaktik şok zamanı özündə leykositlər, limfositlər, T-limfositlər, B-limfositlər, DİK artmış, komplement - 59,8% ($p<0,01$) təşkil etmişdir. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra isə immun göstəricilərin miqdarında azalma müşahidə olunmuşdur.

Həmin tədqiqat dövründə limfanın LƏF sistemi göstəricilərində dəyişikliklər baş vermiş, belə ki, laxtalanma göstəriciləri sensibilizasiyanın 7-ci günü zəifləmiş, AT-III başlanğıc göstəricisinə nisbətən artaraq 51,6% ($p<0,01$) olmuş, fibrinolitik fəallıq isə yüksələrək - 23,9%-ə ($p<0,01$) bərabər olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günü laxtalanma göstəricilərində zəifləmə müşahidə olunmuş, əks-laxtalanma azalaraq 44,2% -ə ($p<0,01$) çatmış, FF isə getdikcə yüksələrək -30,1% ($p<0,01$) olmuşdur. Anafilaktik şokun özündə KM, KfM, HFTM, TM, kəskin zəifləmiş, FM artmışdır. AT-III azalaraq 35,6% ($p<0,01$) olmuş, FF isə yüksələrək -36,2%-ə ($p<0,01$) çatmışdır. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra isə KM, KfM, HFTM, FM azalaraq sensibilizasiya dövrünə yaxın olmuş, TM, AT-III, FF isə başlanğıc göstəriciyə yaxın olmuşdur. Sensibilizasiya və şok mərhələsində FM artmış, şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra təxminən başlanğıc mərhələyə yaxınlaşmışdır. Anafilaktik şok zamanı LAS 96% ($p<0,01$) təşkil etmişdir. Sensibilizasiyanın 7-ci günü AT və TS -0,2% (q/d) və -5% ($p<0,05$), 14-cü günü AT nisbətən azalaraq -5,9% ($p<0,01$), TS artaraq -10,6% ($p<0,01$), anafilaktik şok zamanı AT

və TS azalaraq -54,3% (q/d) və -0,2% (q/d), şokdan çıxan heyvanlarda isə bir gün sonra AT -50,1% (p<0,01) və TS -39,9% (p<0,01) təşkil etmişdir.

Bu seriyada həlledici inyeksiyadan sonra heyvanların ölüm faizi 30% olmuşdur.

Üçüncü təcrübə seriyasında on gün litium xlorid və həlledici dövrdə natrium selenit mikroelementləri yeridilmişdir, sonra sensibilizasiya dövründə və anafilaktik şokun özündə heyvanın qanında və limfasında immun və LƏF sisteminin dəyişmə dinamikasını öyrəndik. Bu seriyada 30 ada dovşanıdan istifadə olundu. Dovşanlardan biri sensibilizasiyanın 13-cü günü, yeddisi isə anafilaktik şok zamanı tələf olmuşdur.

Litium xlorid və həlledici dövrdə natrium selenit məhlulu inyeksiya edildikdən sonra sensibilizasiya olunmuş heyvanlarda 7-ci gün qanda leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, B-limfositlər, komplement başlanğıc göstəriciyə nisbətən fərqlənərək aşağı olunmuş, limfositlər, T-limfositlər, DİK yüksəlmiş, IgE isə kontrol qrupuna nisbətən azalaraq 802,6% (p<0,01) olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günü leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, B-limfositlər, T-limfositlər, DİK nisbətən artmış, IgE surətlə azalaraq 420,5% (p<0,01) təşkil etmişdir. Anafilaktik şok zamanı qanda immun göstəricilər kəskin fərqlənmiş, belə ki, leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, B-limfositlər, komplement başlanğıc göstəricidən fərqli olaraq sürətlə azalmış, limfosit və T-limfositin miqdarı sensibilizasiyanın 14-cü gününə nisbətən artaraq 44,6% (p<0,01) və 56,1% (p<0,01) təşkil etmiş, IgE azalaraq 53,8% (q/d), DİK artaraq 348,6% (p<0,01) olmuşdur. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra immun göstəricilərindən leykositlər, neytrofillər, eozinofillər, komplement nisbətən artmış, limfositlər T-limfositlər, B-limfositlər, DİK azalaraq sensibilizasiyanın ilk günlərindəki kimi olmuş, IgE-isə başlanğıc göstəricinin 48,7%-ni (q/d) təşkil etmişdir.

Həmin tədqiqat dövründə qanda LƏF sistemi göstəricidən KM, KfM, HFTM, TM sensibilizasiyanın 7-ci günü litium xloridin təsirindən zəifləmiş, AT-III başlanğıc göstəricidən artıq olaraq 53,3% (p<0,01), FF isə yüksələrək -23,3% (p<0,01) olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günü KM, KfM, HFTM, TM sensibilizasiyanın 7-ci gününə nisbətən daha çox zəifləmiş, AT-III aşağı düşərək 48% (p<0,01), FF isə getdikcə yüksələrək -28,2 (p<0,01) təşkil etmişdir. Anafilaktik şok zamanı LƏF sistemi göstəricilərində fərqlər kəskinləşmiş, belə ki, KM, KfM, HFTM, TM sürətlə zəifləmiş, AT-III azalaraq 40,3% (p<0,01), FF isə yüksək səviyyədə olaraq - 67%-ə (p<0,01) bərabər olmuşdur. FM isə getdikcə artmışdır. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra isə LƏF sistemi göstəriciləri başlanğıc göstəricilərə yaxın olmuşdur.

Sensibilizasiyanın 7-ci günündə limfanın immun göstəricilərində də dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, leykositlər, B-limfositlər, DİK başlanğıc göstəricidən fərqlənərək artıq olmuş, limfositlər, T-limfositlər, komplement isə başlanğıc göstəricidən aşağı olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günü leykositlər, limfositlər, T-limfositlər, B-limfositlər, DİK, komplementin miqdarı sensibilizasiyanın 7-ci gününə nisbətən artmışdır. Anafilaktik şok zamanı leykositlərin miqdarında kəskin fərq baş verməyərək 35,1% (p<0,01), yerdə qalan göstəricilər limfosit T-limfosit, B-limfosit, DİK nisbətən artıq olmuş, komplementin fəallığı isə litium-xloridin təsirindən əmələ gələrək -57,2%-ə (p<0,01) bərabər olmuşdur. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gündən sonra isə leykositlər, limfositlər, T-limfositlər, B-limfositlər, DİK-in miqdarı təxminən sensibilizasiya dövründəki kimi olmuş, komplement isə nisbətən azalaraq - 61,9% (p<0,01) təşkil etmişdir.

Həmin tədqiqat dövründə sensibilizasiyanın 7-ci günündə limfanın LƏF sisteminə dəyişikliklər baş verərək, litium-xloridin təsirindən KM, KfM, HFTM, TM, zəifləmiş,

AT-III başlanğıc göstəriciyə nisbətən artaraq 33,9% ($p<0,01$), FF isə yüksələrək - 20,7% ($p<0,01$) olmuşdur. Sensibilizasiyanın 14-cü günündə laxtalanma göstəriciləri getdikcə zəifləmiş, AT-III azalaraq 26%-ə ($p<0,01$) FF isə yüksələrək - 24,8% ($p<0,01$) bərabər olmuşdur. Anafilaktik şokun özündə laxtalanma göstəriciləri getdikcə zəifləmiş, AT-III nisbətən azalaraq 20,3% ($p<0,01$), fibrinolitik sistem isə getdikcə yüksələrək 34%-ə ($p<0,01$) çatmışdır. FM getdikcə artmışdır. Anafilaktik şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra laxtalanma və fibrinolitik sistem göstəriciləri sensibilizasiya dövründəki kimi olmuş, əks-laxtalanma isə nisbətən azalaraq 13,4% ($p<0,01$) təşkil etmişdir. Anafilaktik şok zamanı LAS sürətlənərək 78% ($p<0,01$) olmuşdur. AT və TS müsbət istiqamətdə dəyişmişdir. Sensibilizasiyanın 7-ci günü -2% ($p<0,05$) və -5% ($p<0,05$), 14-cü günü AT nisbətən azalaraq -2,4% ($p<0,05$), TS isə artaraq 2,1% (q/d), anafilaktik şok zamanı AT və TS azalaraq -28,4% ($p<0,01$) və -0,2% (q/d), şokdan çıxan heyvanlarda bir gün sonra isə -14,9% ($p<0,01$) və -24,8% ($p<0,01$) təşkil etmişdir.

Bu seriyada həlledici inyeksiyadan sonra heyvanların ölüm faizi 23,3% təşkil etmişdir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, apardığımız bu tədqiqat seriyasında dovşanlarda anafilaktik şokun əlamətləri daha zəif nəzərə çarpmışdır ki, bu da litium mikroelementlərinin antiallergik təsiri ilə əlaqədardır (cədvəl.1).

Cədvəl. 1

Müxtəlif preparatlarla korreksiya fonunda təcrübə heyvanlarının ölüm faizi

Preparatlar	Cəmi	Anafilaktik şokun dinamikası					
		7 gün	11 gün	13 gün	14 gün	şok	1 gün s.
Kontrol qrup (n=30)	17 (56,7%)	–	–	–	–	17 (56,6%)	–
Litium bikarbonat məhlulu (n=30)	9 (30%)	–	–	–	–	9 (30%)	–
P	<0,05						
Litium xlorid və natrium selenit məhlulu (n=30)	8 (26,7%)	–	–	1 (3,3%)	–	7 (23,3%)	–
P	<0,05						

Alınan nəticələrin təhlili göstərir ki, anafilaktik şokun dinamikasında litium immun sisteminə və laxtalanmaya müsbət təsir göstərsə də həlledici dozanı yeridildikdən sonra ölən heyvanların sayı gözlənilən qədər azalmır. Bunun səbəbi bizim tədqiqatımızda əsasən onunla izah edilə bilər ki, litium duzları hipotenziv effektdə malikdir. Anafilaktik şokun həlledici dövründə arterial təzyiq kəskin düşdüyündən yəqin ki, litiumun hipotenziv effekti onun laxtalanma və immun sisteminə müsbət təsiri ilə bərabər heyvanların şokdan çıxmasına bir qədər mane olur.

Tədqiqatın növbəti seriyalarda şokun həlledici dövründə litiumla yanaşı immun sistemi stimula edən, laxtalanmanı tənzim edən və eyni zamanda arterial təzyiqi yüksəldən, tənəffüs və ürək fəaliyyətini sürətləndirən selen birləşmələrindən istifadə etdik.

Alınan nəticələr göstərir ki, anafilaktik şokun həlledici dövründə natrium selenitin (0,4 mq/kg) vena daxilinə yeridilməsi heyvanların daha yüksək faizlə şokdan çıxmasına səbəb olur (2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 27).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov İ. A. Anafilaktik şokun dinamikasında immun komponentlər ilə laxtalanmanın qanda və limfada dəyişməsinin korreksiyası. Tibb elm. namz. diss., Bakı, 2008, -123s.
2. Axundov İ. A. Anafilaktik şokun dinamikasında litiumun limfada laxtalanma sisteminə təsiri. Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, Bakı, 2004, №12, s. 160-162.
3. Axundov İ. A. Anafilaktik şokun dinamikasında T- və V-limfositlərinin qanda və limfada pozulmasının korreksiyası. Azərbaycan pediatriklərinin aktual problemləri, Bakı, 2004, s. 60-62.
4. Axundov İ. A. Anafilaktik şokun dinamikasında litiumun limfada immun sisteminə təsiri. Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, Bakı, 2005, №13, s. 244-247.
5. Axundov İ. A. Anafilaktik reaksiyalarda immun göstəricilərin dəyişməsi və onun mikroelementlərlə korreksiyası. Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, Bakı, 2005, №14, s. 86-91.
6. Axundov İ. A. Anafilaktik şokun dinamikasında immun və laxtalanma dəyişikliklərinin korreksiyası. Azərbaycan Tibb jurnalı, Bakı, 2007, №3, s. 18-20.
7. Axundov İ. A. Anafilaktik şokun dinamikasında litium və selen mikroelementlərinin immun və laxtalanma sisteminə təsiri. Sağlamlıq, Bakı, 2008, №5, s. 158-162.
8. Axundov İ. A. Allergik reaksiyalarda mikroelementlərin immun komponent və laxtalanmaya təsiri. Sağlamlıq, Bakı, 2008, №6, s. 193-196.
9. Axundov İ. A. Anafilaktik şokun dinamikasında immun və laxtalanma sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi. Azərbaycan təbabətinin müasir nailiyyətləri, Bakı, 2009, №3, s. 139-141.
10. Axundov İ. A., Kələntərova S. M. Anafilaktik şokun dinamikasında litiumun komplementə təsiri. Məmmədsadiq Abdullayevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2004, s. 49-53.
11. Axundov İ. A., İskəndərova Z. Ş. Anafilaktik reaksiyalarda litium və selen mikroelementlərinin həyatı vacib funksiyalara təsiri. Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyevin anadan olmasının 115 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları, Bakı, 2012, s. 361-362.
12. Axundov İ. A., İskəndərova Z. Ş. Anafilaktik reaksiyalarda litium və selen mikroelementlərinin limfanın axın sürətinə təsiri. Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyevin anadan olmasının 115 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları, Bakı, 2012, s. 363-364.
13. Əliyev M.X., Məmmədov V.Q. Xroniki eksperimentdə adadovşanlarında mərkəzi limfanın alınması üsulu // Azərbaycan Tibb jurnalı, 1990, №11, s.48-50
14. Əliyev S.C., Əliyeva T.R. Anafilaksiya reaksiyaları zamanı qanda və limfada gedən laxtalanma pozğunluqları // Sağlamlıq, Bakı, 2003, №5 s.75-78
15. Албертс Б., Брей Д., Льюис Дж., Рэфф М., Робертс К., Уотсон Дж. Молекулярная биология клетки. М., Мир, т.5, 1987, -232с.

16. Алиев С.Д. О роли микроэлементов при анафилактических реакциях // Аллергология и иммунология, 2002, №2, с.134
17. Ахундов И. А. Коррекция изменений в иммунной и свертывающей системах в динамике анафилактического шока с помощью микроэлемента лития. Терапевтический вестник, Казакстан, 2009, №2 (22), с. 45-47.
18. Бабенко Г.А. Микроэлементы в экспериментальной и клинической медицине, Киев: Здоровье, 1965, - 183с.
19. Быков В.Л. Цитология и общая гистология. Функциональная морфология клеток и тканей человека. СПб, СОТИС, 1998, -520с.
20. Герасименко Н.И. Некоторые показатели обмена микроэлементов при бронхиальной астме / В кн.: Микроэлементы в медицине, Киев, 1972, вып.3, с.41-44
21. Йегер Л. Клиническая иммунология. М., 1986, т.1, -83с.
22. Константинова Н.А. Иммунные комплексы и повреждение тканей. М., Медицина, 1996, -256с.
23. Корниенко А.А., Куликовский Н.Н., Сорокатый А.Е. Катетеризация грудного протока в эксперименте // Актуальные проблемы типографической анатомии и оперативной хирургии. М., 1977, №1, с.22-26
24. Кузник Б. И., Василиев Н. В., Цыбиков Н.Н. Иммуногенез, гемостаз и неспецифическая резистентность организма. М., Медицина, 1989, -320 с.
25. Павлович С.А. Основы иммунологии, Минск, 1998, -115с.
26. Петров Р.В. Иммунология. М.: Медицина, 1978, -416с.
27. Тагдиси Д.Г., Алиев С.А., Исмаилов Т.А. О роли лития при сенсibilизации и в иммунной фазе аллергических реакций / В кн: Микроэлементы в СССР, Рига, 1990, №31, с.75-76
28. Caroll M.C. The role of complement and complement receptors in induction regulation of immunity // Annu. Rev. Immunol., 1998, №16, p.454-60
29. La Gioio A., Petrini M., Carulli Y., Lafaro A. Lithium and rubidium activities on platelet aggregation // Drugs Exp. Clin. Res., 1991, v.17, №6, p.313-316
30. Lansing M. Prescott, John P. Hardey, Donald A. Klein. Microbiology, Mc Graw –Hill New-York, №4, USA, 2002, -1026p.

**КОРРЕКЦИЯ ИЗМЕНЕНИЙ В КРОВИ И ЛИМФЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ
ИММУННОЙ СИСТЕМЫ И СИСТЕМЫ СВЕРТЫВАНИЯ КРОВИ
ПОСРЕДСТВОМ МИКРОЭЛЕМЕНТОВ В ДИНАМИКЕ
АНАФИЛАКТИЧЕСКОГО ШОКА**

И.А.Ахундов

РЕЗЮМЕ

Исследование были проведены на кроликах породы «Шиншилла» (2,0-3,0 кг). В динамике анафилактического шока у животных были взяты анализы крови и лимфы и были сделаны коррекции посредством микроэлементов лития и селенита натрия. В результате выявлена взаимосвязь между иммунной системой и системой свертывания крови.

**CORRECTION OF CHANGINGS IN THE BLOOD AND
LIMPHA OF INDICATOR OF IMMUNE SYSTEM AND SYSTEM OF
COADULATION OF BLOOD WITHIN MICROELEMENTS IN
DYNAMIC OF ANAPHYLACTIC SHOCH.**

I.A.Akhundov

SUMMARY

There were investigates on rabbits of breed “Shinshilla” (2,0-3,0 kq). There were taken analysis of blod and limpha of animals in the dynamic of anaphylactic shoch and done corrections within microelements of lithium and sodium selenite. As a result there was identified the interconnection between immune system and system coagulation of blood.

**TİBB, BİOLOGİYA VƏ
PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ
BÖLMƏSİ**

**SECTION OF MEDICINE,
BIOLOGY AND PSYCHOLOGY**

**ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКАЯ
ПОДДЕРЖКА БИЛИНГВАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ
МЕТОДОВИ СРЕДСТВ НЕЧЁТКОЙ ЛОГИКИ**

N.Ə.Umarova

AESMA

Одлар Юрду Университет,

doktorant

niyar61@list.ru

aesma.informatika@mail.ru

Açar sözlər: ikidilli təhsilin inkişafı, Bolonya prosesində ümumi ikidilli təhsil.

Ключевые слова: развитие билингвального образования, всеобщее билингвальное обучение Болонского процесса

Keywords: development of bilingual education, general bilingual education Bologna Process

Особую роль приобретает билингвальное образование как технологическая и методическая база процесса интернационализации высшего образования в русле Болонского процесса.

1. Сегодня, когда в Азербайджане на волне социально-общественного обновления, стремления к транспарентности и интеграции в европейское культурно-образовательное пространство появились первые ростки процесса билингвального обучения в новых условиях, формируются профильные научно-методические центры, возникает естественный интерес к мировому опыту билингвального образования, консолидирующего нарабатанные всевозможные формы организации билингвального обучения и поликультурного воспитания, которые, в свою очередь, отражают национально-культурные особенности конкретной страны и региона.

2. Всеобщее билингвальное обучение становится отличительной чертой языковой ситуации в современном Азербайджане, атрибутом не только общей, но и профессиональной подготовки выпускников азербайджанских школ и высших учебных заведений. Тем более, что социально-политический императив билингвального образования еще более усиливается за счёт сложившейся геополитической ситуацией, характеризующейся глобализацией экономических и

социальных процессов, сближением народов и расширением их межкультурного взаимодействия.

3. На современном этапе билингвизм должен рассматриваться как один из социально-педагогических способов разрешения противоречий современного культурного развития стран и народов, поскольку он выступает не только альтернативным способом изучения иностранного языка, но и содержит значительный потенциал поликультурного воспитания молодежи.

4. Кроме того, развитие билингвального образования определяется не только внутренними демографическими особенностями, но и общей тенденцией к интеграции, стремлением к диалогу культур и межкультурной коммуникации.

5. Актуальность билингвального образования для Азербайджана продиктована, в первую очередь, с ее стремлением к тесному взаимодействию с мировым сообществом в решении глобальных проблем человечества, осуществлении гуманитарных проектов и в других областях международного сотрудничества, что обусловило возникновение «языкового бума» и повлияло на статус языка как предмета, дающего возможность воспользоваться преимуществами транспарантного общества.

6. Необходимость теоретического осмысления мирового опыта билингвального образования усиливается в связи с процессами глобализации научно-педагогического знания и интернационализации высшего и среднего образования. Особую роль приобретает билингвальное образование как технологическая и методическая база процесса интернационализации высшего образования в русле Болонского процесса. Как свидетельствует мировой опыт билингвального образования, аналогичные проблемы являются типичными и для образовательных систем многих стран.

7. Анализ развития социокультурной, геополитической, языковой и образовательной ситуации в Азербайджане позволяет выявить ряд противоречий:

- между глобальной потребностью мирового сообщества в интеграции и формировании единого культурно-образовательного пространства и процессом усиления индивидуальности и самобытности многообразной азербайджанской культуры, стремлением азербайджанского народа сохранить свою национально-культурную идентичность;
- между значительным потенциалом билингвального образования, способного обеспечить межкультурное взаимодействие на качественно новом уровне, и отсутствием необходимых условий для актуализации этого потенциала в Азербайджане;
- между повышением роли иностранного языка как средства межкультурной коммуникации, а также его статуса как учебного предмета и недостаточным использованием возможностей билингвального образования как альтернативного способа изучения иностранного языка и приобщения обучающегося к миру специальных знаний средствами иностранного языка;
- между усиливающимися тенденциями глобализации научно-педагогического знания, интернационализации высшего образования и отсутствием адекватных билингвальных образовательных программ и соответствующих стандартов, способных эти процессы обеспечить;

- между наличием фрагментарного опыта билингвального обучения на различных уровнях образования в Азербайджане и отсутствием целостной национальной системы непрерывного билингвального образования, а также целенаправленной подготовки педагогических кадров для такой системы.

8. Таким образом, в научно-теоретическом плане актуальность исследования определяется необходимостью разработки информационно-методологических рекомендаций для нового педагогического направления – теории и практики билингвального образования в средней школе.

9. В социально-практическом плане актуальность заключается в вычленении тех ведущих идей в мировом опыте билингвального образования, которые инструментально могут быть освоены при осуществлении инновационного поиска в национальной системе образования Азербайджане.

10. Таким образом, обозначенный круг противоречий позволяет сформулировать проблему исследования, которая состоит в необходимости разработки новых информационно-методологических основ в обеспечении билингвального образования в азербайджанской национальной педагогике, позволяющих выявить педагогические возможности для современного инновационного развития средней школы в ситуации интенсивного межкультурного взаимодействия и культурно-образовательной интеграции.

11. Для решения данной проблемы существует значительный объём эвристических знаний, обеспечивающих логические взаимосвязи между отдельными уровнями билингвизма. Тем не менее, до сих пор не разработаны теоретико-методологические подходы, позволяющие исследовать мировой опыт билингвального образования как педагогического феномена, имеющего универсальное значение для образовательных систем различных стран мира, не выявлены потенциальные возможности билингвального обучения и поликультурного воспитания учащихся для интернационализации современной системы образования.

12. Объектом исследования является билингвальное образование в средних школах Азербайджанской Республики. Предметом исследования же является концептуальные основы билингвального образования в национальной и зарубежной педагогике, а также применение нечёткой логики для формирования методических рекомендаций для обеспечения непрерывности и гибкости процесса билингвального обучения.

13. В итоге цель исследования сформулирована как следующее: «разработка теоретико-методологических основ и рекомендаций по информационно-методической поддержке непрерывного билингвального образования в контексте мирового и национального опыта его развития».

14. Для достижения этой цели нами были намечены следующие основные задачи:

- разработка теоретического обоснования билингвального обучения как многомерного междисциплинарного феномена и исследование его педагогического аспекта;
- определение теоретико-методологических подходов к исследованию билингвизма как процесса обучения и воспитания средствами родного и иностранного языков;

- исследование содержательных и процессуальных аспектов организации процесса билингвального образования в различных странах, определение его сущностных характеристик и разработка его типологии на основе анализа мирового опыта;
- разработка принципиально новых подходов к оценке билингвального обучения;
- в рамках формирования методики билингвального обучения разработка логико-методологической поддержки «промежуточного» языка при различных формах и методах работы с его использованием;
- разработка логико-лексикологической поддержки при создании терминологического словаря промежуточного языка.

15. Основные методы исследования. *Группа теоретических методов*: проблемно-сравнительный анализ; метод систематизации и классификации на основе изучения национальных и аутентичных зарубежных источников; методы и средства нечёткой логики, в том числе, элементы нечёткой математики и механизм нечёткого вывода; обобщение и синтез; контент-анализ «информационных профилей» («портретов») средних школ, учебных планов и образовательных программ, международных проектов, нормативной документации; ретроспективный анализ реализации жизненных планов выпускников билингвальных школ и классов.

16. *Группа эмпирических методов*: анкетирование, беседы, интервьюирование, тестирование, наблюдение образовательного процесса в средних школах Азербайджана. Для обработки эмпирических данных были использованы методы нечеткой логики для оценки и ранжирования билингвального обучения:

- по школам в целом,
- по классам в целом,
- по отдельным подгруппам в целом,
- индивидуально по учащимся,
- индивидуально по преподавателям.

17. В результате проведенных исследований получены следующие результаты:

1. Разработаны теоретико-методологические основы билингвального образования как системообразующей педагогической характеристики междисциплинарного многоаспектного феномена билингвизма, раскрывающие особенности процесса целенаправленной, педагогически организованной социализации индивида, обеспечивающей освоение им образцов и ценностей мировой культуры по средствам родного и иностранного языков.
2. Определены сущностные характеристики феномена билингвального образования (открытость, альтернативность, поливариантность содержания, институциональное многообразие, детерминированность языковой образовательной политикой, наличие специальных способов формирования человека-билингва в различных языковых ситуациях), раскрыты его структурные компоненты – билингвальное обучение и поликультурное воспитание, обеспечивающие в своем единстве продуктивное взаимодействие обучающихся в мультикультурном пространстве и их приобщение к ценностям мировой культуры.
3. Научно обоснована система непрерывного билингвального образования в контексте интеграционных процессов в мировом и европейском культурно-образовательном пространстве, определены содержательная (билингвальные

4. образовательные программы) и институциональная (билингвальные образовательные комплексы) основы такой системы, обеспечивающие поэтапное, постепенное, качественное усложнение целевого, содержательного и операционального компонентов образовательного процесса, а также переход от более простых к более сложным моделям билингвального обучения.
5. Разработаны дидактико-методические основы билингвального образования, включающие:
  - гибкие модели билингвального обучения, отражающие плавный переход от родного к иностранному языку;
  - информационно-методические подходы и рекомендации к формированию словарей для промежуточных языков;
  - совокупность общедидактических и специальных методов и приемов билингвального обучения, основанных на применении методов нечёткой логики, обеспечивающих непрерывную преемственность освоения программных разделов;
  - дидактико-методические подходы к разработке учебных пособий для проведения билингвального занятия.
6. Разработана принципиально новая методика оценки билингвального обучения, включающая оценку класса, подгруппы учащихся, отдельного учащегося и преподавателя-билингва.
7. Предложен метод логико-лексикологической поддержки создания терминологического словаря промежуточного языка.
8. Разработаны методы логико-методологической поддержки составления «промежуточного» языка при различных формах и методах работы с его использованием.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рзаев Р.Р., Мамедов А.Д. Об одном подходе к оценке билингвального обучения. Известия НАНА / Р.Р. Рзаев, А.Д. Мамедов. – 2013. – Т. 33, № 6. – С. 187 – 196.
2. Zadeh L.A. The roles of soft computing and fuzzy logic in the conception, design, and deployment of intelligent systems, in Proc. 4-th Int. Conf. Soft Computing, Jizuka, Japan, Aug. 1986. pp. 3 – 4.
3. Рзаев Р.Р. Нейро-нечёткое моделирование экономического поведения. Verlag: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2012.
4. Рзаев Р.Р. Интеллектуальный анализ данных в системах поддержки принятия решений. Verlag: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2013.
5. Алиев Р. Билингвальное образование. Теория и практика / Р. Алиев, Н. Каже. – Рига: RETORIKA, 2005. – 384
6. Заде Л.А. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений. Математика. Новое в зарубежной науке / Заде Л.А.; пер. с англ.; под ред. Н.Н. Моисеева, С.А. Орловского. – М.: Мир, 1976. – 166 с.

N.A.Umarova

Information and methodological support of bilingual Training with the application of methods and fuzzy logic.

A special role is played by bilingual education as a technological and methodological framework of the process of internationalization of higher education in line with the Bologna process.

N.Ə.Umarova

Metod və qeyri-səlis məntiq tətbiqi ilə ikidilli təhsildə metodoloji dəstək.

Boloniya prosesinə uyğun olaraq təhsilin beynəlmilləşdirilməsi prosesinin texnoloji və metodoloji əsası kimi ikidilli təhsilin xüsusi rolu.

АВАРИЙНЫЕ РАЗЛИВЫ НЕФТИ: СРЕДСТВА ЛОКАЛИЗАЦИИ И МЕТОДЫ ЛИКВИДАЦИИ

Ш.Г.Исаева

Магистрант Университета Odlar Yurdu

e-mail: shebi189@bk.ru

Açar sözlər: Bioremeditsiya, neftyiğicı qurğular, neftsızıntısı, dispergent, sorbent.

Ключевые слова: Биоремедитация, нефтесборные устройства или скиммеры, разливы ННП, диспергенты, сорбенты.

Key words: Bioremediation, skimmers, oilleak, dispersants, sorbents.

Аварийные разливы нефти и нефтепродуктов, имеющие место на объектах нефтедобывающей и нефтеперерабатывающей промышленности, при транспорте этих продуктов наносят ощутимый вред экосистемам, приводят к негативным экономическим и социальным последствиям. В связи с увеличением количества чрезвычайных ситуаций, которое обусловлено ростом добычи нефти, износом основных производственных фондов (в частности, трубопроводного транспорта), а также диверсионными актами на объектах нефтяной отрасли, участвовавшими в последнее время, негативное воздействие разливов нефти на окружающую среду становится все более существенным. Экологические последствия при этом носят трудно учитываемый характер, поскольку нефтяное загрязнение нарушает многие естественные процессы и взаимосвязи, существенно изменяет условия обитания всех видов живых организмов и накапливается в биомассе. Несмотря на проводимую в последнее время государством политику в области предупреждения и ликвидации последствий аварийных разливов нефти и нефтепродуктов, данная проблема остается актуальной и в целях снижения возможных негативных последствий требует особого внимания к изучению способов локализации, ликвидации и к разработке комплекса необходимых мероприятий. Локализация и ликвидация аварийных разливов нефти и нефтепродуктов предусматривает выполнение многофункционального комплекса задач, реализацию различных методов и использование технических средств. Независимо от характера аварийного разлива нефти и нефтепродуктов (ННП) первые меры по его ликвидации должны быть направлены на локализацию пятен во избежание распространения дальнейшего загрязнения новых участков и уменьшения площади загрязнения.

Боновые заграждения. Основными средствами локализации разливов ННП в акваториях являются боновые заграждения. Их предназначением является предотвращение растекания нефти на водной поверхности, уменьшение

концентрации нефти для облегчения процесса уборки, а также отвод (траление) нефти от наиболее экологически уязвимых районов. При разливах ННП в акваториях рек, где локализация богами из-за значительного течения затруднена или вообще невозможна, рекомендуется сдерживать и изменять направление движения нефтяного пятна судами-экранами, струями воды из пожарных стволов катеров, буксиров и стоящих в порту судов. Методы ликвидации. Существует несколько методов ликвидации разлива ННП: механический, термический, физико-химический и биологический. Одним из главных методов ликвидации разлива ННП является механический сбор нефти. Наибольшая эффективность его достигается в первые часы после разлива. Это связано с тем, что толщина слоя нефти остается еще достаточно большой. (При малой толщине нефтяного слоя, большой площади его распространения и постоянном движении поверхностного слоя под воздействием ветра и течения процесс отделения нефти от воды достаточно затруднен.) Помимо этого осложнения могут возникать при очистке от ННП акваторий портов и верфей, которые зачастую загрязнены всевозможным мусором, щепой, досками и другими предметами, плавающими на поверхности воды. Термический метод, основанный на выжигании слоя нефти, применяется при достаточной толщине слоя и непосредственно после загрязнения, до образования эмульсий с водой. Этот метод, как правило, применяется в сочетании с другими методами ликвидации разлива. Физико-химический метод с использованием диспергентов и сорбентов рассматривается как эффективный в тех случаях, когда механический сбор ННП невозможен, например при малой толщине пленки или когда разлившиеся ННП представляют реальную угрозу наиболее экологически уязвимым районам. Биологический метод используется после применения механического и физико-химического методов при толщине пленки не менее 0,1 мм. Скиммеры. Для очистки акваторий и ликвидации разливов нефти используются нефтесборщики, мусоросборщики и нефтемусоросборщики с различными комбинациями устройств для сбора нефти и мусора. Нефтесборные устройства, или скиммеры, предназначены для сбора нефти непосредственно с поверхности воды. В зависимости от типа и количества разлившихся нефтепродуктов, погодных условий применяются различные типы скиммеров как по конструктивному исполнению, так и по принципу действия.

По способу передвижения или крепления нефтесборные устройства подразделяются на самоходные; устанавливаемые стационарно; буксируемые и переносные на различных плавательных средствах. По принципу действия - на пороговые, олеофильные, вакуумные и гидродинамические. Пороговые скиммеры отличаются простотой и эксплуатационной надежностью, основаны на явлении протекания поверхностного слоя жидкости через преграду (порог) в емкость с более низким уровнем. Более низкий уровень до порога достигается откачкой различными способами жидкости из емкости. Олеофильные скиммеры отличаются незначительным количеством собираемой совместно с нефтью воды, малой чувствительностью к сорту нефти и возможностью сбора нефти на мелководье, в затонах, прудах при наличии густых водорослей и т.п. Принцип действия данных скиммеров основан на способности некоторых материалов подвергать нефть и нефтепродукты налипанию. Вакуумные скиммеры отличаются малой массой и сравнительно малыми габаритами, благодаря чему легко транспортируются в

удаленные районы. Однако они не имеют в своем составе откачивающих насосов и требуют для работы береговых или судовых вакуумирующих средств. Большинство этих скиммеров по принципу действия являются также пороговыми. Гидродинамические скиммеры основаны на использовании центробежных сил для разделения жидкости различной плотности - воды и нефти. К этой группе скиммеров также условно можно отнести устройство, использующее в качестве привода отдельных узлов рабочую воду, подаваемую под давлением гидротурбинам, вращающим нефтеоткачивающие насосы и насосы понижения уровня за порогом, либо гидроэжекторам, осуществляющим ва-куумирование отдельных полостей. Как правило, в этих нефтесборных устройствах также используются узлы порогового типа. В реальных условиях по мере уменьшения толщины пленки, связанной с естественной трансформацией под действием внешних условий и по мере сбора ННП, резко снижается производительность ликвидации разлива нефти. Также на производительность влияют неблагоприятные внешние условия. Поэтому для реальных условий ведения ликвидации аврийного разлива производительность, например, порогового скиммера нужно принимать равной 10-15% производительности насоса.

Нефтесборные системы. Нефтесборные системы предназначены для сбора нефти с поверхности моря во время движения нефтесборных судов, то есть на ходу. Эти системы представляют собой комбинацию различных боновых заграждений и нефтесборных устройств, которые применяются также и в стационарных условиях (на якорях) при ликвидации локальных аварийных разливов с потерпевших бедствие танкеров.

Диспергенты и сорбенты. Как говорилось выше, в основе физико-химического метода ликвидации разливов ННП лежит использование диспергентов и сорбентов. Диспергенты представляют собой специальные химические вещества и применяются для активизации естественного рассеивания нефти с целью облегчить ее удаление с поверхности воды раньше, чем разлив достигнет более экологически уязвимого района. Для локализации разливов ННП обосновано применение и различных порошкообразных, тканевых или боновых сорбирующих материалов. Сорбенты при взаимодействии с водной поверхностью начинают немедленно впитывать ННП, максимальное насыщение достигается в период первых десяти секунд (если нефтепродукты имеют среднюю плотность), после чего образуются комья материала, насыщенного нефтью.

Биоремедитация – это технология очистки нефтезагрязненной почвы и воды, в основе которой лежит использование специальных, углеводородоокисляющих микроорганизмов или биохимических препаратов. Число микроорганизмов, способных ассимилировать нефтяные углеводороды, относительно невелико. В первую очередь это бактерии, в основном представители рода *Pseudomonas*, а также определенные виды грибов и дрожжей. В большинстве случаев все эти микроорганизмы являются строгими аэробами. Существуют два основных подхода в очистке загрязненных территорий с помощью биоремедитации: 1-стимуляция локального почвенного биоценоза; 2-использование специально отобранных микроорганизмов.

Стимуляция локального почвенного биоценоза основана на способности молекул микроорганизмов к изменению видового состава под воздействием внешних условий, в первую очередь субстратов питания. Наиболее эффективно разложение ННП происходит в первый день их взаимодействия с микроорганизмами. При температуре воды 15-25 °С и достаточной насыщенности кислородом микроорганизмы могут окислять ННП со скоростью до 2 г/м² водной поверхности в день. Однако при низких температурах бактериальное окисление происходит медленно, и нефтепродукты могут оставаться в водоемах длительное время -до 50 лет.

В заключение необходимо отметить, что каждая чрезвычайная ситуация, обусловленная аварийным разливом нефти и нефтепродуктов, отличается определенной спецификой. Многофакторность системы "нефть-окружающая среда" зачастую затрудняет принятие оптимального решения по ликвидации аварийного разлива. Тем не менее, анализируя способы борьбы с последствиями разливов и их результативность применительно к конкретным условиям, можно создать эффективную систему мероприятий, позволяющую в кратчайшие сроки ликвидировать последствия аварийных разливов ННП и свести к минимуму экологический ущерб.

Актуальность проблемы. Ежегодная мировая добыча сырой нефти составляет свыше 2,5 млрд. т, причем спрос на нефть продолжает расти и увеличивается в год примерно на 8%, соответственно растет и добыча нефти - в среднем на 5% в год. Потери нефти и нефтепродуктов составляют около 50 млн. т в год.

Цель и задачи исследований. Цель работы — оценить воздействие нефти и нефтепродуктов на почвенно-биотический комплекс и разработать способы восстановления загрязненных территорий.

Практическая значимость. Полученные результаты исследований позволяют прогнозировать темпы самоочищения нефтезагрязненной территории; определить размеры экологического ущерба от загрязнения и использовать наиболее эффективные сорбенты для восстановления.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гвоздиков В.К., Захаров В.М. Технические средства ликвидации разливов нефтепродуктов на морях, реках и водоемах: Справочное пособие. - Ростов-на-Дону, 1996.
2. Вылкован А.И., Венцюлис Л.С, Зайцев В.М., Филатов В.Д. Современные методы и средства борьбы с разливами нефти: Научно-практическое пособие. - СПб.:Центр-Техинформ, 2000.
3. Забела К.А., Красков В.А., Москвич В.М., Соценко А.Е. Безопасность пересечений трубопроводами водных преград. - М.: Недра-Бизнесцентр, 2001.

4. Проблемы совершенствования системы борьбы с разливами нефти на Дальнем Востоке: Материалы регионального научно-практического семинара. - Владивосток: ДВГМА, 1999.
5. Response to Marine Oil Spills. International Tanker Owners Pollution Federation Ltd. London, 1987.
6. Материалы сайта.

XÜLASƏ

Ş.Q.İsayeva

Sonda, hər bir fəvqəladə vəziyyətdə neft və neftməhsullarının təsadüfidağılması, müxtəlif xüsusi səbəbdən olduğunu qeyd etmək lazımdır. "Neftin-ətraf mühit" sisteminin multifaktorluğu qəza daşqınlarının aradan qaldırılması üçün optimal qərarlar qəbul edilməsini çox çətinləşdirir. Bununla belə, daşqınların nəticələri ilə mübarizə üsullarını təhlil edərək ekoloji ziyanı minimuma endirməyə imkan verən neft dağılmalarının qəza nəticələrinin tez bir zamanda aradan qaldırılmasını və səmərəli tədbirlər sistemini yaratmaq olar.

SUMMARY

S.Q.İsayeva

In conclusion, it should be noted that each emergency situation caused by accidental spills of oil and oil products, differs with its own specific characteristics. The multifactorial characteristics of the "Oil-environment" system often makes it very difficult to make optimal decisions regarding the elimination of the accidental spills. However, by analyzing the ways to combat the effects of spills and their effectiveness for specific conditions, it is possible to create an effective system of measures which quickly eliminates the consequences of OOP spills and minimizes the environmental damage.

TƏBİƏTİ VƏ ƏTRAF MÜHİTİ ÇİRKLƏNDİRƏN MƏNBƏLƏR VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Dos., İ.X.Məmmədov, Dos., R.K.Mehtiyev

Odlar Yurdu Universiteti

e-mail: rafailme@aztu.edu.az

Açar sözlər: biosferin, mineral, qazıntı, təbiət, mühafizə

Keywords: biosphere, mineral, mineral, nature, conservation

Giriş: Biosferin mineral əsasını təşkil edən Yer qabığının və eləcə də bütün təbiətin mühafizəyə böyük ehtiyacı var. Bu isə insanları planetimizin təkinə daha böyük sürətlə müdaxilə etməsinə can atması nəticəsində özünü daha çox göstərməkdədir.

İnsanlar mineral mühitlə, biosfer ilə və bütövlükdə təbiətlə daima qarşılıqlı münasibətdə olublar. Belə ki, faydalı qazıntıların çıxarılması bilavasitə iki növ problemlə sıx surətdə bağlıdır:

1. Mineral ehtiyatlardan səmərəli istifadə
2. Bizi əhatə edən təbiətin mühafizəsi

Faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi zamanı dənizlərin, çayların torpaqların, yer səthinin, su hövzələrinin və atmosferin qorunması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi yer təkinin və bütövlükdə təbiətin mühafizəsi, təbii ehtiyatların itgilərdən və israfçılıqdan qorumaq deməkdir. Bunu, hazırkı və gələcək maraqları nəzərə almaqla icra etmək lazımdır. Təbiətə və onun ehtiyatlarına elmi cəhətdən əsaslandırılmış münasibət alimlərin və mütəxəssislərin proqram sənədi olmalıdır, hüquqi normalara, respublika kodeksinə ciddi surətdə əməl etməlidir.

Ağır olsa da etiraf etmək lazımdır ki, bu məsələnin hazırda nə qədər ciddi bir problem olduğuna lazımınca qiymət verilmir və yer təkinin qorunmasında dövlət kodeksinin tələbləri kifayət qədər yüksək səviyyədə yerinə yetirilmir. Belə ki, qonşu respublikanın və öz respublikamızın müxtəlif istehsalat tullantılarının Kür çayına və Xəzər dənizinə axıtılmasının qarşısı hələ də alınmamışdır. Dünya üzrə maye yanacağa tələbatın gündən-günə artması insanlara dəniz və okeyanların dərinliklərində yerləşən neft və qaz yataqlarını istismar etməyə məcbur etmişdir. Nəticədə isə insanlar çay, dəniz, okeyanların flora və faunasına ciddi zərər vurmuş olurlar. Müxtəlif sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatlarının elm və texnikanın müasir inkişafı maye yana-caqdan istifadəsiz

təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının, yaxın gələcəkdə dünyanın böyük neft və qaz ixracatı ölkəsinə çevriləcəyi danılmazdır.

Odur ki, Atmosfer havasının, torpağın, su hövzələrinin, yerin təkinin, bitgi və heyvan aləminin çirklənməsi ilə mübarizə dövlətin, xalqın və hər bir vətəndaşın müqəddəs borcu olmalıdır. Bu məqsədlə, təklif edilmiş qapalı tsikl, tullantısız texnologiyalardan istifadə və çirklənmiş materialların basdırılması diqqəti daha çox çəkir. Məsələyə bu cür yanaşma və əldə edilən müvəffəqiyyətlər ətraf mühitə və yerin təkinə olan zərərli təsirini azaltmağa xidmət etdiyi üçün çox qiymətlidir.

Bu da sirr deyil ki, müxtəlif sənaye obyektlərinin tullantılarının və çirklənmiş suların axıdılması Xəzər dənizini çoxdan çirkəbə çevirmişdir. Bu məsələdə neftçilərin fəaliyyətini əfsuslar olsun ki qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Neft və qaz yataqlarının işlənməsi, neft və qaz quyularının qazılması, neft və qazın yığılması, nəql edilməsi və emalı, müxtəlif qəzaların baş verməsi, Xəzər dənizinin flora və faunasının fəaliyyətinə zərərli təsir göstərir.

Bizim məqsədimiz yuxarıda edilən alimlərdən biri olan yəni neft və qaz çıxarılmasının yüksələn xətt üzrə artmasını təmin etmək üçün, neft və qaz quyularının qazılmasının həcmnin məcburi surətdə artdığı bir şəraitdə yerin təkinə və ətraf mühitə zərərli təsirini mümkün qədər azaltmaqdır. Buna nail olmaq üçün öncə yataqda geoloji və geofiziki tədqiqatlar aparılmalı, yatağın geoloji kəsilişi ətrafı öyrənilməlidir. Sonra quyunun qazılması zamanı istifadə ediləcək səthi aktiv maddələr, kimyəvi reagentlər, zərərli maddələr, yağlar, turşular, qələvilər, duzlar və s. Təsirini minimuma endirilməsinə çalışmaq lazımdır.

Dənizdə quyuların qazılmasında əsas çirkləndirici qazıma şlamıdır. Yuxarıda adları çəkilən maddələrin çox böyük əksəriyyəti qazıma şlamı tərkibinin əsas komponentləridirlər. Əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, qazıma şlamının Xəzər dənizinə tökülməsidənizə flora və faunasına, bioloji aləminə məhv edici təsir göstərməklə yanaşı, bu regionda yaşayıb yaradan insanların təsərrüfat və mədəni fəaliyyətinə də zərərli təsir göstərir. Odur ki, qazıma şlamının zərərləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son zamanlar şlamın zərərləşdirilməsi üçün bir sıra təkliflər və üsullar işlənib hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün istismar üsullarında quyu hasilatının tərkibində olan sular, yüksək dərəcədə minerallaşmış olurlar və onların dənizə axıdılması dənizin flora və faunasının məhvə gətirib çıxardır. Buna görə quyu hasilatında ayırılan suyu bir qayda olaraq kontur arxasına və çirkəb suyu udan (qəbul edə bilən) laylara vururlar. Lay suuları ilə yanaşı müxtəlif texnoloji proseslərdə (təmizlik işlərində və temperaturu azaltma məqsədi ilə) istifadə edilmiş çirklənmiş su tullantıları və sənayə müəssisələri tərəfindən kanalizasiya sisteminə axıdılan cirkəb sulara qarışan yağış, daşğın və sel suları da laylara vururlar. Yuxarıda qeyd edilən suların hamısı çirkəb sular adlanır.

Neft və qaz yataqlarının işlənməsi proseslərində lay təzyiqinin düşmə intensivliyini azaltmaq məqsədi ilə mədən çirkəb sularını və texniki suları neft layının arxasına vurmaqla həm quyu hasilatının artırılmasına həm də ətbətin mühafizəsinə nail olmaq

mümkündür.Bu həmdə qapalı tsikilin yaradılmasına imkan verir.Quyu hasilatının neft yığılı mənəqəsində qurudulub sora ora nəql edilir.Durulmadan və tutumların təmizlənməsindən qalan su öz-özünə flotasiya sahəsi kimi istifadə olunan mədən çirkab sularının yığıldığı yerə-Zığ gölünə tökülür.

Flotasiya xırda dispers hissəciklərin qaz qabarçıqları vasitəsi ilə mayedən ayrılması,həm-çinin kimyəvi reagentin təsirindən onların çökməsidir.Neft mədən çirkab sualrının sıxlığı 10470-1180 kq/m³ olan qarışıq dispers sistemdir,dispers mühit isə yüksək dərəcədə minerallaşmış duz-lu sudur.Çirkab sualrın dispers fazası isə neft qaza qabarçıqları və asılı vəziyyətdə olan bərk hissəciklərdir.

Yer tərkibində çıxarılan sular içərisində emulsiya halında olub lay sualrının tərkibində çirkləndiricilərin miqdarı 10-20mq/l-dən çox olmadığını əsas qəbul edib,deyə bilirik ki,bu cür suların tərkibində praktiki olaraq çirkləndiricilə olmur.

Quyuları vumaq üçün istifadə olunan çirkab suların keyfiyyət normaları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Kollektorların növləri	Çirkab suada qarışıqların buraxıla bilən miqdarı, mq/l		
	Neft	Mexaniki	Dəmir
Məsaməli çatlı,çat və cat-cat	25	30	2
Zəif çatlər	15	10	1
Dənəli	1	2	0,5

Quyu vurulaçaq su o vaxt yararlı hesab edilir ki,vurma təzyiqinin müxtəlif qiymətlərində süzülmənin qərarlaşmış rejimlərində udulacaq suyu qıbul edən layın və yaxud məhsuldar laydan götürülmüş suxur nümunəsinin (kermin) keçiriciliyi praktiki olaraq azalmır.Flotasiyadan sonra su betondan hazırlanmış və hər küncündə hidromanitor quraşdırılmış su anbarına tökülür,oradan isə mərkəzi paylayıcı mənəqəyə vurulur.

Çirkab suyu flokulyasiya etmək üçün PAA,sulfanolkimi kimi flokulyant kimyəvi rent-genlər və koaqulyant Na-CII 150mq/l optimal konsentrasiyasında mexaniki qarışılı çirkab su 14 saat sükünətdə saxladıqdan sonra öz-özünə cökmə nəticəsində qarışığın miqdarı 1000mq/l-dən 33mq/l-ə və 3000mq/l-dən 43.4mq/l-düçür ki,bunu da yaxşı nəticə kimi qiymətləndirmə olar.Azərbaycanda çirkab suların laya vurulması təcübəsindən coxdan istifadə olunmasına baxmaya-raq şlamın laya vurulması nəinki Azərbaycanda,hətta keçmiş SSRİ-ninneftçixarma sənayesində fikir verilmirdi.Bu vaxta qədər dənizin və ətraf mühitin qazıma tullantılar ilə çirklənməsinin qarşısını almaq

məqsədilə şlamən kimyəvi və termiki usulla işlənməsi, sahilə çıxarılıb basdırılması və ya nisbətən zərərsizləşdirilib dənizə atılması ilə kifayətlənmişlər. Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmə olarki, şlamdan suspensiya hazırlanması, yenidən onu qəbul edən laya vurulması – şlamın texnoloji işləməsi və ütilizasiya edilməsi üçün sahilə daşınmasını əvəz edən həyatı alter-nativ həll variantıdır.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Məmmədov Ə.Ə. , Xəlilov A.A. Sənaye ekologiyası. Bakı – 2011 – ci il.
2. Novruzov S.Ə., Ümumi kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası. Bakı 2010 – il.

NATURE AND POLLUTE THE ENVIRONMENT REFERENCES AND PEST CONTROL MEASURES

Assoc., İ.X.Məmmədov, Assoc., R.K.Mehtiyev

SUMMARY

Biosphere of the Earth's crust, as well as the nature of the mineral form the basis of security needs. İnsanlar to intervene in the lives of our planet as a result of sub-surface more rapidly than he has. People mineral environment, the biosphere and the whole nature are constantly interacting. Thus, two types of upstream problem is closely connected directly

ПРИРОДА И ЗАГРЯЗНЯЮТ ССЫЛКИ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И МЕРЫ БОРЬБЫ С ВРЕДИТЕЛЯМИ

Доц., İ.X.Məmmədov, Доц., R.K.Mehtiyev

РЕЗЮМЕ

Биосфера земной коры, а также от характера минеральной форме с учетом потребностей безопасности. İnsanlar to вмешиваться в жизнь нашей планеты в результате к югу от поверхности быстрее, чем у него есть. Люди минеральной среды, биосферы и всей природы постоянно взаимодействуют. Таким образом, два типа по разведке и добыче проблема тесно связана напрямую

NEFT VƏ NEFT MƏHSULLARININ ÇİRKƏNDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dos.,R.K.Mehtiyev, Dos.,İ.X.Məmmədov

Odlar Yurdu Universiteti

e-mail: rafailme@aztu.edu.az

Açar sözlər: neft, karbohidrogen, komponent, oksidləşmə, atmosfer

Key words: oil, hydrocarbons, component, oxidation, the atmosphere

Giriş: Neft məhsullarının əsas komponentləri karbohidrogenlərdir. Karbohidrogenlərlə ya-naşı neft məhsullarının tərkibində kükürd, azot və oksigen də mövcuddur. Quyulardakı qəza nəticəsində və yaxud borularda baş verən sızmaların nəticəsində xam neftin axması zamanı texnogen təsirin əsas gücü əksər hallada torpağa olur.

Neft torpağa və suya düşərək özü ilə landşaftlardakı geokimyəvi balansını pozan müxtəlif kimyəvi birləşmələr əmələ gətirir. Bu pozuntu mühitin fiziki halının dəyişməsi, onun su–hava re-jiminin dəyişməsi, toksiki maddələrin yığılması və bioseno-zun ayrı-ayrı komponentlərinin tə-sirinin azaldılması, torpağın tərkibinin və onun hidro-azot balansının dəyişməsi, ayrı-ayrı mik-roelementlərin miqراسiya xüsusiyyətlərinin yaranması və bitiminoz arealların əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Karbohidrogenlə çirklənmə torpaqdaxili suda həll olan üzvi birləşmələrindən olan az molekullu turşuların, spirtlərin və s. artırılmasına gətirib çıxarır. Onların spektri çirklənmənin struktur tərkibi ilə təyin olunaraq, kifayət qədər geniş olub, Fe və Al ionları ilə daxili kompleks birləşmələri və tez həll oluna bilən kompleks birləşmələrin torpağın mineral hissəsinin komponentlərinin torpaqdan çıxmasında xüsusi rolu vardır. Xam neftin tərkibində olan aromatik karbohidrogenlərin oksidləşməsi zamanı fenol tipli birləşmələr və onların törəmələri əmələ gəlir. Sonrakı mərhələdə onlar polimerləşirlər. Mono və oliqomer ölçülü formada bu maddələr yüksək fizioloji aktivliyə malik olurlar. Kiçik molekullu fenollar torpaqda yığılaraq onu zəhərləyirlər.

Atmosfer oksigeninin çətin daxil olduğu neftlə çirklənmiş torpaqların aşağı qatlarında üzvi birləşmələrin və anaerob şəraitdə karbohidrogenlərin komponentlərinin parçalanması nəticəsində toksik qatılıqda turşu oksidlərinin toplanması baş verir. Spirt, kükürd, hidrogen və başqa məh-sullar bitkilərə məhvedici təsir göstərir. Yağlı turşular torpağın aşağı qatlarında yığılaraq onun hidrofobluğunu artırır və bunun nəticəsində onun su saxlama xüsusiyyəti azalır. Neft torpağa düşərək onun fiziki xüsusiyyətlərini köklü olaraq dəyişir. O, kəskin hidrofobluq xüsusiyyətini torpağın ayrı-ayrı hissələrinə ötürür. Neftlə çirklənmiş torpağın yuxarı qatlarında hidrofobluğun artması göstərici olaraq, onun aşağıda

yerləşən (20-25 sm) qatlarında nəmliyin artmasına gətirib çıxarır. Bunun səbəbi torpağın neftlə çirklənmiş yuxarı qatında nəmliyin transpirasiyasının sürətinin azalmasıdır. Bu zaman hava rejimi kifayət qədər pozulur ki, bu da özünü təmizləmə pro-sesinə mənfi təsir göstərir. Torpağın neftlə çirklənməsi onun kimyəvi xassəsinin kifayət qədər dəyişməsi ilə müşahidə olunur. “Oksidləşmə-Bərpa” prosesi dəyişir, bu bir sıra mikroelementlə-rin tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olur. Torpağın neftlə çirklənməsi nəticəsində həmçinin onun aqrokimyəvi xüsusiyyətləri də dəyişir. Bir neçə mühüm bioloji proseslər mövcuddur ki, bunlar landşaftların xam neftlə çirklənməsinin artmasına səbəb olur. Bunlara onkogenezi, kan-serogenezi, mutagenezi göstərmək olar. Torpaq müəyyən dərəcədə antimutagen xüsusiyyətlərə malikdir. Qalıq neft suları ilə yüksək dərəcədə çirklənmə zamanı bu xüsusiyyətlər tükənə bilər. Bu zaman biotoksiklik orta mutagen effektivliyin orta gücü ilə korrelyasiya edilə bilər. Neftin tərkibinə daxil olan bir sıra komponentlər də mutagen xüsusiyyətlərə malikdir. Buraya polisiklik karbohidrogenlər və aromatik karbohidrogenlərin bioloji parçalanması nəticəsində yaranan fenolu aid etmək olar. Çirklənmə prosesində mutagen təsirli maddələr torpaqda yığılıb mikrozonalarda kifayət qədər yüksək miqdarda lokallaşır ki, bunun nəticəsində də torpağın özünün təbii olaraq mutagen aktivliyi artır. Çirklənmiş ekosistem ixtiyari halda öz başlanğıc vəziyyətindən uzaqlaşır və dayanıqsız “metostabil” hala keçir. Bir çox amillərin birgə təsirindən asılı olaraq bu sistem yeni şəraitə uyğunlaşaraq ya öz funksional xüsusiyyətlərini bərpa edir və yaxud “meta-stabil” haldan tam tənəzzülə uğrayır.

Neft özü-özlüyündə kəskin toksik xüsusiyyətlərə malik deyil. Aromatik karbohidrogenlərdən toluol, ksilol, benzol, nafalin, neftin suda həll olunan bəzi fraksiyaları və onların bioloji oksidləşmiş məhsulları mikrobioloji və biokimyəvi proseslərə toksik təsir göstərməyə malikdir-lər. Bir çox aromatik karbohidrogenlər torpaqdan tez və asanlıqla buxarlanır və yaxud parçalanırlar. Buna görə də neftin torpağa toksik təsirinin kəskin periodu kifayət qədər qısa vaxtda baş verir. Toksik komponentləri olmayan neft kiçik konsentrasiyalarda müəyyən biostimullaşdırıcı təsire malik olaraq, bitkilərin inkişafı və ya qocalmasını tezləşdirir. Yüksək dozalarda neft orqanizmlərə narkotik təsir göstərir. Bu halda neft hüceyrələri qeyri-spesifik inqibitor rolunu oynayır. Xam neftin ağır fraksiyaları torpaq biotuna – heyvan və bitkilərə daha çox mənfi təsir göstərir.

Torpaq bir çox heyvanlar üçün yaşayış məskənidir. Zooloqların 22 tipə böldüyü heyvanların 10-u torpaqda yaşayır. Neft çirklənmiş torpaqda yaşayan heyvanlara uzunmüddətli mənfi təsir göstərərək intensiv çirklənmə zonasında onların kütləvi məhvini gətirib çıxarır. Torpaqda yaşayan onurğasızlar – hörümçəklər, bəcəklər, cırcıramalar və s. yüksək dozalı neftlərin təsiri altında sınıntı çəkirlər. 81/m² və ondan yuxarı dozalarda bütün zooloji qrupların məhv olma təhlükəsi baş verir. Bu zaman ilk növbədə iri onurğasız heyvanlar məhv olur. Sadələri isə tədricən məhv olurlar. Neftlə çirklənmənin mənfi təsiri əsasən 2 yolla : neft məhsulları ilə birbaşa əlaqə nəticəsində və bilavasitə çirklənmiş torpaqların xüsusiyyətlərinin dəyişməsi vasitəsilə göstərilir.

Biosferin çirklənməyə daha həssas komponenti bitki örtüyüdür. Neftçixarma sahəsinin bitki örtüyünə mənfi təsirinə misal olaraq Abşeron yarımadasının neft mədənlərini göstərmək olar. Neft mədənləri şəraitində bitki örtüyünün dəyişməsinə təsir faktorlarından xam nefti, mineral-laşmış suları və həmçinin müxtəlif tərkibli qazma məhlullarını göstərmək olar. Bu zonanın bit-kiləri ekstremal şəraitdə inkişaf edir.

Havada, suda və torpaqda toksik maddələrin hətta az konsentrasiyanın olması da bitkilərə mənfi təsir göstərir. Laboratoriya şəraitində konsentrasiyası 50 ml/kq-dan yüksək olan və torpağa dağılma miqdarı 8-dən 24 l/m² qədər olan neftin bitkilərə toksik təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, neftin səthə axması zamanı praktik olaraq bütün bitkilər məhv olurlar. Onların yenidən əmələ gəlməsi isə bitkinin zonal mənşəyindən asılı olaraq 2-3 ildən sonra baş verir. Neftin və onun məhsullarının bitkilərə mənfi təsirini bildirən xarici əlamətlərə, onların anatomik –morfoloji göstəricilərinin dəyişməsinə, onlarda şişlərin əmələ gəlməsinə və rənglərinin dəyişməsinə göstərmək olar.

Beləliklə, torpağın neftlə çirklənməsi onun mikrobioloji, biokimyəvi, fiziki, kimyəvi, aqro-kimyəvi və antimitagen xarakteristikalarına əsaslı təsir edir.

Torpağın, suyun və başqa obyektlərin neftdən təbii olaraq özü-özünü təmizləməsi mürək-kəb, uzunmüddətli, çox faktorlu proses olub, regionun təbii şəraitindən asılı olaraq bir neçə on illiklər sürə bilər.

Mürəkkəb təbii obyektlərin dayanıqlıq dərəcəsinin təyini, yəni müxtəlif texnogen faktorların təsiri altında onların inkişaf proqnozu metodları tədqiq edilməkdədir. Tədqiqatlar göstərir ki, tex-nogen təsir zonasında landşaftların fəaliyyətinin qanunauyğunluğu əsasən texnogen xüsusiyyətə, ilkin təbii sistemin özünün xassələrindən və ümumi təbii şəraitindən asılıdır. Gös-tərilən qrup göstəricilərinin zamana və məkana görə dəyişməsi texnogenez zonada təbii sistemin dayanıqlığının müxtəlif olmasını müəyyən edir. Landaşftların neftlə çirklənməyə qarşı dayanıqlığını fəaliyyət rejiminin potensialının saxlanması kimi təyin etmək olar. Bu zaman dayanıqlığın əsas şərti bu rejimin, sistemin fiziki-kimyəvi xarakteristikaları ilə adekvat olmasıdır. Landaşftların dayanıqlığı anlayışı nisbi anlayışdır. Xam neftin landşafta hətta bir dəfə belə tökülməsi oradan landşaft əmələ gətirən biokimyəvi proseslərin intensiv transformasiya etməsi üçün kifayət olur.

Beləliklə,yerin təkinin və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması yalnız bu məq-sədə xidmət edən dövlət təşkilatlarının işi olmalı ,bizim hər birimizin müqəddəs vəzifələrindən biri olmalıdır.Cünki bu məsələyə laqeyid çumasibət ən sonunda bütün calı aləmin məhvinə gətirib çıxarıla bilər.Odur ki,bu problemin həllinə dərin və geniş mənada yanaşmaq lazımdır.İnsanların təbiətə,ətraf mühitə,mineral ehtiyatlara,yerin tərkini,okealnarın,dənizlərin,çayların, göllərin,flora və faunasəna münasibəti kökündən dəyişməlidir.

Bu gün respublikamızda xarici ölkələrdə aparılan elmi tədqqiqat işlərinin nəticələrinə əsaslanaraq,qazıma tullantılarının utilizasiyasını və qazıma şamının digər

tullantılarla birlikdə bilavasitə laya vurulmasının ən yeni və səmərəli üsul kimi qəbul etmək olar.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Məmmədov Ə.Ə. , Xəlilov A.A. Sənaye ekologiyası. Bakı – 2011 – ci il.
2. Novruzov S.Ə., Ümumi kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası. Bakı 2010 – il.

CHARACTERISTICS POLLUTING OIL AND OIL PRODUCTS

Assoc., R.K.Mehtiyev, Assoc., I.X.Məmmədov

SUMMARY

The main components of the hydrocarbons of petroleum products. Hydrocarbons and oil products, as well as sulfur, nitrogen and oxygen are also available. As a result of an accident or as a result of leaks in pipes, wells, which occurred during the anthropogenic impact on the flow of crude oil is the main strength of the soil in most hallada. Oil soil geochemical balance and fell into the water with him in violation of landsaftlardakı different chemical compounds.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАГРЯЗНЯЮТ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ НЕФТИ И НЕФТЕПРОДУКТОВ

Доц., R.K.Mehtiyev, Доц., I.X.Məmmədov

РЕЗЮМЕ

Основные компоненты углеводородов нефтепродуктов. Углеводороды и нефтепродукты, а также серы, азота и кислорода, также доступны. В результате аварии или в результате утечек в трубах, скважинах, которые произошли во время антропогенного воздействия на поток сырой нефти является основным прочностью грунта в большинстве hallada. Нефть почвы геохимические равновесие и упал в воду вместе с ним в нарушение landsaftlardakı различных химических соединений.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ОБЛАЧНЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Д.А.Ахметова

магистрант (Каспийский государственный университет
технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова,
факультет «Транспорта и строительства»,
кафедра «Информационных систем и
вычислительной техники»),
e-mail: ada_91@mail.ru

Ключевые слова: учебный процесс, образование, облачные вычисления,
интернет-услуги.

Keywords: educational process, education, cloud computing, Internet services

Açar sözlər: tədris prosesi, təhsil, bulud hesablamları, internet xidmətləri

АННОТАЦИЯ

Облачные вычисления являются новой вычислительной моделью, которая основана на распределенных вычислениях, параллельных вычислениях и виртуальных технологиях и определяют форму новой технологии. В настоящем докладе на основе проведенного обзора показаны возможности облачных вычислений, откуда становятся очевидными их преимущества и перспективы в будущем. В частности, описаны особенности Windows Azure, которые могут быть использованы в образовании. Windows Azure обеспечивает безопасное хранение данных, удобные интернет-услуги и сильную вычислительную мощность. Материал в основном сосредоточен на исследованиях применения Windows Azure в среде электронного обучения.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время интернет – технологии стали доступными для всех категорий и занимают важное место практически во всех областях человеческой деятельности, включая и образование. Характеристики современного аппаратного обеспечения меняются и совершенствуются практически ежедневно, и любая современная школа вряд ли сможет своевременно обновлять свою техническую базу в соответствии с быстро меняющимися вычислительными возможностями современных компьютеров и обеспечивать учебный процесс последними новинками компьютерной техники. Такая же ситуация сложилась с программным обеспечением, предполагающим немалые материальные затраты на поддержание соответствующего уровня информационного обслуживания учащихся. Как

показывает опыт развитых стран, правильным решением вышеописанных проблем является внедрение в учебный процесс «облачных вычислений». Настоящий термин «cloud computing» («облачные вычисления») в вычислительном процессе стал употребляться с 2008 года [1]. Как отмечается в этой же работе, в образовательных учреждениях России облачные сервисы изначально появились, в основном, как бесплатные хостинги почтовых служб. Другие многочисленные инструменты облачных вычислений для образования практически не использовались в силу недостаточности информации о них и отсутствия практических навыков их использования для учебных целей. Внедрение этих технологий в учебный процесс явилось лучшим способом подготовки школьников к работе с современными информационными технологиями.

В работе [2] по этому поводу приводятся следующие цитаты: «Применение инновационной образовательной платформы «Персональный виртуальный компьютер», созданной на базе облачных вычислений, позволяет уйти от традиционного понятия «компьютерный класс». Теперь в любой аудитории можно организовать современный и максимально эффективный учебный процесс, используя ноутбуки и беспроводную сеть. Технология облачных вычислений и реализованная на ее основе образовательная платформа позволяют максимально эффективно использовать имеющиеся у учебного заведения программно-аппаратные ресурсы, а студенты и школьники получают возможность применять на практике самые современные компьютерные технологии на каждом занятии». Как показывает анализ литературных источников, уже на стадии обучения в школе, у учащихся развиваются навыки в области современных информационных технологий. И в целом, невозможно представить себе современный мир без интернета. В настоящее время в связи с бурным развитием интернета все больше и больше людей стали получать полезную информацию. Ежедневно в этой системе производится и обновляется огромное количество информации. Системы электронного обучения могут быть очень полезными для учащихся, если использовать их должным образом. С развитием информационного общества и ускорения темпа жизни, учащиеся с нетерпением ждут, чтобы иметь график обучения и сети учебной среды, которые могут удовлетворять их собственные потребности. В эпоху развития информационных технологий интернет принес удобства и для преподавателей, а также администраторов платформы электронного обучения. «E-Learning платформы», в основном, использовали интерактивность информации. В связи с этим в настоящем докладе рассмотрены некоторые работы, посвященные данной проблеме, в которых раскрываются преимущества и недостатки применения облачных вычислений в учебном процессе.

Windows Azure - основные задачи и возможности. Облачные вычисления - это комплекс технологий и возможностей инфраструктуры, который обеспечивает абстракцию между вычислительным ресурсом и его основной технической архитектурой (например, серверы, системы хранения) [8]. Одной из этих технологий является технология Windows Azure корпорации Майкрософт. Windows Azure - это платформа приложений фирмы Microsoft для публичного облака. Существует множество способов использования этой платформы. Например, можно использовать Windows Azure для создания веб-приложения, которое исполняется и хранит свои данные в центрах обработки данных Microsoft. Также можно

применять Windows Azure только для хранения данных, которые будут использованы приложениями, установленными и исполняющимися локально (то есть вне публичного облака). Ещё платформу Windows Azure можно использовать для создания виртуальных машин для разработки и тестирования, или же для запуска на этих машинах SharePoint и других приложений. Кроме того, можно использовать Windows Azure для создания широко масштабируемых приложений, поддерживающих множества пользователей. Всё вышеперечисленное (и даже больше) становится возможным, благодаря широкому кругу сервисов, предлагаемых платформой. Основополагающие принципы Windows Azure изложены в статье [3], где приводятся основные понятия и пути использования этой облачной платформы.

Windows Azure предоставляет широкий набор сервисов: Applications — среда выполнения приложений — это высокодоступные вычислительные мощности, позволяющие выполнять код приложений в облаке и быстро масштабировать приложения в зависимости от потребностей клиентов. Среда выполнения приложений Windows Azure оперирует следующими основными понятиями: Web sites- высокая плотность размещения веб-сайтов. Эта функция была объявлена в форме предварительного просмотра в июне 2012 года в случае знакомства Microsoft Azure. Клиенты могут создавать веб-сайты в PHP, ASP.NET, Node.js, или Python, или выбрать из нескольких приложений с открытым исходным кодом из галереи, чтобы развернуть. Это включает в себя один аспект платформа как услуга (PaaS) предложения для платформы Windows Azure. Virtual machines – объявлен в форме предварительного просмотра в случае знакомства Windows Azure в июне 2012 года. Виртуальные машины Windows Azure включают инфраструктуру как услугу (IaaS), предложение от Microsoft для их публичного облака. Клиенты могут создавать виртуальные машины, из которых они имеют полный контроль, чтобы запустить центр обработки данных Microsoft. В качестве предварительного просмотра виртуальных машин поддерживается Windows Server 2008 и 2012 операционных систем и несколько дистрибутивов Linux. С мая 2013 года, автомат с Virtual оставил состояние предварительного просмотра и пошел в общее состояние наличия мест (Джорджия).

Cloud services (ранее назывался "Hosted Services") облачных сервисов для Windows Azure включает один аспект предложений PaaS из Windows Azure Platform. Облачные услуги являются своеобразными контейнерами, размещенными в приложениях. Эти приложения могут быть с выходом в интернет веб-приложений обществу (например, веб-сайтов и решений для электронной коммерции), или они могут быть частными обработкой двигателей для другой работы, такие как обработка заказов или анализа данных.

Разработчики могут писать код для облачных сервисов на различных языках программирования, однако, есть определенные наборы разработки программного обеспечения (SDK), созданные Microsoft для Python, Java, Node.js и .NET. Другие языки могут иметь поддержку через проекты с открытым исходным кодом. Microsoft опубликовала исходный код для своих клиентских библиотек на GitHub [9,10].

E-Learning в среде облачных вычислений: преимущества и недостатки.
Построение хороших облачных вычислений в образовательной сфере поможет

обеспечить полную доступность облачных вычислений при их использовании в образовательном процессе, и тем самым повысить эффективность обучения учащихся.

Преимущества концепции "программное обеспечение как услуги" в учебных заведениях могут быть описаны несколькими факторами. Во-первых, она обеспечивает решение проблемы лицензионного программного обеспечения, которое требует постоянного обновления. Во-вторых, процесс обучения требует поиска и экспериментов. Гибкость, предусмотренных облачных технологиях, позволяет изменять, испытания и сравнения различных типов программного обеспечения, различные формы использования, которые были бы невозможны, если покупать каждый раз новое программное обеспечение и оборудование и поддерживать их. В-третьих, расширить возможность доступа к большой коллекции данных [5].

- 1) Compute (Вычислить) - Интеллектуальный электронный обучения построен на вычислительной службы Windows Azure структурирован как несколько ролей. Когда он выполняет, умный электронный обучения, как правило, работает два экземпляра каждой роли, с каждого экземпляра, запускаемого в собственной виртуальной машине (VM). Интеллектуальный электронный обучения можно создать с помощью веб-функции: веб-роли, предназначенные в первую очередь для работы интеллектуальных электронного обучения. Каждый экземпляр веб-роли имеет Internet Information Services (IIS) предварительно настроен для работы в нем.
- 2) Storage (Хранение) - Эта услуга позволяет хранить большие двоичные объекты (BLOB), обеспечивает очередей для связи между компонентами интеллектуального электронного обучения приложения, и даже предлагает форме таблиц с простым языком запросов. Интеллектуальный электронный обучения можно получить доступ к службе хранения Windows Azure, и что может быть сделано таким же образом: с помощью RESTful подход.
- 3) Fabric controller- Как на рисунке выше показывает, Windows Azure интеллектуальные работает дистанционного обучения на большом количестве машин. Работа контроллера ткани вязать машины в одном центре обработки данных Windows Azure в единое целое. Интеллектуальные электронного обучения вычислительные и хранению затем построен на вершине этого пула вычислительных мощностей.
- 4) Content delivery network (CDN)- Кэширование часто используемые данные ближе к своим пользователям (учащихся и педагогов) ускоряет доступ к этим данным. Windows Azure CDN может сделать это за капли, поддерживая кэшированные копии на площадках по всему миру.
- 5) Connect - Windows Azure Connect установит связь между локальной применения и вне помещений применения легче. Таким образом, это часто полезно для других академических институтов, которые еще в помещениях, которые взаимодействуют с интеллектуальным.[5,6]

E-Learning на основе облачных вычислений. Преподаватель строит окружающую среду и является «центром кристаллизации» учебного процесса. Реальный результат зависит от деятельности учащегося и может быть получен и после завершения курса. При этом в работе [4] со ссылкой на

<http://145.20.173.188/~wgr/wordpress/?p=897> выделяются следующие положительные и отрицательные моменты.

Положительные моменты. Открытый курс привлекает участников всего мира в конкретный период времени с различной культурой, традициями и уровнем знаний. Возникает очень плотное облако знаний, которое превышает по плотности поиск Гугла или Википедии.

Открытый курс способствует возникновению сильных связей между участниками в зависимости от их социальных предпочтений.

Отрицательные моменты. Знания открытого курса сильно фрагментированы, их достаточно сложно собрать, особенно после окончания курса. Возникает проблема ссылок, очень сложно сослаться на облако знаний.

Таким образом, открытые курсы зависят от навыков, внутренней мотивации, поставленных целей, общей культуры, технической грамотности студентов.

Темпы роста **мобильной технологии** быстро превзошли другие цифровые технологии, таких как радио, телевидение, персональные компьютеры и даже Интернет. Согласно статистическим данным на 2010, более двух третей населения планеты имеет мобильный телефон [3]. Однако наряду с преимуществами мобильной связи наблюдается большое число операционных платформ, типов устройств, идет постоянное изменение технологий, существуют проблемы защиты и безопасности данных, отсутствуют общие стандарты для мобильных телефонов. Запуск интеллектуального электронного обучения и хранения данных в облаке может иметь явные преимущества. Вместо того чтобы покупать, установить и эксплуатировать свои собственные системы, например, академические институты могут полагаться на поставщика соответствующих программ сделать это за них. Кроме того, академические институты оплачивают только вычисления и хранения, но не поддержание большого набора серверов только для пиковых нагрузок [8]. И Windows Azure как умное электронное обучение можно масштабировать лучше, быть более надежными, и требуют меньше администрирования, чем академические институты, написанные с использованием традиционной модели программирования Windows Server. Веб-служба обеспечивает учащемуся два вида содержания, содержание обучения и содержание оценки. Каждый вид содержания имеет различные подвиды услуг, такие как:

- Учебные услуги: обеспечение регистрации, онлайн-курс, интерактивный учебник, учебные документы (IS хранилище для файлов, которые педагог сделали доступными для ученика в рамках его / ее, конечно), объявления (показывает информацию в учащемся, воспитатели курса хотите ему / ей знать), ссылки (отображается список полезных ссылок URL, которые были определены курса педагогов), личностно работ (учащиеся могут создавать / выгружать, запрашивать файлы воспитателя), а семантический поиск (помогает производить поиск ресурсов).
- Услуги оценки: обеспечить упражнения и вопросы для оценки знаний учащегося. С другой стороны, интеллектуальная система электронного обучения позволяет преподавателям создавать его / ее курса сайты через браузер, а также мониторинг производительности (деятельности) учащегося. Они имеют много услуг и инструментов, таких как: публикация документов в любом формате (Word, PDF,

видео,) для учащихся, управлять списком полезных ссылок, сочинять упражнения / вопросы, делать объявления, и имеют учащиеся представить документы [6,7].

ВЫВОД

Использование Windows Azure в обучении дает возможность включить в образовательный процесс одну из самых инновационных и динамично развивающихся технологий. Ни для кого не секрет, что в течение нескольких лет, спрос на рынке труда на специалистов в области облачных вычислений значительно возрастет, с помощью Windows Azure в образовании, расширятся возможности учащихся и студентов их более качественной подготовки, расширятся возможности также и самих университетов при подготовке высококвалифицированных специалистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коробова Т.М. «Облачные технологии» в образовательном процессе. V Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «Информационные технологии в образовании». «ИТО-Саратов-2013», 8-9 ноября 2013 г., г. Саратов
2. Алексеева Е. Внедрение облачных технологий в школьный образовательный процесс.
<https://edugalaxy.intel.ru/index.php?showuser=84494>
3. Дэвид Чэппелл. Знакомство с Windows Azure. Перевод Андрея Мурзина.
<http://www.murzin.biz/introazure.html>
4. Кухаренко В. Современные инструменты и методы дистанционного обучения. <http://kvn-e-learning.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>
5. Hosam F. El-Sofany¹, Abdulelah Al Tayeb¹, Khalid Alghatani¹ and Samir A. El-Seoud². The Impact of Cloud Computing Technologies in E-learning, British University in Egypt (BUE), Cairo, Egypt
6. Hwang, G. J., Kuo, F. R., Yin, P. Y., & Chuang, K. H. (2010). A heuristic algorithm for planning personalized learning paths for context-aware ubiquitous learning. *Computers & Education*, 54(2), 404-415.
7. Mahmud, A. H., & Hassanuzzama, M. (June 2009). The role of Web 2.0 tools in collaborative learning.
8. Torniai, C., Jovanovic, J., Gasevic, D., Bateman, S., & Hatala, M. (2008). E-learning meets the Social Semantic Web
9. http://ru.wikipedia.org/wiki/Windows_Azure
10. <http://www.intuit.ru/studies/courses/2314/614/lecture/13320>

**THE CURRENT STATE OF CLOUD COMPUTING APPLICATIONS
IN THE LEARNING PROCESS**

D.A.Axmetova

ABSTRACT

Cloud computing is a new computing model which is based on the grid computing, distributed computing, parallel computing and virtualization technologies define the shape of a new technology. In this report, on the basis of conducted surveys have shown the possibility of cloud computing. Consequently, their advantages and prospects for the future are apparent. Particularly, it describes Windows Azure's features that can be used in education. Windows Azure provides secure data storage, convenient internet services and strong computing power. This paper mainly focuses on the research of the application of Windows Azure in E-learning environment.

**TƏDRIS PROSESİNDƏ BULUDLU HESABLAMALARIN
TƏTBİQİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ**

D.A.Axmetova

XÜLASƏ

"Buludlu hesablamalar" yeni hesablama modellərindən olmaqla və yeni texnologiyanın formasını təyin etməklə paylanmış hesablamalar, paralel hesablamalar və virtual texnologiyalara əsaslanır. Təqdim olunmuş məruzədə aparılmış işlərin icmalı nəticəsində həmin hesablamaların imkanları göstərilmişdir, buradan da gələcəkdə üstünlük və perspektivləri aydın olur. Windows Azure-un xüsusiyyətləri qeyd olunur və təhsil prosesində onların müstəsna rolu göstərilir.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛИЯНИЯ ПОЛИМЕРОВ НА РЕОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ БУРОВЫХ РАСТВОРОВ

Р.И.Мирзаев

магистрант кафедры "Нефтегазовое дело и геология"

Каспийского Государственного Университета Технологий и

Инжиниринга им. Ш. Есенова., г. Актау, Казахстан.

e-mail: rufatmirzoev@rambler.ru

Ключевые слова: полимер, реология, буровой раствор.

Keywords: polymer, rheology, drilling mud.

Açar sözlər: polimer, reologiya, qazıma məhlulu.

АННОТАЦИЯ

Геологические условия бурения и вскрытия продуктивных пластов обуславливают необходимость разработки различных рецептур полимерных буровых растворов. В настоящем докладе приводятся результаты статистического анализа по изучению влияния концентраций полимеров на напряжение сдвига, получена модель и построены трёхмерные зависимости, выражающие данную зависимость.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, буровые растворы играют большую роль в предотвращении осложнений и повышении скорости проходки. Анализ результатов бурения скважин показал, что основными недостатками глинистых растворов являются слабые смазочные, ингибирующие свойства и большое содержание твердой фазы. С целью улучшения качества буровых растворов в последние годы широко используются буровые глинистые растворы с добавками полимеров, полимерные буровые растворы, в которых полимер является компонентом, обеспечивающим необходимые свойства раствору, позволяющим регулировать технологические параметры вышеуказанных буровых растворов в зависимости от конкретных геологических условий.

Геологические условия бурения и вскрытия продуктивных пластов обуславливают необходимость разработки различных рецептур полимерных буровых растворов. С этой точки зрения буровой глинистый раствор, полимерный буровой раствор готовятся на полимерах, способствующих приобретению раствором необходимых свойств, таких, как уменьшение степени дисперсности глин, снижение гидравлических сопротивлений при турбулентном режиме течения, повышение устойчивости пород, слагающих стенки скважин. В качестве таких

добавок широко используются полимеры: полиакриламид (ПАА) и карбоксиметилцеллюлоза (КМЦ).

При соединении ПАА и КМЦ, как известно, образуется полимерный состав, в котором ПАА регулирует вязкостные, флокулирующие, смазывающие свойства и увеличивает устойчивость пород, слагающих стенки скважин, а КМЦ является эффективным стабилизатором свойств полученного состава.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧИ

В работе [1] исследованы полимерные растворы с использованием реагентов ПАА, КМЦ и др. В отмеченной работе основное внимание уделено анализу влияния концентрации ПАА и КМЦ на изменение динамической вязкости, тогда, как влияние скорости сдвига на реологические характеристики получаемых полимерных составов, такие как эффективная вязкость, предельное напряжение сдвига и т.д. также являются важными и требуют своего исследования.

Поэтому изучение реологических характеристик полимерного бурового раствора, возможностей управлять ими являются важными задачами в технологии бурения скважин.

В связи с этим в данной статье приводятся результаты экспериментальных исследований влияния концентрации полимерных добавок (КМЦ и ПАА) на реологические характеристики различных составов.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Исследованы реологические характеристики полимерных составов на основе ПАА и КМЦ в зависимости от их концентрации [2]. Исследования проводились на ротационном вискозиметре FANN - 35.

Возможность изменения скорости сдвига в ротационных вискозиметрах предусмотрена их конструкцией и её величина определяется скоростью вращения ротора и геометрическими размерами измерительного устройства. Исследования проводились в диапазоне скоростей сдвига $5,1-1021 \text{ с}^{-1}$ и температуре 21°C .

Полимерный буровой раствор готовился при концентрациях ПАА и КМЦ соответственно 0,05 – 0,25 и 0,5 – 2,5 % на пресной воде.

Диапазон концентраций ПАА и КМЦ был выбран, исходя из опыта ранее проведенных исследований [1, 2, 3].

Данные, полученные на вискозиметре, сведены в таблицу 1.

Таблица 1. Показания вискозиметра в зависимости от концентрации полимеров КМЦ и ПАА и скорости сдвига

Концентрация полимеров в композиции, %		Показания вискозиметра θ					
КМЦ	ПАА	Скорость сдвига, с-1					
		1021	511	340	170	10,2	5,1
0,5	0,05	28	22	15	9	3	2
0,5	0,1	28,5	23	16	11	5	4
0,5	0,15	29	24	16	12	7	5
0,5	0,2	30	25	17	13	8	6

Окончание таблицы 1

0,5	0,25	31	26	17	14	9	6,5
1,5	0,05	65	42	31	21	9	7
1,5	0,1	66	43	32	20	10	7,5
1,5	0,15	68	44	33	19	11	8
1,5	0,2	69	45	34	18	12	9
1,5	0,25	70	46	35	17	13	10
2,5	0,05	69	47	38	20	12	11
2,5	0,1	70	47	38	20	13	11
2,5	0,15	71	48	39	21	13	12
2,5	0,2	73	49	40	22	14	13
2,5	0,25	76	50	41	23	15	14

С использованием данных, представленных в таблице 1, исходя из паспорта вискозиметра, по формуле (1) рассчитаны напряжения сдвига.

Формула для расчета напряжения сдвига:

$$\tau = \kappa_1 \kappa_2 \theta, \quad (1)$$

где: κ_1 и κ_2 - постоянные вискозиметра, θ - показания вискозиметра (см. табл. 1).

Значения напряжения сдвига, рассчитанные по формуле (1), приведены в таблице 2.

Как видно из табл. 2, рост концентрации ПАА и КМЦ в полимерном составе приводит к росту напряжения сдвига, однако увеличение концентрации ПАА в полимерном составе оказывает более существенное влияние на значения напряжения сдвига исследованных составов, чем рост концентрации КМЦ.

Компьютерная обработка экспериментальных данных, полученных на ротационном вискозиметре, показала, что поведение исследуемых полимерных

составов в вискозиметрическом течении подчиняются реологической модели Гершеля – Балкли:

$$\tau = \tau_0 + k\dot{\gamma}^n, \quad (2)$$

где: τ - напряжение сдвига, Па;

τ_0 - предельное напряжение сдвига, Па;

k - коэффициент консистентности, Па·сⁿ;

$\dot{\gamma}$ - скорость сдвига, с⁻¹;

n – показатель течения

Таблица 2. Зависимость напряжения сдвига от концентрации полимеров КМЦ и ПАА в композиции при различных скоростях сдвига

Концентрация полимеров в композиции, %		Напряжение сдвига, Па					
КМЦ	ПАА	Скорость сдвига, с ⁻¹					
		1021	511	340	170	10,2	5,1
0,5	0,05	14,30	11,23	7,66	4,59	1,53	1,02
0,5	0,1	19,91	12,25	9,19	5,11	2,55	1,53
0,5	0,15	33,19	21,45	15,32	9,19	4,6	3,57
0,5	0,2	34,72	22,47	15,83	9,70	5,11	4,08
0,5	0,25	35,24	24,0	19,41	10,21	6,13	5,11
1,5	0,05	14,81	10,2	8,17	5,62	2,04	1,53
1,5	0,1	24,51	15,32	12,25	7,15	2,55	2,04
1,5	0,15	34,22	21,96	15,83	9,70	5,11	3,57
1,5	0,2	35,24	22,98	16,34	10,21	5,62	4,59
1,5	0,25	36,26	24,51	19,92	10,72	6,64	6,13
2,5	0,05	15,82	91,92	8,68	7,15	3,58	2,55
2,5	0,1	33,19	20,94	15,83	9,70	4,59	3,57
2,5	0,15	35,75	23,49	17,87	8,68	6,64	5,61
2,5	0,2	38,3	24,51	18,38	11,23	6,64	6,13
2,5	0,25	38,81	25,53	20,94	11,75	7,66	7,15

С целью изучения влияния каждого из рассмотренных факторов на напряжение сдвига и проведения расчётов нами выполнен статистический анализ с помощью реализации программы линейной регрессии, в результате которого

получено выражение, показывающее зависимость напряжения сдвига от концентрации КМЦ и ПАА.

При построении зависимости рассматриваемые факторы и выходная переменная были взяты в логарифмическом виде, по этим значениям проведён регрессионный анализ, получено линейное уравнение, затем путём потенцирования получено окончательно уравнение в мультипликативном виде:

$$\tau = 4.87 * C_{КМЦ}^{0.214} * C_{ПАА}^{0.545} * \dot{\gamma}^{0,382} \quad (3)$$

Для более наглядной иллюстрации влияния рассмотренных факторов на напряжение сдвига построены поверхности, которые для трёх значений скорости сдвига в качестве примера приведены на рисунках 1-3.

По следующей формуле были рассчитаны значения эффективной вязкости:

$$\mu_{эф} = \frac{\tau}{\dot{\gamma}} \quad (4)$$

Расчёты и анализ показали, что независимо от концентрации ПАА и КМЦ полимерные составы ведут себя как псевдопластические твердообразные тела ($n < 1$). С увеличением концентрации ПАА при каждой постоянной концентрации КМЦ, или концентрации КМЦ при каждой постоянной концентрации ПАА предельное напряжение сдвига, коэффициент консистенции растут. Причем их значения изменяются более заметно с ростом концентрации ПАА, чем КМЦ.

Таким образом, изучение реологических характеристик исследуемых полимерных составов показало, что при всех рассмотренных концентрациях ПАА и КМЦ они проявляют псевдопластические свойства.

Реологические характеристики полимерных составов на основе ПАА и КМЦ, приготовленные на пресной воде, в большей степени зависят от концентрации ПАА в растворе, чем от концентрации КМЦ.

Знание реологических характеристик и характера течения полимерных составов в зависимости от скорости сдвига при различных концентрациях ПАА и КМЦ позволяет получать буровые растворы с заданными технологическими

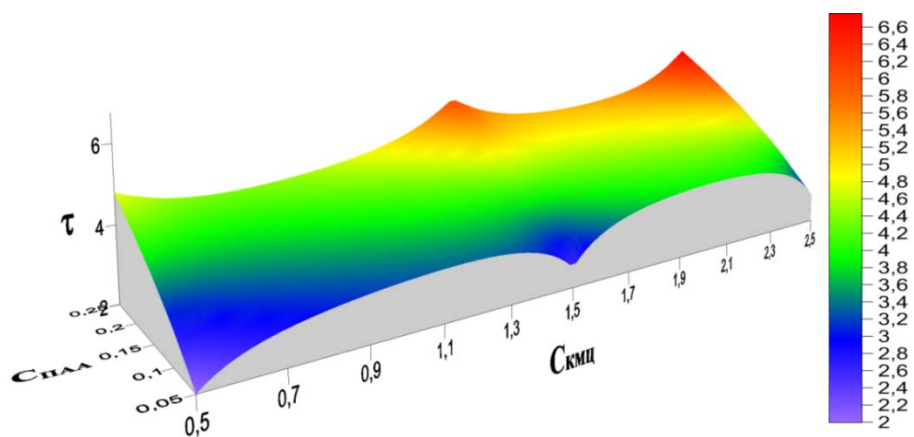

Рисунок 1 - Напряжение сдвига при скорости сдвига 10.2 c^{-1}

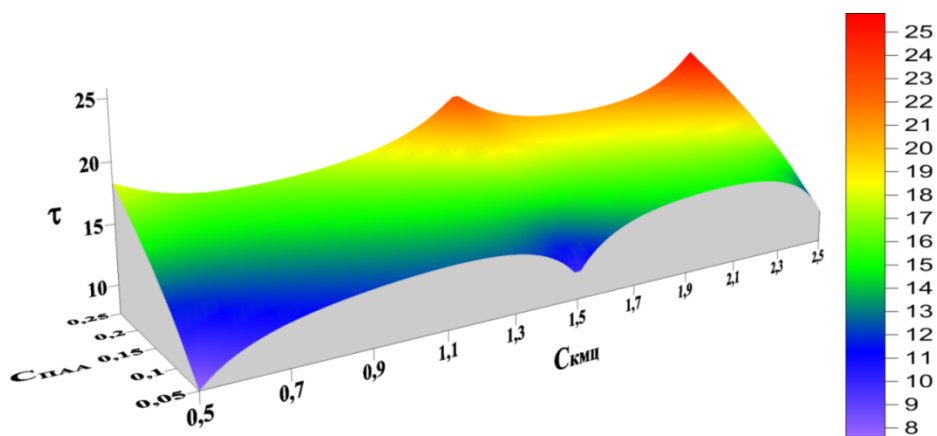

Рисунок 2 - Напряжение сдвига при скорости сдвига 10.2 c^{-1}

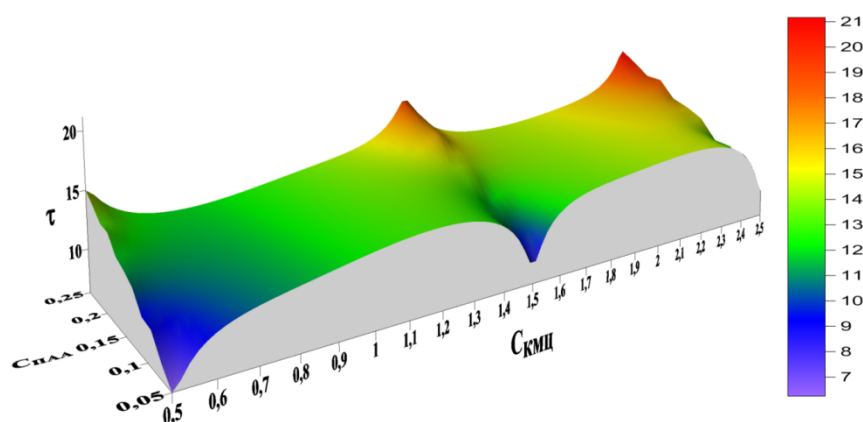

Рисунок 3 - Напряжение сдвига при скорости сдвига 1021 с^{-1} свойствами для эффективного бурения скважин.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате статистического анализа получены зависимости напряжения сдвига полимерных растворов от концентраций ПАА и КМЦ. Построены трёхмерные модели, выражающие зависимость напряжения сдвига от концентрации ПАА и КМЦ. Показано, что полимерные составы на основе ПАА и КМЦ, приготовленные на пресной воде, при всех рассмотренных концентрациях ПАА и КМЦ проявляют псевдопластические свойства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шарипов А.У. Проектирование и регулирование основных показателей бурения глубоких скважин. – ВНИИОЭНГ, 1995. - 280 с.
2. Агамалиева Ф.М. Разработка и регулирование составов буровых растворов и технология их применения при бурении глубоких скважин. Дисс. док. фил. Баку, 2012.
3. Стреков А.С., Агамалиева Ф.М., Эфендиев Г.М. Изучение влияния концентрации полиакриламида, карбоксиметилцеллюлозы и типа растворителя на реологические характеристики полимерных буровых растворов // АМЕА “ХƏВƏRLƏR” YER ELMLƏRİ. – 2010, - № 1, - с. 65-70

**POLİMERLƏRİN QAZIMA MƏHLULLARININ REOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKSPERİMENTAL TƏDQIQI**

R.İ.Mirzəyev

XÜLASƏ

Quyuların qazılmasının geoloji şəraiti və məhsuldar layların açılması polimer məhlulların müxtəlif tərkiblərinin işlənməsi zəruriliyini gündəliyə çıxarır. Təqdim olunmuş məruzədə eksperimental üsulla polimerərin konsentrasiyasının sürüşmə gərginliyinə təsirinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Statistik təhlil əsasında həmin asılılığı ifadə edən analitik və üçölçülü fəza modelləri qurulmuşdur.

**EXPERIMENTAL STUDIES OF THE EFFECT OF POLYMERS ON THE
RHEOLOGICAL PROPERTIES OF DRILLING FLUIDS**

R.I.Mirzayev

ABSTRACT

Geological conditions of drilling and drilling into productive formations necessitate the development of various formulations of polymer drilling fluids. In this report, the results of a statistical analysis on the effect of polymer concentration on the shear stress are presented, model is obtained and three-dimensional dependences, expressing this relationship, are built.

SÜXURLARI QEYRİ-XƏTTİ DEFORMASIYAYA UĞRAYAN LAYLARIN REOLOJİ VƏ SÜZÜLMƏ-TUTUM PARAMETRLƏRİNİN TƏYİNİ ÜSULLARI

A.M.Quliyev, B.Z.Kazımov

AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu
AZ1143, Bakı ş., H.Cavid prospekti, 29A,
e-mail:bunyad38@rambler.ru

Açar sözlər: qeyri-xətti deformasiya, reoloji deformasiya, relaksasiya vaxtı, süzülmə-tutum parametrləri

Keywords: nonlinear deformation, rheological deformation, relaxation time, filtrational and capacitor parameters

Ключевые слова: нелинейная деформация, реологическая деформация, время релаксации, фильтрационно-емкостные параметры

İşlənilmə prosesində lay təzyiqinin azalması nəticəsində yatağı təşkil edən süxurlarda baş verən müxtəlif növ deformasiyaların neft və qaz yataqlarının işlənilmə məsələlərinin həllində nəzərə alınması müvafiq deformasiya modellərinin köməyilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə neft və qaz yataqlarının işlənməsi nəzəriyyə və təcrübəsində müxtəlif deformasiya modelləri nəzərdən keçirilir ki, bunlara misal olaraq, süxurların xətti elastiki, qeyri-xətti elastiki, relaksasiyalı və sürüngenli deformasiya modellərini misal göstərmək olar.

Xətti və qeyri-xətti elastiki deformasiya modellərinə əsaslanan parametrlərin təyin etmə üsulları ədəbiyyatda nisbətən daha geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı, ədəbiyyatda reoloji deformasiyaya uğrayan süxurlardan təşkil olunmuş yataqların işlənmə göstəricilərinin və quyudibi təzyiqin dəyişmə məlumatlarından istifadə etməklə parametrlərin (süzülmə-tutum və reoloji) təyini məsələlərinin bir sıra həllərinə də rast gəlinir [1-5].

Süxurların real deformasiya şəraitini tam surətdə nəzərə almaqla yatağın işlənilmə göstərilərinin təyini çox dərəcədə layın süzülmə-tutum və deformasiya model parametrlərinin etibarlı və dəqiq təyin edilməsindən asılıdır. Həmin parametrlərin etibarlı və dəqiq təyini isə nəzəri əsaslandırılmış və aprobeasiya olunmuş üsulların işlənilməsi tələb edir. Bu məqsədlə hazırkı işdə işlənilmə prosesində süxurları qeyri-xətti (relaksasiyalı və sürüngenli) deformasiyalara məruz qalan neft və qaz yataqlarının laylarının süzülmə tutum və reoloji deformasiya parametrlərinin yüksək informativliyə malik nəzəri əsaslandırılmış təyini üsulları işlənilməsi tələb edilir.

Bu məsələlərin həllində süxurların relaksasiyalı və sürüngenli deformasiyası zamanı məsaməliyin (m) müvafiq olaraq aşağıdakı qanunlarla dəyişməsi qəbul olunmuşdur [4]:

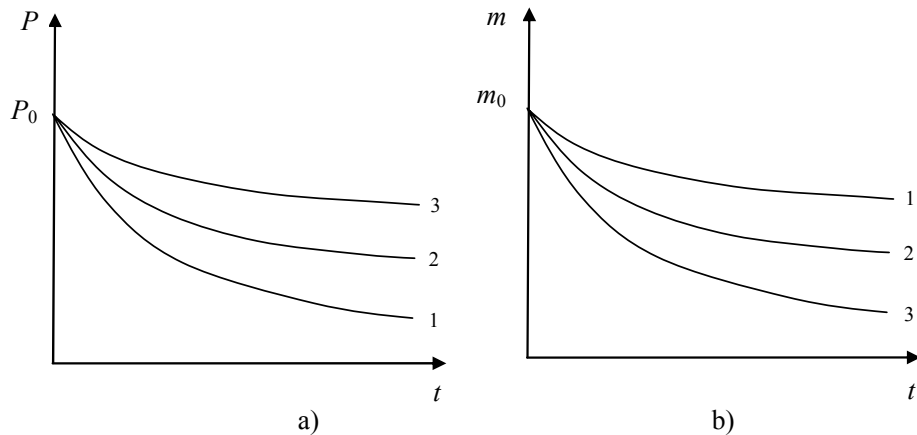
$$m + \tau_m \frac{\partial m}{\partial t} = m_0 \exp[\beta_s (p - p_0)] \quad (1)$$

$$m = m_0 + \beta_{mas} (p - p_0) + m_1 m_0 \int_0^t e^{-\gamma_m(t-\tau)} (p - p_0) d\tau \quad (2)$$

Burada p_0 və p - ilkin və cari lay təzyiqləri; m_0 və m - layın ilkin və cari məsaməliyi; τ_m - məsaməliyin relaksasiya vaxtı; β_s - süxurun sıxılma əmsalı; $\beta_s = \beta_{mas} / m_0$; β_{mas} - məsaməli mühitin həcmi elastiki sıxılma əmsalı; m_1 - sürüngenli layın həcmi axıcılıq parametri; $\gamma_m = \tau_m^{-1}$.

Neft və qaz laylarını xarakterizə edən süzülmə-tutum parametrlərinin qərarlaşmamış rejimdə quyunun hidroqazodinamiki tədqiqat məlumatlarına əsasən tapılması üzrə əsasən üç səciyyəvi üsul məlumdur. Birinci üsul - daha çox istifadə olunan və istifadə üçün daha sadə və əlverişli üsul olan, quyudibi təzyiqinin bərpa (düşmə) ayrılıqlarının interpretasiya üsuludur. İkinci üsul hidroizləmə adlanır. Bu üsulda, quyulardan birinin (istismar və ya vurucu quyu) iş rejimi dəyişdirilir, digər quyuda isə təzyiq “dalğasının” yayılmasının və ya quyudibi təzyiqin dəyişməsinin ölçülməsi həyata keçirilir. Nəhayət, üçüncü üsul isə ayrı-ayrı quyuların tədqiqat məlumatlarının deyil, bütövlükdə yatağın faktiki işlənmə məlumatlarının interpretasiyası və identifikasiyası ilə bağlıdır.

Deformasiyanın reoloji modellərinə daxil olan parametrlərin təyini baxımdan təcrübi əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələlərdən biri, əvvəlcə, yatağın işlənilməsinin ilk mərhələsində süxurların özünü məhz hansı reoloji deformasiya rejimində aparmasının müəyyənəndirilməsidir. Göstərilmişdir ki, neft və qaz yataqlarında süxurların relaksasiyalı, elastiki və ya sürüngenli deformasiyaya uğramasından asılı olaraq, məsaməliyin və orta lay təzyiqinin dəyişmə dinamikası da bir-birindən fərqlənir. Belə ki, elastiki mühitə nəzərən sürüngenli mühitdə təzyiqin azalmasının nisbətən az, relaksasiyalı mühitdə nisbətən çox olması, məsaməliyin dəyişməsində isə əksinə, sürüngenli mühitdə azalmanın elastiki mühitə nəzərən nisbətən çox, relaksasiyalı mühitdə nisbətən az olması müəyyən olunmuşdur (şəkil 1, a, b).

Şəkil 1. Süxurun qeyri-xətti elastiki (2), relaksasiyalı (1), və sürüngenli (3) deformasiyası şəraitində təzyiqin (a) və məsaməliyin (b) zamandan asılı dəyişməsi

İndi isə hazırlanmış və istifadə üçün təklif olunan bir neçə üsulu nəzərdən keçirək:

Süxurların relaksasiyalı deformasiyası. Məlum olduğu kimi, quyudibi təzyiqin bərpa (düşmə) əyriyinə görə neft (qaz) layının süzülmə-tutum və reoloji parametrlərinin təyini müvafiq hidroqazdinamik məsələnin həllinə əsaslanır. Adətən bu məsələlərin dəqiq riyazi həlli mümkün olmadığından onların təqribi üsullarla həlli verilir. Tutaq ki, qeyri-məhdud dairəvi layda radiusu r_q olan neft (qaz) quyusu uzun müddət sabit q_0 debiti ilə işlədikdən sonra $t = 0$ anında dayandırılmışdır. Quyu ağzının bağlanmasına baxmayaraq, laydan quyuya $q(t)$ debiti ilə neft (qaz) axını davam edir. Quyu dayananaqəd layda təzyiq paylanması qərarlaşmış olub, $p_0(r)$ -ə bərabərdir. Layın keçiriciliyi (k) sabit qəbul edilir.

Süxurların relaksasiyalı deformasiyasını nəzərə almaqla qeyri-məhdud layda quyuların hidroqazdynamiki tədqiqatı zamanı quyudibi təzyiqin bərpası və ya düşməsi üçün aşağıdakı ümumi təqribi ifadələr alınmışdır:

$$\Delta\varphi_q(t) = \frac{\Delta q(t) + \tau_m \Delta'q(t)}{4\pi\varepsilon} \ln\left(\frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2} F(t)\right), \quad F(t) = \frac{\int_0^t (\Delta q(t) + \tau_m \Delta'q(t)) dt}{\Delta q(t) + \tau_m \Delta'q(t)} \quad (3)$$

Burada

- əgər quyuağzı qapanarsa və ya iş rejimini dəyişməklə onun debiti azaldılarsa, yəni quyudibi təzyiqin bərpa prosesi gedərsə,

$$\Delta\varphi_q(t) = \Delta p_q(t) + \tau_m \frac{d\Delta p_q(t)}{dt}; \quad \Delta p_q(t) = p_q(t) - p_{q0} \quad (\text{neft layı üçün}),$$

$$\Delta\varphi_q(t) = [\Delta p_q(t)]^2 + \tau_m \frac{d[\Delta p_q(t)]^2}{dt}; \quad [\Delta p_q(t)]^2 = p_q^2(t) - p_{q0}^2 \quad (\text{qaz layı üçün}),$$

$$\Delta q(t) = q_0 - q(t);$$

- əgər quyunun iş rejimini dəyişməklə onun debiti artırılarsa, yəni quyudibi təzyiqin düşmə prosesi gedərsə,

$$\Delta\varphi_q(t) = \Delta p_q(t) + \tau_m \frac{d\Delta p_q(t)}{dt}; \quad \Delta p_q(t) = p_{q0} - p_q(t) \quad (\text{neft layı üçün}),$$

$$\Delta\varphi_q(t) = [\Delta p_q(t)]^2 + \tau_m \frac{d[\Delta p_q(t)]^2}{dt}; \quad [\Delta p_q(t)]^2 = p_{q0}^2 - p_q^2(t) \quad (\text{qaz layı üçün}),$$

$$\Delta q(t) = q(t) - q_0 \quad \text{götürülür;}$$

$q_0 - q(t)$ -nin zamanın $t=0$ anındakı qiyməti; $p_{q0}, p_q(t)$ - quyunun iş rejimi dəyişdirilməzdən əvvəl və sonra uyğun quyudibi təzyiqləri; p_{lay} - quyunun iş rejimi

dəyişdirildiyi anda lay təzyiqi; neft layı üçün - $\chi = \frac{k}{\mu\beta^*}$; qaz layı üçün -

$$\chi = \frac{k \cdot p_{lay}}{\mu \cdot (m_0 + 2p_{lay}\beta_{m\alpha s})}; \beta^* - \text{layın elastiki-tutum əmsalı: } \beta^* = m_0\beta_n + \beta_{m\alpha s}; \beta_n$$

- neftin sıxılma əmsalıdır.

Bu həlldən istifadə etməklə süxurun relaksasiyasının quyudibi təzyiqin bərpa (düşmə) əyrilərinə təsirinin ümumi xarakterini müəyyən etmək olar.

Məsələn, neft layı üçün (3) tənliyindən alınır:

$$\Delta p_q(t) = \frac{1}{4\pi\epsilon\tau_m} \int_0^t e^{-\frac{t-\tau}{\tau_m}} (\Delta q(\tau) + \tau_m \Delta' q(\tau)) \ln \left[\frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2} F(\tau) \right] d\tau \quad (4)$$

Alınmış həllərdən xüsusi halda elastiki deformasiya üçün:

$$\Delta p_q(t) = \frac{\Delta q(t)}{4\pi\epsilon} \ln \left[\frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2} F(t) \right], \quad F(t) = \frac{\int_0^t \Delta q(t) dt}{\Delta q(t)} \quad (5)$$

Əgər quyu bağlandıqdan sonra quyuya axın nəzərə alınmazsa, yəni $q(t) = 0$ ($\Delta q(t) = q_0$) olarsa, buradan ədəbiyyatdan məlum olan və geniş istifadə olunan

$$\Delta p_q(t) = \frac{q_0}{4\pi\epsilon} \ln \left[\frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2} \right] + \frac{q_0}{4\pi\epsilon} \ln t \quad (6)$$

düsturu alınır.

(4) və (6) düsturlardan istifadə etməklə $k = 0,1$ darsi, $h = 10$ m, $\mu = 1$ mPa·san, $\beta^* = 10^{-5}$ atm⁻¹, $\epsilon = 1 \cdot 10^{-4}$ m³/(atm·san), $\chi/r_q^2 = 100$ 1/san, $q_0 = 10^{-3}$ m³/san ($q(t) = 0$), $\tau_m = 0,5$ saat və $\tau_m = 1$ saat verilənləri çərçivəsində quyudibi təzyiqlərin şəkil 2 –də $\Delta p_q(t) - t$ koordinatında nəzəri bərpa əyriləri verilmişdir.

Göründüyü kimi, relaksasiyalı deformasiya olunan layda quyudibi təzyiqin bərpası prosesi elastiki deformasiya olunan laya nəzərən xeyli yavaş gedir. Relaksasiya vaxtı τ_m artdıqca, bu yavaşma daha çox nəzərə çarpır.

Yuxarıda alınmış analitik asılılıqlardan istifadə edərək süxurların süzülmə-tutum və reoloji parametrlərinin təyini üsulu hazırlanmışdır.

$$1 - \tau_m = 0,5 \text{ saat; } 2 - \tau_m = 1 \text{ saat.}$$

Quyuya dəyişən neft axınını nəzərə almadıqda (4) -dən:

$$\Delta \tilde{p}_q(t) + \tau_m \cdot \Delta p_q(t) = A \cdot F_1(t) + B \cdot t \quad (7)$$

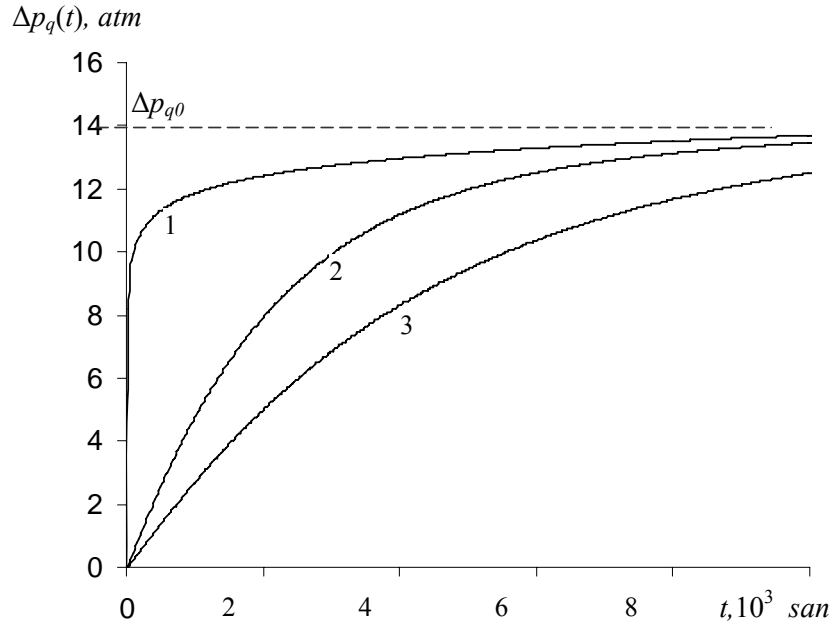
$$\text{Burada } \Delta \tilde{p}_q(t) = \int_0^t \Delta p_q(t) dt; \quad F_1(t) = t \ln t - t; \quad A = \frac{q_0}{4\pi\epsilon}; \quad B = A \cdot \ln \frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2};$$

$$\chi = \frac{k}{\mu\beta^*}; \quad \beta^* = m_0\beta_n + \beta_{m\alpha s}.$$

(7) tənliyinin hər iki tərəfini $\Delta p_q(t)$ -yə bölsək:

$$\tau_m + y_1(t) = A \cdot F_2(t) + B \cdot F_3(t) \quad (8)$$

Burada $y_1(t) = \frac{\Delta \tilde{p}_q(t)}{\Delta p_q(t)}$; $F_2(t) = \frac{F_1(t)}{\Delta p_q(t)}$; $F_3(t) = \frac{t}{\Delta p_q(t)}$.

Şəkil 2. Quyudibi təzyiqin $\Delta p_q(t)$ - t koordinatında nəzəri bərpə əyriləri

1- elastiki deformasiya: $\tau_m = 0$; relaksasiyalı deformasiya:

2 - $\tau_m = 0,5$ saat; 3 - $\tau_m = 1$ saat.

(8) ifadəsinin $t = t_k$ və $t = t_n$ -də qiymətlər fərqiinin təyinindən relaksasiyalı layda açılmış quyunun hidrodinamiki tədqiqat nəticələrinin interpretasiyası üçün aşağıdakı düstur təklif olunur:

$$y_0(t_n) = A + B \cdot F_0(t_n) \quad (9)$$

Burada $F_0(t_n) = \frac{F_3(t_k) - F_3(t_n)}{F_2(t_k) - F_2(t_n)}$; $y_0(t_n) = \frac{y_1(t_k) - y_1(t_n)}{F_2(t_k) - F_2(t_n)}$.

Quyunun faktiki tədqiqat nəticələrinin $y_0(t)$ və $F_0(t)$ koordinatlarında işlənməsi düz xətt verir və ondan istifadə etməklə A və B əmsalları tapılır. Sonra bu nəticələr (10) düsturu ilə $y_2(t)$ və $y_1(t)$ koordinatlarında tapılan A və B əmsallarından istifadə edərək işlənilir:

$$y_2(t) = \frac{\tau_m}{A} + \frac{1}{A} y_1(t) \quad (10)$$

Burada $y_2(t) = F_2(t) + \frac{B}{A}F_3(t)$.

Alınmış düz xətdən süxurların relaksasiya vaxtı τ_m və A əmsalı tapılır. Tapılmış A , B və τ_m parametrlərinin qiymətləri o halda doğru hesab edilir ki, A əmsalının (9) və (10) düsturları ilə tapılan qiymətləri kifayət qədər dəqiqliklə üst-üstə düşmüş olsunlar. A , B əmsallarından istifadə edərək ε və $\frac{\chi}{r_q^2}$ parametrləri hesablanır: $\varepsilon = \frac{q_0}{4\pi A}$;

$$\frac{\chi}{r_q^2} = \frac{1}{2,95} e^{\frac{B}{A}}.$$

Quyudibi təzyiqin bərpası (düşməsi) əyrisindən istifadə etməklə süxurları relaksasiyalı deformasiyaya uğrayan layların reoloji və süzülmə-tutum parametrlərinin təyini üçün eyni zamanda aşağıdakı düstur alınmışdır (neft halı üçün):

$$\xi_1(t) = \Delta p_{q_0} \cdot \xi_2(t) - \frac{\tau_m}{a}. \quad (11)$$

Burada
$$\xi_1(t) = \frac{\int_0^t \Delta p_q(t) dt}{\Delta p_q(t)}; \quad \xi_2(t) = \frac{t}{\Delta p_q(t)}; \quad a = \frac{\beta^*}{m_0 \beta_n};$$

$$\Delta p_{q_0} = p_{lay} - p_{q_0} \text{ (quyudibi təzyiqin bərpası zamanı);}$$

$$\Delta p_{q_0} = p_{q_0} - p_{lay} \text{ (quyudibi təzyiqin düşməsi zamanı).}$$

(11) asılılığından Δp_{q_0} və τ_m təyin oluna bilər.

Qaz yatağı üçün parametrlərin təyini analoji qaydada aparılır. Lakin bu zaman $\Delta p_q(t)$, Δp_{q_0} , χ və a əvəzinə müvafiq olaraq $[\Delta p_q(t)]^2$, $[\Delta p_{q_0}]^2$, $\frac{k \cdot p_{lay}}{\mu \cdot (m_0 + 2p_{lay} \beta_{m\alpha s})}$, $\frac{m_0 + 2p_{lay} \beta_{m\alpha s}}{m_0 \beta_n}$ qiymətləri götürülür: burada $[\Delta p_{q_0}]^2 = p_{lay}^2 - p_{q_0}^2$ (quyudibi təzyiqin bərpası zamanı); $[\Delta p_{q_0}]^2 = p_{q_0}^2 - p_{lay}^2$ (quyudibi təzyiqin düşməsi zamanı).

Süxurların sürüngenli deformasiyası. Sürüngenli deformasiyaya uğrayan qeyri-məhdud neft və qaz yatağında quyuların hidroqazodinamiki tədqiqatı zamanı quyudibi təzyiqin bərpası və ya düşməsi əyriələrini interpretasiya etmək üçün aşağıdakı asılılıq alınmışdır:

$$\Delta \varphi_q(t) = \frac{\Delta q(t) + \gamma_m^{-1} \Delta' q(t)}{4\pi \varepsilon} \ln \left(\frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2} F(t) \right), \quad F(t) = \frac{\int_0^t (\Delta q(t) + \gamma_m^{-1} \Delta' q(t)) dt}{\Delta q(t) + \gamma_m^{-1} \Delta' q(t)} \quad (12)$$

Burada neft layı üçün - $\chi = \frac{k}{\mu(\beta^* + (m_1 m_0 \cdot \gamma_m^{-1}))}$, $\beta^* = m_0 \beta_n + \beta_{m\alpha s}$; qaz layı üçün

$\chi = \frac{k \cdot p_{lay}}{\mu(\beta^* + 2m_1 m_0 p_{lay} \gamma_m^{-1})}$, $\beta^* = m_0 + \beta_{mas} p_{lay}$ (qalan işarələmələr əvvəldə verildi ki kimidir).

(12) tənliyindən istifadə etməklə süxurun sürüngenliyinin quyudibi təzyiqin bərpa (düşmə) əyrilərinə təsirinin ümumi xarakterini müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, neft layı üçün (12) tənliyini aşkar şəkildə aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$\Delta p_q(t) = \frac{\gamma_m}{4\pi\varepsilon} \int_0^t e^{-\gamma_m(t-\tau)} (\Delta q(\tau) + \gamma_m^{-1} \Delta' q(\tau)) \ln \left[\frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2} F(\tau) \right] d\tau \quad (13)$$

Bu düsturlardan istifadə etməklə $k = 0,1$ darsi, $h = 10$ m, $\mu = 1$ mPa·san, $\beta^* = 10^{-5}$ atm⁻¹, $\varepsilon = 1 \cdot 10^{-4}$ m³/(atm·san), $\chi/r_q^2 = 100$ 1/san, $\Delta q(t) = q_0(1 - \exp(-\alpha t))$, $q_0 = 10^{-3}$ m³/san, $\alpha = 0,0001$ san⁻¹, $m_1 = 3,4 \cdot 10^{-12}$ 1/(atm·san), $\gamma_m = 3,7 \cdot 10^{-8}$ san⁻¹, $m_0 = 0,2$ verilənləri çərçivəsində quyudibi təzyiqin bərpa əyrisi qurulmuşdur (şəkil 3). Alınmış nəticələr göstərir ki, sürüngenli deformasiya olunan mühitdə quyudibi təzyiqin bərpası daha uzunmüddətli olur və bu halda relaksasiya vaxtı (τ_m) kifayət qədər böyük olur.

Quyudibi təzyiqin bərpası (düşməsi) əyrisindən istifadə etməklə süxurları sürüngenli deformasiyaya uğrayan layların reoloji və süzülmə-tutum parametrlərinin təyini üçün aşağıdakı düstur alınmışdır (neft layı üçün):

$$y_1(t) = \Delta p_{q0} \cdot y_2(t) - \frac{1}{\gamma_m + a}, \quad (14)$$

Burada $y_1(t) = \frac{\int_0^t \Delta p_q(t) dt}{\Delta p_q(t)}$; $y_2(t) = \frac{t}{\Delta p_q(t)}$; $a = \frac{m_1 m_0}{\beta^*}$; $\beta^* = m_0 \beta_n + \beta_{mas}$

$$\Delta p_{q0} = p_{lay} - p_{q0} \text{ (quyudibi təzyiqin bərpası zamanı);}$$

$$\Delta p_{q0} = p_{q0} - p_{lay} \text{ (quyudibi təzyiqin düşməsi zamanı).}$$

Faktiki quyuyətdiqatı məlumatlarının $y_1(t) - y_2(t)$ koordinatında işlənilməsindən əvvəlcə Δp_{q0} və $\gamma_m + a \equiv b$ parametrləri təyin olunurlar.

γ_m və digər parametrləri tapmaq üçün (12) tənliyindən istifadə etməklə alınan aşağıdakı interpretasiya münasibəti təklif olunur:

$$\frac{1}{\gamma_m} + y_1(t) = A \cdot F_2(t) + B \cdot F_3(t) \quad (15)$$

Burada $y_1(t) = \frac{\Delta \tilde{p}_q(t)}{\Delta p_q(t)}$; $F_2(t) = \frac{F_1(t)}{\Delta p_q(t)}$; $F_3(t) = \frac{t}{\Delta p_q(t)}$;

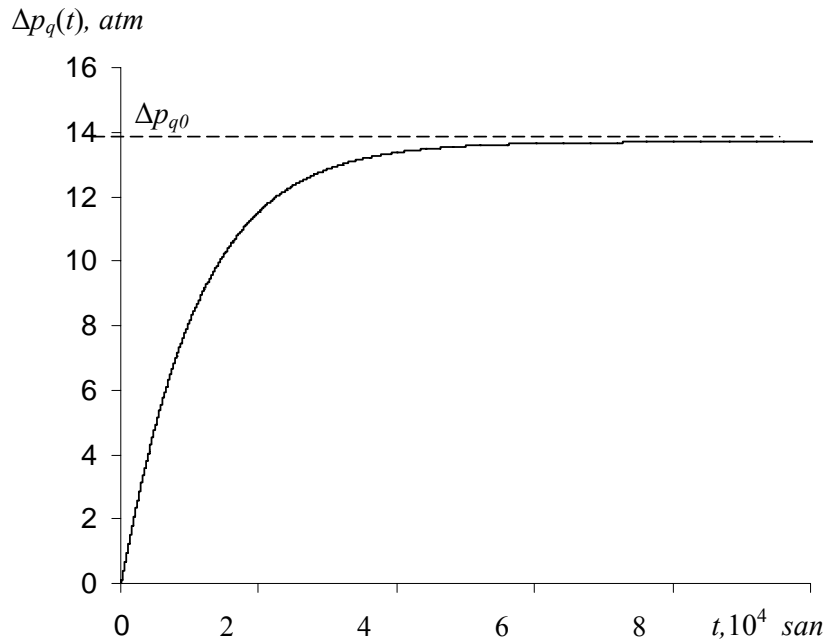
$$\Delta\tilde{p}_q(t) = \int_0^t \Delta p_q(t) dt; \quad F_1(t) = t \ln t - t;$$

$$A = \frac{q_0}{4\pi\varepsilon}; \quad B = A \cdot \ln \frac{2,95 \cdot \chi}{r_q^2}; \quad \chi = \frac{k}{\mu(\beta^* + (m_1 m_0 \cdot \gamma_m^{-1}))}.$$

(2.18) ifadəsinin $t = t_k$ və $t = t_n$ -də qiymətlər fərqlinin təyininədən relaksasiyalı layda açılmış quyunun hidrodinamiki tədqiqat nəticələrinin interpretasiyası üçün aşağıdakı düstur təklif olunur:

$$y_0(t_n) = A + B \cdot F_0(t_n) \quad (16)$$

Burada $F_0(t_n) = \frac{F_3(t_k) - F_3(t_n)}{F_2(t_k) - F_2(t_n)}; \quad y_0(t_n) = \frac{y_1(t_k) - y_1(t_n)}{F_2(t_k) - F_2(t_n)}.$

Şəkil 3. Sürüngənli deformasiya olunan layda quyudibi təzyiqin $\Delta p_q(t) - t$ koordinatında nəzəri bərpa əyrisi

Quyunun faktiki tədqiqat nəticələrinin $y_0(t)$ və $F_0(t)$ koordinatlarında işlənilməsi düz xətt verir və ondan istifadə etməklə A və B əmsalları tapılır. Sonra bu nəticələr (17) düsturu ilə $y_2(t)$ və $y_1(t)$ koordinatlarında tapılan A və B əmsallarından istifadə edərək işlənilir:

$$y_2(t) = \frac{1}{A \cdot \gamma_m} + \frac{1}{A} y_1(t) \quad (17)$$

Burada $y_2(t) = F_2(t) + \frac{B}{A}F_3(t)$.

Bu məlumatlar $y_2(t)$ və $y_1(t)$ koordinatlarında interpretasiya olunaraq γ_m və A əmsalını tapmış oluruq. Süxurların relaksasiyası halında olduğu kimi, tapılmış A , B və γ_m parametrlərinin qiymətləri o halda doğru hesab edilir ki, A -nın (16) və (17) düsturları ilə tapılan qiymətləri kifayət qədər dəqiqliklə üst-üstə düşmüş olsunlar. Qeyd edək ki, γ_m ,

A və B əmsallarından istifadə edərək ε , $\frac{\chi}{r_q^2}$ parametrləri hesablanır: $\varepsilon = \frac{q_0}{4\pi A}$;

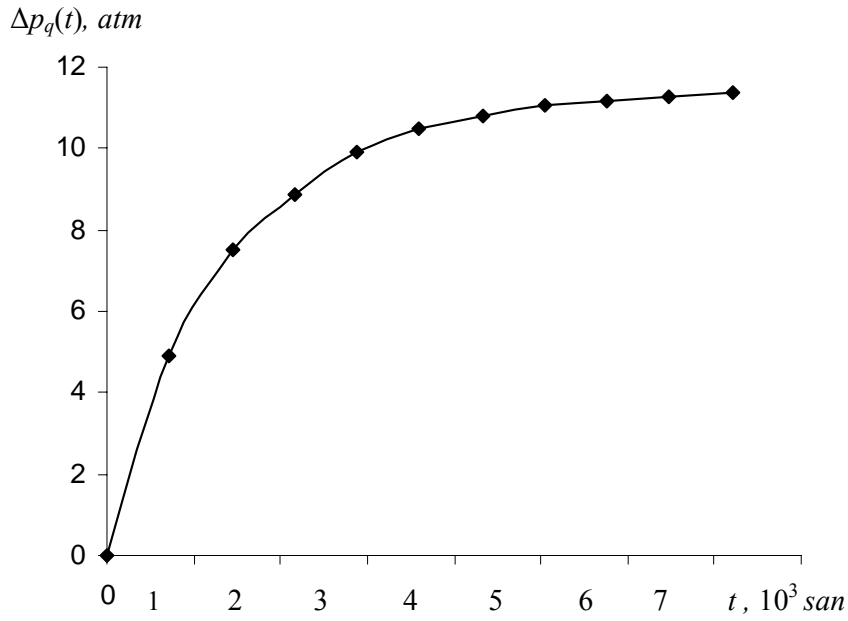
$\frac{\chi}{r_q^2} = \frac{1}{2,95} e^{\frac{B}{A}}$. β^* məlum olduqda γ_m -dən istifadə edərək m_1 həcmi axıcılıq parametri bu cür təyin olunur:

$$m_1 = \frac{(b - \gamma_m)\beta^*}{m_0}.$$

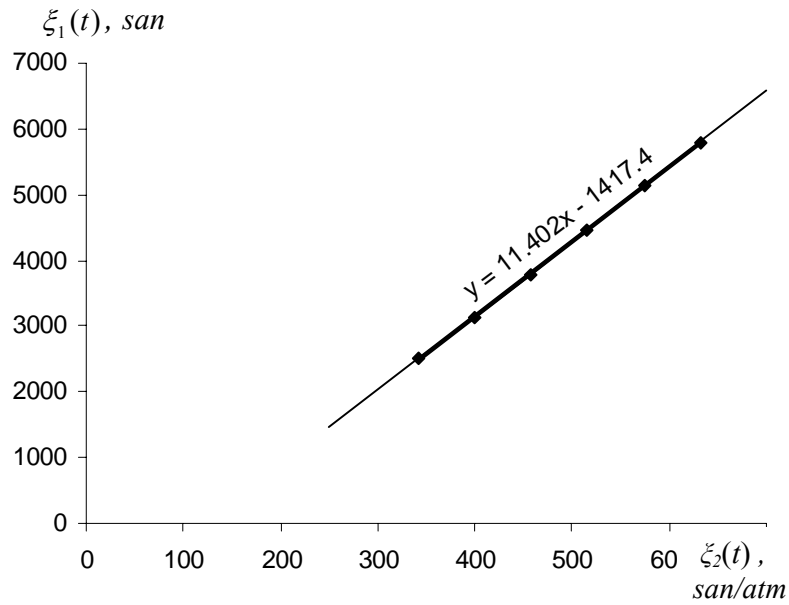
Qaz yatağı üçün parametrlərin təyini analogi qaydada aparılır. Lakin bu zaman $\Delta p_q(t)$, Δp_{q_0} , χ və a əvəzinə müvafiq olaraq $[\Delta p_q(t)]^2$, $[\Delta p_{q_0}]^2$, $\frac{k \cdot p_{lay}}{\mu(\beta^* + 2m_1 m_0 p_{lay} \gamma_m^{-1})}$, $\frac{2m_1 m_0 p_{lay}}{\beta^*}$ ($\beta^* = m_0 + \beta_{mas} p_{lay}$) qiymətləri götürülür: burada $[\Delta p_{q_0}]^2 = p_{lay}^2 - p_{q_0}^2$ (quyudibi təzyiqin bərpası zamanı); $[\Delta p_q]^2 = p_{q_0}^2 - p_{lay}^2$ (quyudibi təzyiqin düşməsi zamanı). m_1 həcmi axıcılıq parametri isə bu cür təyin olunur:

$$m_1 = \frac{(b - \gamma_m)\beta^*}{2p_{lay}m_0}.$$

Quyunun hidroqazodinamiki tədqiqat məlumatlarının işlənmiş üsullarla interpretasiyasına nümunə olaraq, "Nəft Daşları" yatağının 1976 sayılı quyusunda aparılmış hidrodinamiki tədqiqat nəticəsində ölçülmüş quyudibi təzyiqin bərpası əyrisinin interpretasiyasını nəzərdən keçirək. Quyudibi təzyiqin bərpasının ölçü nəticələri və onun (11) asılılığına əsaslanmaqla interpretasiyası 4 və 5-ci şəkillərdə verilmişdir.

Şəkil 4. “Neft Daşları” yatağının 1976 sayılı quyusunda çıxarılmış quyudibi təzyiqin $\Delta p_q(t)$ - t koordinatında bərpa əyrisi

Şəkil 5. “Neft Daşları” yatağının 1976 sayılı quyusunda təzyiqin bərpa əyrisinin $\xi_1(t)$ - $\xi_2(t)$ koordinatında işlənməsi: y - $\xi_1(t)$; x - $\xi_2(t)$

5-ci şəkildə təsvir edilən interpretasiya nəticələrinə əsaslanmaqla alırıq:

$$\Delta p_{q0} = 11,4 \text{ atm}, \tau_m / a = 1417,4 \text{ san}, a = \frac{\beta^*}{m_0 \beta_n}.$$

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, yuxarıda gətirilən yanaşma və üsullardan süxurları qeyri-elastiki deformasiyaya uğrayan neft və qaz yataqlarında süxurların reoloji deformasiya növünün müəyyən edilməsi və laylarının süzülmə-tutum və reoloji deformasiya parametrlərinin təyini məqsədilə istifadə edilə bilər. Bu yolla təyin edilən məsələliyin qiymətləri işlənmənin istənilən dövrü üçün süxurların real deformasiya şəraitləri nəzərə alınmaqla yataqların ehtiyatlarının adekvat qiymətləndirilməsinə də imkan vermiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Аметов И.М., Басниев К.С. Фильтрация жидкости и газа в ползучих средах. Изв. АН СССР, сер. Механика жидкости и газа, 1981, №4, стр.150-153
2. Кулиев А.М., Гаджиев М.А., Зейналов Н.Г., Казымов Б.З., Тагиева С.Э.. Моделирование разработки газового месторождения с учетом релаксации горных пород. Научно-педагогические вести Университета “Одлар Юрду”, Баку, 1999, № 2, стр.20-27
3. Кулиев А.М., Дунямалыев М.А., Эфендиев Р.М., Казымов Б.З. Моделирование разработки глубокозалегающих месторождений с учетом ползучести горных пород. Изв. АН Азерб, сер. Науки о Земле, 200, № 2, стр.18-25
4. Кулиев А.М., Казымов Б.З.. Деформация горных пород и ее влияние на их фильтрационно-емкостные свойства и на процессы фильтрации и разработки месторождений нефти и газа. Баку, изд. “Элм”, 2009, 88 с.
5. Кулиев А.М., Эфендиев Р.М., Казымов Б.З., Тагиева С.Э. Моделирование процесса разработки нефтяных месторождений при режиме растворенного газа с учетом релаксации горных пород. Известия АН Азербайджана, Серия Науки о Земле, 2003, №3, стр. 23-28
6. Молокович Ю.М., Осипов П.П. Основы теории релаксационной фильтрации. Казань, Изд. КГУ, 1987, 113 с.

МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ РЕОЛОГИЧЕСКИХ И ФИЛЬТРАЦИОННО-ЕМКОСТНЫХ ПАРАМЕТРОВ ПЛАСТОВ, ГОРНЫЕ ПОРОДЫ КОТОРЫХ ПОДВЕРГАЮТСЯ НЕЛИНЕЙНЫМ ДЕФОРМАЦИЯМ

А.М.Кулиев, Б.З.Казымов

Институт Геологии и Геофизики НАНА

РЕЗЬЮМЕ

В статье были разработаны высокоинформативные и теоретически обоснованные методы определения реологических и фильтрационно-емкостных параметров пластов нефтяных и газовых залежей, горные породы которых в процессе разработки подвергаются нелинейным (релаксационным и ползучим) деформациям. В статье также приводится практическая апробация один из этих методов и излагается подход по установлению вида деформации горных пород пластов.

**METHODS OF DEFINITION RHEOLOGICAL AND FILTRATIONAL
AND CAPACITOR PARAMETERS OF LAYERS WHICH ROCKS ARE
EXPOSED TO THE NONLINEAR TO DEFORMATIONS**

A.M.Guliyev, B.Z.Kazymov
Institute Geology and Geophysic of ANAS

SUMMARY

In article high-informative and theoretically reasonable methods of determination of rheological and filtrational and capacitor parameters of layers of oil and gas pools which rocks in the course of development are exposed nonlinear (relaxation and creeping) deformations were developed. Practical approbation one of these methods is also given in article and approach on establishment of type of deformation of rocks of layers is stated.

**RİYAZİYYAT, MEXANİKA VƏ
TEKNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ**

**SECTION OF MATHEMATICS,
MECHANICS AND
TECHNICAL SCIENCES**

TƏSİSÇİ:	FOUNDED BY	УЧРЕДИТЕЛЬ:
Odlar Yurdu Universiteti	Odlar Yurdu University	Университет Одлар Юрду
Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur	Published since December 1998	Издаётся с декабря 1998 года
Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir	Issued at least twice a year	Выходит не менее двух раз в год
Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998	Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998	Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998
Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisadiyyat, hüquq, tarix, siyasi, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir	Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Law, History, Political Science, Pedagogy and Philology	Включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, права, истории, политологии, педагогики и филологии ВАК при Президенте Азербайджанской Республики
<i>Redaksiyanın ünvanı:</i> Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 45, Odlar Yurdu Universiteti, otaq № 384	<i>Editorial Address:</i> Room 384, Odlar Yurdu University, 45 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan	<i>Адрес редакции:</i> Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 45, Университет Одлар Юрду, комната № 384
Tel.: (050) 645 13 58 Faks: (012) 465 67 05 email: fuadhud@yahoo.com http://www.oyu.edu.az/index.php?newsid=39	Tel.: (050) 645 13 58 Fax: (012) 465 67 05 email: fuadhud@yahoo.com http://www.oyu.edu.az/eng/index.php?newsid=96	Tel.: (050) 645 13 58 Факс: (012) 465 67 05 email: fuadhud@yahoo.com http://www.oyu.edu.az/ru/index.php?newsid=48

Baş redaktor: prof.Ə.A.VƏLİYEV

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: prof.F.S.Məmmədov (Türkiyə)

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, akad.M.İ.Əliyev, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, akad.A.C.Hacıyev, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.K.İ.Xudaverdiyev, f.r.e.d.C.Məmmədخانov, f.r.e.d.Q.K.Namazov, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov, tibb e.d.Z.Ö.Qarayev, tibb e.d.Ə.V.Musayev, i.e.d.M.M.Bağirov, fil.e.d.N.Q.Cəfərov, tex.e.d.M.İ.Əliyev, tex.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, f.r.e.d.R.S.Sədirxanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof.K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.F.T.Əliyev (Türkiyə), prof.D.Q.Qordeziani (Gürcüstan), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çheidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof.Y.M.Morozov (Rusiya), i.e.n.M.Ə.Vəliyev, h.e.n.H.D.Qənbərov, i.e.n.Ə.H.Ələkbərov, sos.e.n.F.Ş.Həsənov, fil.e.n.S.S.Nuriyev, p.e.n.S.V.Vəliyeva, prof.Q.C.İmanov, prof.J.D.Barquero (İspaniya).

Журнал рецензируется и реферируется в ВИНИТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.F.S.Mamedov (Exact Sciences)

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunyadov, acad.M.I.Aliyev, acad.A.J.Hajiyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof.A.G.Alırızayev, prof.K.I.Khudaverdiyev, prof.J.Mamedhanov, prof.G.K.Namazov, prof.A.H.Shamilov, prof.Z.O.Garayev, prof.A.V.Musayev, prof.M.M.Baghirov, prof.N.G.Jafarov, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, prof.R.S.Sadirkhanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.F.T.Aliyev (Turkey), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.K.Kordzaia (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), M.A.Valiyev, H.D.Ganbarov, A.H.Alekperov, F.Sh.Hasanov, S.S.Nuriyev, S.V.Valiyeva, prof.Q.C.İmanov, prof.J.D.Barquero (Spain).

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

Room 384, Odlar Yurdu University, 45 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (994 50) 645 13 58

e-mail: fuadhud@yahoo.com

<http://www.oyu.edu.az/index.php?newsid=39>

<http://www.oyu.edu.az/eng/index.php?newsid=96>

OYU-2015

ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

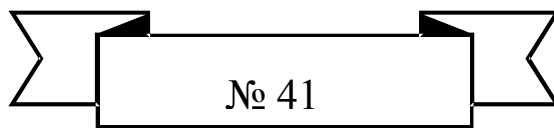
HUMANİTAR VƏ DƏQİQ ELMLƏR SERİYASI

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

HUMANITIES AND EXACT SCIENCES SERIES

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ И ТОЧНЫХ НАУК

Bakı ☆ 2015 ☆ Baku